

М. Ҳожимирзаев

СИЁСАТШУНОСЛИК

М.Хожимирзаев

СИЁСАТШУНОСЛИК

*Олий ўқув юртлари талабалари учун
ўқув-услубий қўлланма*

Наманган – 2012

Мазкур ўқув-услугий кўлланма Наманган давлат университети ўқув-услугий кенгашининг 2012 йил 30 апрел 8-сон қарори билан тасдиқланди ва олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув-услугий кўлланма сифатида тавсия этилди.

Масъул муҳаррир: А. Абдурахмонов – фалсафа фанлари доктори,
профессор.

Такризчилар: М. Нишонов – фалсафа фанлари доктори, профессор.
А. Абдулазизов – социология фанлари номзоди.

Муҳаррир: А. Хусаинов – фалсафа фанлари номзоди, доцент.

Компьютерда саҳифаловчи: М. Мамадалиева.

© М. Хожимирзаев.

Кириш

XXI аср-ахборот ва технология асри. Ахборот окими, фикрлар ранг-баранглиги инсон онги ва тафаккурини яшин тезлигида ривожлантириб, шу асосда илм-фан ва маданият, турмуш тарзи, миллатлараро, халклар ва давлатлараро муносабатлар тубдан ўзгариб бормокда. Албатта, бу жараён ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари катори сиёсат, у шугилланаётган масалаларни ҳам четлаб ўтгани йўқ.

Сиёсат ҳамма вақт, ҳамма даврда, айниқса бугунги кунда унинг жамиятда, инсон ҳаётида тутган ўрни, аҳамияти ва нуфузи тобора ошиб бормокда. Чунки сиёсат алоҳида олинган шахс, бутун бир халкнинг тақдир-қисмати, келажагига жиддий таъсир кўрсатадиган воқелиқдир. Сиёсат камраб олмаган бирорта ижтимоий соҳа, қолаверса, дунёда сиёсат билан у ёки бу тарзда банд бўлмаган инсоннинг ўзи йўқ.

Сиёсат ўзининг серкирралиги ва ҳаммабоплиги билан ижтимоий ҳаётда бошқа соҳалардан ажралиб туради. Шу боис бўлса керак, эрамиздан аввалги V асрда яшаб ижод этган машҳур юнон мутафаккири Аристотель сиёсатни инсон фаолиятининг энг юқори даражаси деб белгилайди ва одамларнинг ўзаро муносабатлари орқали жамиятда ижтимоий адолат қарор топади, бахт-саодатга эришилади¹, дейди.

Кенг қамровли билим, жумладан, сиёсий билим ва маданият, маънавият ва миллий кадриятлар билан қуролланган, ўз куч ва қобилиятларига катъий ишонч ҳосил қилган, эл-юртда амалга ошириладиган яратувчилик, бунёдкорлик ишларида оддий томошабин эмас, балки уларнинг ташаббускори, ташкилотчиси сифатида онгли фаолият кўрсата оладиган кишиларгина мамлакатда демократик ҳукукий давлат, фуқаролик жамиятини барпо этишдек буюк мақсад, вазифани улдасидан чиқа олиши мумкин.

Бирок, демократик жамият аъзоларига ҳос бундай ҳислат-фазилатлар ўз-ўзидан, бирданига шаклланиб қолмайди. Бунинг учун фуқаролар сиёсат орқали ўзлигини, ижтимоий-сиёсий ҳақ-ҳуқуқларини, мажбуриятларини англаб етишлари, жамиятдаги шахсий ўрни ва вазифаларини белгилаб олишлари, мамлакатда ва

¹ Карлсвин. Аристотель Политика. М., 1965, С. 11; Аристотель. Соч. 4 т. М., 1983. С. 380

хорижда рўй бераётган воқеа-ходисалардан хабардор бўлишлари ва уларга муносабат билдириб, вазиятни тўғри баҳолай олишлари лозим.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек “Сиёсий маданиятни юксалтириш керак. Одамлар ҳокимият қарорлари қандай қабул қилинишини, уларнинг ижроси қандай назорат қилинаётганини билишлари, бу қарорларни тайёрлаш ва амалга оширишда фаол иштирок этишлари зарур. Бошқача айтганда, жамият марказда ва жойларда сайланган ҳокимият ўз тақдирини қай тарзда ҳал этаётгани, уларнинг истиқболини қай тарзда белгилаётганлигидан хабардор бўлиб туриши керак”¹.

Ҳаёт тажрибасида синаб кўрилганидек халқ оммаси орасида, ҳатто унинг ўқимишли катламларида ҳам сиёсат ҳақида элементар саводхонлик, унга нисбатан қизиқишнинг сустиги, мамлакат ичида ва ташқарисида содир бўлаётган сиёсий жараёнлар, алоқа ва ўзаро муносабатларга бўлган бефарқлик, лоқайдлик, ўзибўларчилик жамиятдаги ислохотларни, демократлаштириш жараёнларини жадаллаштиришга тўсқинлик қилади. Етарли сиёсий онг ва тафаккурга эга бўлмаган бу тоифадаги кишилар ҳокимият устидаги айрим манфаатдор гуруҳ, баъзи бир шахсларнинг сиёсий “ўйин”, ҳийла-найранглари қурбонига айланиб қолишлари эҳтимолдан холи эмас.

Давлатнинг куч-қудрати нафақат ундаги моддий бойликлар, табиий ресурслар балки, халқ оммасининг онглилик, уюшқоклилик даражаси, ватанпарварлик, фидоийлиги билан ҳам ўлчанади. Олдимизга қанчалик улкан, туб ўзгаришлар, янгиланиш ва ислохотларни амалга оширишни мақсад қилиб қўйган бўлсак, одамлар ҳам бу ишларга шунчалик тайёр бўлишлари керак. Зотан юксак сиёсий онг, сиёсий тафаккур, бир сўз билан айтганда, сиёсий саводхонлик жамият аъзоларини бир томондан ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширса, иккинчи томондан жамият ҳаётига хавф солаётган турли ёт ғоялар, мафкураларга, дин никобидаги экстремистик кучларга нисбатан муросасиз бўлишни, иммунитетни кучайтиради. Жамият бошқарувида эса учраб турадиган турли хилдаги ижтимоий, маъмурий зўравонлик, бош-бошдоқлик, қонунбузарчилик ҳоллари каби иллатларнинг олдини олади, бартараф этади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда Т. “Ўзбекистон” 1999, 20-21 б.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг кўзга кўринган сиёсатшунос олимлари – Ш.Акрамов, С.Атамуратов, В.В.Дубков, С.Жураев, Т.Жўраев, Э.Муминов, Х.Одилқориев, Д.Раззоков, И.Рамазонов, Ф.Шарипов, М.Қирғизбоев, А.Қодиров ва бошқалар томонидан сиёсатшунослик фани бўйича мазмунли дарсликлар, ўқув қўлланмалари, монографиялар ишлаб чиқилган. Шунга қарамай, республика олий ўқув юртларида уларга жиддий танқислик сезилмоқда.

Мазкур ўқув қўлланма ҳозиргача амалда қўлланилаётган сиёсий манбаалар қатори бўлажак мутахассис – талаба ёшлар, зиёлилар вакиллари, қолаверса сиёсат, сиёсий масала-муаммолар билан кизиқувчи ва унда фаол иштирок этишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган ҳар бир кишининг мақсадига эришишида назарий ва амалий ёрдам кўрсатади деган умиддамиз.

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2011 йил 17 сентябрдаги 392-сонли буйруғи билан тасдиқланган “Сиёсатшунослик фанидан намунавий дастур” и (бакалавр йўналиши) асосида ишлаб чиқилган.

Ҳурматли ўқувчи!

Мазкур ўқув қўлланмани янада мукамал ва тўлақонли бўлиши учун билдирилган таклиф-мулоҳазаларингизни муаллиф ҳурмат ва эҳтиром билан қабул қилади ва олдиндан Сизга ўз миннатдорчилигини билдиради.

І БЎЛИМ. СИЁСАТШ УНОСЛИК ФАНИНИНГ МЕТОДОЛОГИК, ТАРИХИЙ ВА ИЛМИЙ- НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1-мавзу: Сиёсатш унослик мустақил фан ва ўқув курси сифатида

Режа

1. Сиёсат: тушунча, мазмун моҳияти ва даражалари.
2. Сиёсатш унослик фани. Унинг ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни ва роли.
3. Сиёсатш унослик фанининг предмети, қонунлари, категориялари, функциялари ва ўрганиш услублари.

1. Сиёсат: тушунча, мазмун-моҳияти ва асосий йўналишлари.

Инсон табиатан сиёсий мавжудотдир¹. Бундан 2.5 минг йил муқаддам машхур юнон мутафаккири, файласуф Аристотель томонидан олға сурилган ушбу ғоя ҳозирги билим ва кадриятлар заминида шаклланаётган янги цивилизация даврида ҳам ўз актуаллигини йўқотгани йўқ. Дарҳақиқат, сиёсат қамраб олмаган соҳа, сиёсат билан у ёки бу тарзда шуғулланмаган кишининг ўзи йўқ. У оилавий муносабатлардан тортиб миллатлар, халқлар, давлатлараро алоқа, муносабатларда намоён бўлади. Эслаб кўринг биз кундалик фаолиятимизда “ижтимоий сиёсат”, “иктисодий сиёсат”, “маданий сиёсат” “миллий сиёсат”, “демографик сиёсат”, “ички сиёсат”, “ташқи сиёсат” каби сиёсат билан боғлиқ кўплаб ибораларни учратамиз, сиёсий муносабат, сиёсий жараён, сиёсий “ўйин” ларда иштирок этамиз.

Сиёсат ижтимоий ходиса, воқелик сифатида жамиятдаги индивидлар, ижтимоий гуруҳ, қатлам, синфларнинг ижтимоий-сиёсий, иктисодий, маданий-маънавий ҳақ-ҳуқуқлари, манфаатларини ифода этади. Сиёсат орқали жамият олдида турган бош, стратегик мақсад-вазифалар ишлаб чиқилади, инсон зотиға муносиб яшаш ва турмуш шароитлари яратилади, мамлакат, ҳудуд, ер юзидаги тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик, ҳамжихатлик таъминланади.

Илмий адабиётларда сиёсатға турлича ёндошувлар, хилма-хил таъриф-таснифлар берилган. Булар:

¹ Каралсин: Аристотель Политика | соч.: в 4 т. Т.4.М., 1984. С. 378

а) сиёсат бу – ижтимоий гуруҳ, қатлам, синфларнинг ўзаро муносабатлари. Уларнинг давлат ҳокимиятини қўлга киритиш, сақлаб қолиш ҳамда ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиш учун олиб бориладиган ижтимоий фаолият, ҳатти-ҳаракат, кураши;

б) сиёсат бу – давлатни бошқариш санъати;

в) сиёсат бу – давлат. Давлатни бошқариш ишларида иштирок этиш. Жамиятдаги турли куч, институтлар, фуқаролар, партия, жамоат ташкилотлари, оммавий ҳаракатларни давлатга, ҳокимиятга бўлган муносабати, уларга ўтказиладиган босим, таъсир кўрсатиш жараёнлари;

г) сиёсат бу – жамият аъзоларининг барча-барчаси учун бажарилиши шарт бўлган қарорларни ишлаб чиқиш ва уларнинг бажарилишини таъминлаш;

д) сиёсат бу – ижтимоий гуруҳ, қатлам, синф манфаатларини ўзаро мувофиқлаштириш, тартибга солиш, жамият яхлитлиги, ҳавфсизлигини таъминлаш, юзага келадиган ихтилоф, келишмовчиликларни олдини олиш, бартараф этиш¹.

Сиёсатнинг бош масаласи – бу давлат ҳокимиятини ташкил этиш масаласидир. Зотан давлат ҳокимияти органларига тегишли, у билан алоқадор ҳар қандай иқтисодий, ижтимоий, маданий-маънавий ва бошқа соҳаларга таалукли масала-муаммолар сиёсий тус олади, сиёсий аҳамият касб этади. Сиёсат ўзининг универсаллиги билан ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларидан фарқланиб туради. Шунинг учун бўлса керак Аристотель сиёсатни инсон фаолиятининг энг юқори чўккисидир. Зеро одамларнинг ўзаро сиёсий муносабатлари орқали жамиятда ижтимоий адолат қарор топади, бахт-саодат, эзгуликка эришилади² деган эди.

Илмий адабиётларда сиёсатнинг таркибий қисмлари: шакли, мазмун-моҳияти, ҳаракат жараёнлари, асосий элементларига жиддий эътибор қаратилган.

Сиёсатнинг шакл, қиёфаси – бу ундаги барқарорлик, қатъият-лиликни таъминлайдиган, кишилар хулқ-атворини тартибга солиб турадиган ташкилий тузилиши-структурасидир. Ташкилий тизим

¹ Каралсин: Политологический словарь. В двух частях. Ч.1.-М.: "Луч", 1994 С.168; Пугачев В.П., Соловьев А.И Введение в политологию. Учебник для студентов высш.учеб.заведений.-3-е изд., Переб и доп.-М. Аспект Пресс, 2000 С. 7-14; Политология. Учебник для вузов /под ред. М.А.Василека.М.: юрист 2002.с.6-9;Философский энциклопедический словарь. М. "Советская энциклопедия", 1983. Стр. 507.

² Каралсин: Аристотель. Политика. М., 1865 С.11. Аристотель.Соч.: 4 т. Т. М, 1983 С.380

давлат, партиялар, манфаат гуруҳлари. уюшма, ҳаракатлар, шунингдек, қонунлар, сиёсий-юридик нормалардан иборат бўлади.

Сиёсат мазмун-моҳиятини жамият олдида турган муҳим мақсад-вазифаларни аниқлаш, мавжуд муаммолар ечимини хал қилишга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, сиёсий қарорлар қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини таъминлаш ташкил этади.

Сиёсий жараёнлар кўп сонли сиёсат субъектлари-ижтимоий гуруҳлар, ташкилот, уюшма ва индивидларнинг жамиятни ривожлантириш, ўзгартириш борасида олиб борган ўзаро муносабатларидаги аниқ фаолият, хатти-ҳаракатларида намоён бўлади.

Сиёсатнинг таркибий қисмлари, элементлари ҳақида сўз кетганда сиёсий қараш, ғоялар, назария, муҳим аҳамиятга молик кўрсатмалар, йўналишлар, миллий урф-одатлар, анъаналар, ҳуқуқ-аъвоқ намуналари, ижтимоий фикр, махсус сиёсий тил, кишилар руҳияти, давлат, партиялар, ҳаракат ва гуруҳлар, қонунлар, инсон ҳуқуқлари ва бошқа сиёсий, сиёсий-ҳуқуқий нормалар, сиёсий лидер-етакчилар, элита ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш ўринлидир.

Сиёсатнинг таркибий қисм, элементлари билан бир қаторда унинг ўзига хос фаолият кўрсатиш даражаларини ҳам айтиб, ўтиш керак бўлади. Улар:

а) микросиёсат – жамиятдаги айрим ташкилотлар: партия, қасаба уюшмалари, ёшлар ҳаракати, корхона, фирма, маҳалла ва шунга ўхшаш сиёсат субъектларининг маҳаллий миқёсда амалга оширадиган сиёсати. Унда ҳам умумдавлат миқёсида олиб бориладиган сиёсатдаги каби алоҳида олинган жамоа олдида турган мақсад-вазифалар белгиланади, мавжуд муаммоларни бартараф этиш чора тадбирлари ишлаб чиқилади, турли масалалар бўйича қарор ва кўрсатмалар қабул қилинади, хизмат лавозимлари, олинган фойда, даромад тақсимланади, маъмурий жазолаш ёки рағбатлантириш татбиқ қилинади, шахс ва гуруҳларнинг ҳокимиятни қўлга киритиш ва ўз манфаатларини қондириш учун ҳаракат, ингилишлари амалга оширилади;

б) макросиёсат – бутун давлат миқёсида олиб бориладиган, қабул қилинган қонун, қарорларни бажариш ҳамма, ҳамма учун мажбурий бўлган расмий, очиқ-ошқора сиёсат;

в) мегаџиёт -- жаҳон ёки маълум ҳудуд миқёсида халқаро ташкилотлар (БМТ, НАТО, ЕИ, ШОС, ОДКБ ва х.к.) томонидан олиб бориладиган сиёт.

Сиёт ички сиёт ва ташқи сиётга бўлинади. Давлатнинг ички сиёти у ёки бу давлат, ҳукмрон партиянинг мамлакат ичида олиб борадиган ижтимоий-сиётсий, иқтисодий, маданий, ҳарбий ва бошқа соҳалардаги амалий фаолияти, ҳаракат йўналишларини ташкил этади.

Ташқи сиёт давлат ижтимоий тузуми табиатидан келиб чиқиб унинг хорижий давлатлар, халқлар, партиялар, халқаро ташкилотлар билан турли соҳаларда олиб борадиган муносабатлари йиғиндисиدير. Мамлакатнинг ташқи сиёти унинг ички сиёти билан узвий боғлиқликда амалга оширилади.

Сиёт объектив борлиқнинг инкосидир. Унинг ибтидоси ҳам, интихоси ҳам инсон хазрати олийлари бўлиб, унинг ҳар бири ва кўпчилик манфаатларини ифода этувчи давлат, партиялар, меҳнат жамоалари, ташкилотлар, оила каби турли хилдаги уюшма-бирликлар сиётнинг субъекти ва объекти бўлиб хизмат қиладилар.

Сиёт жамиятшуносликнинг катта бир қисми, ҳал қилувчи звеноси сифатида ижтимоий фанлар тизимида ўзининг муносиб ўрни, мавқеига эга. Уни ўрғанадиган фан – сиётшунослик эса сиёт ҳақидаги таълимот (юнонча politik – давлат ёки ижтимоий ишлар ҳамда logos – таълимот) деб номланади ва ўз тараққиёти давомида уч босқичли: 1) Аристотель давридан 1861 – 1865 йилларгача 2) 1865 йилдан иккинчи жаҳон урушигача ва 3) 1945 йилдан ҳозирги кунгача¹ бўлган узок ва мураккаб масофани босиб ўтди.

2. Сиётшунослик фани. Унинг ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни ва роли.

Кишилиқ ақл-заковати, интеллектуал фаолиятининг энг қадимги соҳаларидан бири бўлган сиёт ҳақидаги ушбу фан асослари, дастлаб, қадимги юнонистонда фалсафанинг таркибий қисми сифатида шаклланган. Ўша пайтларда унинг бош мақсад-вазифаси инсоният жамиятининг ташкил топиши, тузилишининг асосий принципларини ишлаб чиқишдан иборат бўлган.

¹ Каралсин Федун Л.А. О предмете и методе политологии. Социально-политические науки. Журн. М. 1991, № 3. С.65.

Тарихий манбааларнинг гувоҳлик беришича эрамиздан олдинги II – I минг йилликларда сиёсат ҳақидаги тасаввур, қарашлар диний-мифологик характерга эга бўлган. Уларда ҳокимият ва жамиятнинг келиб чиқиши илоҳий кучлар хоҳиш-иродаси билан изоҳлаб ўтилган. Эрамиздан олдинги I минг йилликлар ўрталарига келиб сиёсатшуносликнинг ҳозирги илмий тушунча-категорияларининг илк шакллари, сўнгра, бир бутун фалсафий таҳлили, сиёсий фикр-қарашлар тизими ишлаб чиқилган.

Аристотельнинг сиёсат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларига яна бир бор қайтадиган бўлсак (Платон ва Аристотель сиёсатшунослик фанининг асосчилари ҳисобланадилар) сиёсат ҳақидаги фан ҳамма фанларнинг юқорисидир. Чунки у кишиларнинг адолатпарвар қонунлар асосида яшашга ўргатади. Унинг мақсади эзгуликдир¹.

Алоҳида ижтимоий-сиёсий фан сифатида сиёсатшуносликка бўлган қизиқиш, талаб-эҳтиёжнинг ортиб бориши, асосан, XIX асрнинг иккинчи ярмисидан бошланади. Ҳозирги даврда жаҳон сиёсий фанлар ассоцияси 100 дан ортиқ сиёсий тадқиқотлар институтларини бирлаштиради. Кўпчилик ривожланган Европа мамлакатлари, АҚШда у нафақат олий ўқув юртларида, балки умумтаълим мактабларида ҳам мажбурий фан, предмет сифатида ўқитилади.

Совет Иттифоқида сиёсатшуносликка буржуа фани нуқтаи назаридан ёндошилиб, у таълим тизимида умуман ўқитилган эмас. Мустақиллик шарофати билан ушбу фанни ўқитишга кенг йўл очиб берилди.

1993 йилдан бошлаб сиёсатшунослик республикамиз олий ўқув юртларида ўқитила бошланди. Кейинчалик бир қатор университет ва илмий текшириш институтлари қошида ушбу фан бўйича докторлик, номзодлик диссертацияларини ёклашга ихтисослашган илмий кенгашлар ташкил этилди.

Сиёсатшунослик ҳокимиятни амалга оширувчи ва унга таъсир ўтказувчи давлат, партия ҳамда бошқа сиёсий, носиёсий институтларнинг функционал ҳолат, фаолиятини, жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсий режим, шунингдек, инсон ва жамият муносабатларига дахлдор сиёсий воқеа-ҳодисалар, жараёнларни илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилиб, улар бўйича тегишли хулоса ва

¹ Каралсин: Пугачев В.П. Соловьев А.И. Введение в политологию. с.24.

тавсиялар ишлаб чиқади. Фаннинг таъсир доираси булар билангина чекланиб қолмайди. У жамиятнинг моддий-маънавий, географик, демографик соҳалари, кўп қиррали халқлар ва давлатлараро сиёсий-ижтимоий муносабатларни ҳам ўз ичига олади.

Умуман олганда, **сиёсатшунослик** сиёсий ҳокимият ва унинг амал қилиш қонуниятлари, бошқарувчилар билан бошқарилувчилар, миллатлар ва халқлар, давлатлар ўртасидаги муносабатлар, сиёсий жараёнлар моҳияти-мазмуни, асосий йўналишлари, мамлакат ички ва ташқи сиёсатининг назарий ва амалий асослари, давлатни бошқариш ҳақидаги таълимот-фандир.

Сиёсатшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлардан ўзига хослиги шундан иборатки у барча ижтимоий воқеа-ҳодисалар, жараёнларни сиёсий ҳокимият билан боғлиқ равишда ўрганади, таҳлил қилади. Г.Лассуэл фикрича сиёсат, сиёсат ҳақидаги фан тўғрисида сўз юритилганда биринчи навбатда ҳокимият тўғрисидаги таълимот, фан тушунилади¹.

Ўзининг мазмун-моҳиятига кўра сиёсатшунослик сиёсий ҳаётни илмий-назарий таҳлил қиладиган, ўрганадиган яхлит фан ҳисоблансада у сиёсатни алоҳида, нисбатан, мустақил соҳалари: сиёсий фалсафа, сиёсий тарих, сиёсий социология, сиёсий психология, сиёсий антропология, сиёсий география каби қисмларга бўлинади.

Сиёсатшуносликни ўзининг ана шу таркибий қисмлари билан нақадар боғлиқлигини шарҳлаб ўтишни ҳожати йўқ. Буни уларнинг номланишиёқ исботлаб турибди. Лекин бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан ўзаро алоқадорлиги масалаларига ўқувчи диққат-эътиборини жалб қилиш фойдадан холи эмас.

Ижтимоий ҳаёт, илмий изланишлар тажрибаси шундан гувоҳлик берадики фалсафа деярли барча ижтимоий-гуманитар ва аниқ фанлар учун субстанция ролини ўтаган ва ўтайди ҳам. Биз ўрганаётган сиёсат ҳақидаги ушбу фан ҳам тарих илғамас қадим замонлардан тортиб ҳозирги кунгача ўша эски асосидан узоқлашиб кетгани йўқ.

Аслида сиёсатда ўз ифодасини топмайдиган ижтимоий ҳодиса, воқеликни ўзи йўқ. Бироқ унда ижтимоий борлиқнинг энг муҳим томонлари акс этади. Мисол тариқасида ижтимоий бошқа-

¹ Каралсин: Федун Л.А. О предмете и методе политологии. С.66.

рувнинг марказий масаласи, ҳокимиятни амалга ошириш масаласини фалсафий нуқтаи назардан олиб каралса унда икки томоннинг муносабатларида бири буйрук берувчи иккинчиси эса буйрукни бажарувчиси бўлиб майдонга чиқади. Шу масалага сиёсатшунослик фани нуқтаи назаридан ёндошиладиган бўлинса у ҳолда фалсафадаги ижтимоий ҳокимият вазифасини сиёсий ҳокимият бажаради. Бунинг фарқи шундан иборатки агар ижтимоий ҳокимият буйруклари икки томондан (икки одам ёки гуруҳ ва х.к) ижро этилса сиёсий ҳокимият қарорлари барча жамият аъзолари, гуруҳ, катлам, синф, давлат органлари, партия ва бошқа ташкилотлар учун бажарилиши шарт бўлган фармони олий деб тушунилади. Яъни сиёсий ҳокимият ўрнатилиши билан ижтимоий ҳокимият, бошқарув, сиёсий характер касб этади. Бу ҳақда алоҳида сўз юритамиз.

Одамлар сиёсат билан тўлақонли шуғулланишларидан аввал унумли меҳнат қилишлари, мол-мулкка, яшаш учун қулай шароитларга эга бўлишлари, етарли миқдорда даромад олишлари лозим бўлади. Халқимизнинг “олдин иқтисод, кейин сиёсат” деган мумтоз накли ҳам шу ҳақиқатга асосланса керак. Дарҳақиқат, иқтисод ва сиёсатнинг ўзаро муносабатлари мураккаб мазмун ва шаклга эга бўлиб, улар диалектик моҳиятлидирлар. Давлатлар тарихида ҳеч қачон иқтисод сиёсатнинг аралашувисиз амалга ошмаган. Иқтисод эса сиёсатга моддий пойдевор бўлиб хизмат қилган.

Ана шу сиёсий, иқтисодий боғлиқлик, алоқадорлик жараёнларини илмий-назарий исботлаш сиёсатшунослик ҳамда иқтисодиёт назарияси фанларининг асосий объекти бўлиб ҳисобланади. Агар иқтисодиёт назарияси фанида жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, товар, пул, молия, кредит, мулкчилик шакллари, халқаро иқтисодий алоқаларга доир масалалар назарий жиҳатдан ўрганилса сиёсатшунослик фани эса иқтисодий сиёсат асосларини ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш механизмлари ва ҳаёт тажрибасида синаб кўрилган рационал усул ва йўлларни излаб топиш, жамият сиёсий тизими институтларини бу ишларга сафарбар қилиш чора-воситаларини илмий жиҳатдан асослаб беради.

Сиёсатшунослик тарих фани билан ҳам яқин алоқада туради. Уларнинг ҳар иккаласига мос бўлган умумийлик жамиятнинг

сиёсат ҳаётида ва сиёсий муносабатларида рўй берадиган воқеа-ходисаларни, уларнинг келиб чиқиш даври билан боғлиқ ҳолда ўрганишдан иборат. Ҳар иккала фаннинг умумий жиҳатларини давом эттириш мумкин. Аммо умумийликдан кўра улар олиб бораётган изланишлардаги фарқларни аниқлаб олиш муҳимроқ.

Ҳаёт тажрибаси, илмий кузатишлар шуни кўрсатадики сиёсатшуносликнинг илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатлари диалектик бирликда ўз ифодасини топади. Шу жараёни яна ҳам соддароқ қилиб баён этиладиган бўлса, унинг назарий ютуқлари реал амалиётда ўз тасдиғини топади, самарасини беради ва шунинг билан бирга ўзининг илмий методологик заминини мустаҳкамлаб боради. Тарих фанида эса воқеа-ходисалар, асосан, хронологик тартибда изоҳланади ва ўрганилаётган тарихий даврнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий ҳолат, вазиятлари билан боғлаган ҳолда баҳоланади, хулосага келинади.

Сиёсатшунослик юқорида кўрсатиб ўтилган фанлардан ташқари социология, психология, ҳуқуқ, Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти, конфликтология, миллий ғоя ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан ҳам ўзаро самарали ҳамкорликда бўлиб уларнинг барчаси бир-бирини тўлдириб, мазмунини бойитиб боради.

3. Сиёсатшунослик фанининг предмети, қонунлари, категориялари, функция ва ўрганиш услублари.

Сиёсатшуносликнинг энг муҳим ўрганиш ва тадқиқот предмети – бу энг аввало давлат, сиёсий ҳокимият ва уларнинг тузилиши, фаолияти; жамият сиёсий ҳаёти ва унинг ҳаракатга келтирувчи сиёсий институтлар; сиёсий жараёнлар ва муносабатлар; сиёсий мафкура ва сиёсий фаолият; партия ва сайлов тизимлари; сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар; сиёсий ҳулқ-атвор ва сиёсий маданият; сиёсий коммуникация ва оммавий ахборот воситалари; ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти; сиёсий барқарорлик ва сиёсий хавф-хатар; сиёсатнинг диний ва миллий жиҳатлари; ижтимоий ихтилоф-қелишмовчиликларнинг сиёсий ечимлари ва бошқалардан иборатдир.

Фаннинг мазмун-моҳияти, ўзига хос хусусиятлари унинг қонунлари орқали янада кенгроқ очиқ берилади. Қонунлар умум-

башарий характерга эга бўлиб, уларни кишиларнинг хоши-иродаси билан ўзгартириш мумкин эмас. Улар жамият сиёсий ҳаётининг асосий йўналиш, тенденцияларини аниқлаш, сиёсат субъектлари фаолияти, ҳагги-ҳаракатларининг рационал услуб тамойилларини ишлаб чиқиш ва уларни амалда қўллашга хизмат киладилар.

Сиёсатшунослик фанининг қонунлари ўзларининг амал қилиш қоидаларига қўра учта гуруҳни ташкил киладилар.

Биринчи гуруҳ – бу жамият сиёсий ҳаётини бошқа ижтимоий соҳалар билан ўзаро алоқадорлигини акс эттирувчи қонунлар – иқтисод билан сиёсатнинг диалектик бирлиги; сиёсатни иқтисодий, ижтимоий, маданий-маънавий соҳаларга ўтказадиган жиддий таъсири; қарорларни қабул қилишда юридик қонунлар устуворлиги ва х.к.;

Иккинчи гуруҳ – бу мамлакат ички сиёсий ҳаётида амал қилинадиган қонунлар – давлат ҳокимиятининг қонун ишлаб чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятларга бўлиниши; кўппартиявийлик тизимини ташкил этиш; сиёсий плюрализм принципларига амал қилиш; сиёсий ҳокимият механизмларидан унумли фойдаланиш; сиёсий онг, сиёсий маданиятни шахс ҳулқ-атворига ўтказадиган таъсири ва х.к.;

Учинчи гуруҳ – бу халқаро муносабатлар билан боғлиқ қонунлар – умумбашарий манфаатларни ижтимоий гуруҳ, қатлам, синф манфаатларидан устуворлиги; бошқа давлат, халқларнинг ички ишларига аралашмаслик; юзага келган халқлараро, давлатлараро ихтилоф, келишмовчиликларни сиёсий йўллар билан ҳал қилиш; бошқа давлатларга нисбатан қуч ишлатилмаслик, қуч билан таҳдид қилмаслик ва бошқа халқаро сиёсат билан боғлиқ масалалардан иборат бўлади.

Сиёсий ҳаётда содир этилаётган турли воқеа-ҳодиса, жараёнларни ўзига ҳослиги, ўхшашлиги ва бошқалардан фарқлари барқарорлиги ва ўзгаришларни, ҳар томонлама ўрганишда сиёсатшуносликнинг илмий тушунчалари тизими-категориялари муҳим рол ўйнайди. Фаннинг категориялари жумласига “сиёсат”, “сиёсий ҳокимият”, “сиёсий жараён”, “сиёсий муносабат”, “сиёсий партия”, “сиёсий институт”, “сиёсий тизим”, “сиёсий онг”, “сиёсий социаллашув”, “сиёсий маданият”, “сиёсий манфаат”, “сиёсий фаолият”, “сиёсий қадриятлар”, “сиёсий режим”, “сиёсий ҳаёт”, “сиёсий эли-

та", "сиёсий лидер", "харбий сиёсат", "сиёсий мафкура", "сиёсий кураш", "сиёсий дастур", "сиёсий ҳаракат", "сиёсий фракция", "сиёсий тузум", "сиёсий раҳбарлик", "сиёсий бошқарув", "ички сиёсат", "ташқи сиёсат", "давлат ҳокимияти" ва бошқа сиёсатга дахлдор илмий тушунчалар киради.

Ҳар қандай фан каби сиёсатшунослик ҳам жамиятда ўзига хос функция-вазифаларни бажаради. Булар:

- жамият сиёсий ҳаёти, уни ҳаракатга келтирувчи кучлар-давлат, давлат институтлари, жамоат ташкилотлари фаолиятини ташкил қилиш орқали кишиларда мамлакат, дунё микёсида кечаётган сиёсий воқеа-ҳодисалардан хабардор бўлиш, уларга ўз муносабатларини билдириш ва, энг муҳими, ана шу жараёнларда онгли иштирок этиш кўникмаларини шакллантириш, ривожлантиришга йўналтирилган гносеологик, яъни билиш, ўргатиш функцияси:

- жамият аъзоларининг сиёсий билим ва ҳаётий тажрибалари нафақат кундалик ҳаётда қўл келади, балки уларга мамлакат таракқиётининг ҳозирги ҳолати, вазиятидан келиб чиқиб жамият тақдири-келажагини олдиндан кўра олиш, юзага келган ёки келиши мумкин бўлган сиёсий-ижтимоий муаммо-кийинчиликларни бартараф этиш ёки олдини олиш чораларини ишлаб чиқиш имконини берадиган башорат қилиш функцияси:

- сиёсий тизим институтлари, энг аввало, давлат, парламент, ҳукумат, сиёсий партия ва бошқа ташкилотларнинг жамият бошқарувини амалга оширишдаги амалий фаолиятини илмий-назарий таҳлил қилиш ва бошқарувнинг давр талабларига жавоб берадиган рационал услуб, механизмларини ишлаб чиқишга хизмат қиладиган назарий функцияси:

- жамият аъзоларини ўзлигини, фуқаролик ҳисси, бурчини англаши, сиёсий онги, маданияти ва сиёсий фаоллигини ошириш, сиёсий жараёнлар, муносабатларнинг актив иштирокчисига айлантиришга қаратилган социаллашув функцияси.

Сиёсатшуносликнинг кенг тарқалган ва қўлланиладиган назарий – амалий функцияларидан яна бири – бу сайлов ва сайловолди компанияларини ташкил этиш ва ўтказишдан иборатдир. У сайловда иштирок этадиган партиялар, барча бўғинидаги депутатлик, бошқарув лавозимларига тавсия этиладиган номзодларнинг сайловолди дастурларни тузиш, тарғибот-ташвиқот ишларини уюшти-

риш. сайловни ўтказиш муддатини белгилаш, уни турри молиялаш-тириш каби назарий-амалий вазифаларни амалга оширади.

Энг муҳим сиёсий вазифалар қаторига юзата келган ижтимоий низо. можароларни тинч. сиёсий йўллар билан ҳал этиш. шунингдек. ечимини кутаётган муаммо. масалалар бўйича сиёсий қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёнлари қиради.

Сиёсий воқеа-ҳодисалар табиати. келиб чиқиш ва ривожланиш қонун-тенденцияларини ўрганиш услубларининг. муҳим турлари қуйидагилардан иборат:

- институтционал услуб – жамиятда қабул қилинган ижтимоий-сиёсий норма ва муносабатлар ижроси ва ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаш қафолатчиси ҳисобланган сиёсий тизим институтлари – давлат, парламент, ҳукумат, партия ва бошқа турли ташкилот, уюшма, ҳаракатлар фаолиятини ўрганиш услуби;

- социологик услуб – турли хилдаги сўров. савол-жавоблар, анкеталар. статистик маълумотлар олиш. тажриба ўтказиш йўли билан жамиятда юз бераётган воқеа-ҳодисаларнинг сиёсий жиҳатлари; сиёсатнинг ижтимоий. иқтисодий. маданий-маънавий ва бошқа соҳалар билан ўзаро боғлиқлиги; давлат томонидан қабул қилинаётган қонун. қарорлар қайси ижтимоий гуруҳ. қатлам. синф манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилганлиги белгиловчи услуб;

- антропологик услуб инсон табиати. талаб-эҳтиёжларини қондириш. жамоа бўлиб ҳаёт кечириши заруратидан келиб чиқиб кишини сиёсатга муносабати. унинг руҳияти. интеллект. миллий характерлари. диний қарашлари ва бошқа инсоний жиҳатлари билан ифодаланишини ўрганиш услуби;

- бихевиористик (хулқ-атвор) услуб алоҳида олинган шахс ёки гуруҳнинг сиёсатга бўлган муносабати. уларнинг ҳокимият ишларида ўзларини кўрсатишга йўналтирилган хулқ-атворини ўрганиш услуби.

- қиёсий таққослаш услуби икки ёки ундан ортиқ тузилиши ва функциялари бир хил сиёсат объектлари-ҳукумат. партия ва бошқа ташкилот. уюшмалар ўз вазифа-функцияларини қайси йўл. усуллар билан амалга оширишларидаги умумийлик ёки хилма-хилликни таққослаш асосида сиёсий ташкилотчилик ва бошқарувчилик услубларини рационал шаклларини ишлаб чиқиш услуби.

Сиёсатшунослик фанининг юкорида кўрсатиб ўтилган ўрганиш услубларидан ташқари яна бир қанча: тарихий, функционал, системали, коммуникатив, психологик, аксиологик, сиёсий моделлаштириш, субстанционал каби услублари мавжуд.

Сиёсатшуносликнинг барча илмий-назарий ва амалий услубларининг асосий мақсади – бу жамиятда кечаётган сиёсий воқеа-ходисалар, жараёнларнинг кечиши ва уларнинг келажаги ҳақида аниқ билим ва ҳолис маълумотларга эга бўлишдан иборатдир.

Такрорлаш учун саволлар

- 1. Аристотельнинг инсон табиатини сиёсий мавжудотдир деган иборасини изоҳлаб бериш.*
- 2. Сиёсатни жамият ижтимоий ҳаётининг бошқа соҳаларидан ажратиб турадиган хусусиятларини кўрсатиб ўтинг.*
- 3. Сиёсатшунослик фанининг предмети нималардан иборат?*
- 4. Сиёсатшунослик фани қонунларининг асосий ўнашлиларини тушуштириб бериш.*
- 5. Фанининг вазифа ва ўрганиш услубларини характерлаб бериш.*
- 6. Сиёсатшуносликни Сиз таълим олаётган олий ўқув юртида ўтилган бошқа ижтимоий фанлар билан ўзаро алоқадорлигини шарҳланг.*

2-мавзу. Сиёсатшунослик фанининг ғоявий асослари

Режа

1. Қадимги замон мутафаккирларининг мумтоз сиёсий ғоя ва қарашлари.
2. Ўрта аср Европадаги сиёсий ғоя ва таълимотлар ривож.
3. Янги давр сиёсий назариялари.

1. Қадимги замон мутафаккирларининг мумтоз сиёсий ғоя ва қарашлари.

Сиёсий ғоя ва қарашлар тарихи узок ва мураккаб тараккиёт даврини ўз ичига олган моддий ишлаб чиқариш усули ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар заминидан шакллана бошлаган. Сиёсий қарашларнинг илк намуналари қадимги Миср, Бабил, Ҳиндистон, Хитой давлатлари ҳудудида диний мифология кўринишларида пайдо бўлган. Уларга кўра ҳар қандай ижтимоий ҳодиса-

воқелик ўз келиб чиқиши нуктаи назаридан илоҳий кучлар хоҳиш-иродаси билан рўй беради. Тарихий манбаларда келтирилишича қадимги Миср шоҳи Рамзес II худо томонидан бошқариш учун яратилган. Худо унинг отасидир¹.

Эрамиздан олдинги минг йилликларда Хитойда ҳам шох “Осмон ўғли”, илоҳиёт хоҳиши-иродаси деб юритилган. Лекин Конфуций (эрамиздан аввалги VI – V асрлар) таълимотида осмонни дунёни бошқарадиган энг олий куч деб тан олинсада, жамиятни бошқариш, асосан, ахлоқий қоидаларга асосланиши кераклиги уқтириб ўтилади. Мутафаккир одамларни тақдирга тан бериш, давлат ишларига аралашмасликка даъват этади, маърифат, тарбияга, ахлоқий етуклик ва инсонпарварлик ғояларига катта эътибор беради.

Хар бир янги давр бу ижобий ёки салбий ўзгаришлар даври. Бунинг исботини ана шу кўхна Хитой донишманди Мо-Цзи (эрамиздан аввалги V – IV асрларда) олға сурган, биз яшаётган ҳозирги даврда ҳам ўз кадр-қимматини йўқотмаган, барча кишиларни табиатан тенглиги, давлат халқники эканлиги ва уни шартнома асосида бошқарилиши лозимлиги, давлат лавозимларига раҳбарларни ижтимоий келиб чиқиши, бойлиги, қариндош-уруғлигига қараб эмас, балки уларнинг шахсий хислат-фазилатларига, қобилиятларига қараб тайинлаш, олий ҳокимият халқ қўлида бўлиши кераклиги² каби илғор ғоя-таълимотларда кўришимиз мумкин.

Мо-Цзи катта давлат кичик давлатга хужум қилмаслиги, қудратли оила, ожиз кичкина оилага зуғум ўтказмаслиги, кучли кучсизни таламаслиги, муғомбир соддани алдамаслиги, таниқли танилмаганнинг устидан кулмаслиги, кишилар бир-бирига дўстона муносабатда бўлишларини талаб қилган. Мутаффакир издошлари Конфуций илгари сурган тақдири азал ғоясини рад этганлар. Улар ҳар қандай урушга қарши бўлганлар, барча низоларни уруш йўли билан эмас, балки сиёсий-келишув музокаралар йўли билан ҳал этиш тарафдори бўлганлар³.

Сиёсий ғоя ва қарашлар тарихида қадимги Юнонистон, айниқса, янги сиёсий ташкилот – Афина демократиясининг демократик полисини (шаҳар-давлат) ташкил этилиши (эрамиздан олдинги VIII – VII асрлар) муҳим бурилиш ясади. Шаҳар-давлатни

¹ Каралсин История политических учений. Изд-во “Высшая школа”. М., 1965. с. 29.

² Уша ерда 41 б.

³ Фалсафа: Комусий дугат (ту дувчи ва масъул муҳаррир Қ. Назаров) – Т.: “Шарк”. 2004. 281-282 б.

олдинги давлат тузилмаларидан фаркли томони шундан иборат эдики ойнига 3 – 4 марта чакирилиб туриладиган халк мажлисла-рида Афинанинг ҳамма балонат ёшига етган эркак фукароларни иштирок этганлар. Йигилиш катнашчилари жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча жабхаларига доир конун-қарорлар қабул қилиш, аҳолидан ундириладиган солиқлар ҳажмини белгилаш, олинган даромадни тақсимлаш, мамлакат бошлиғи-архонгни, ге-нералларни, судларни сайлаш, жинойтчиларни судлаш, урушлар тўлон қилиш, бошқа давлатлар билан битимлар тузиш ва бошқа масалаларни очик овоз бериш йўли билан хал этганлар. Полис ташкил этилгунга қадар давлат лавозимларини фақат бойлар таллашарди. Энди шундай ҳуқуқ ҳар бир бошқарув ишларига қобилиятли фукароларга берилди¹.

Юнонистонга ўша давр жаҳон цивилизацияси ютуқларини кириб келиши, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривож, жамият сиёсий ҳаётидаги туб ўзгаришлар нафақат буддавийлик, зардуштийлик, кейинчалик христиан динларини пайдо бўлишига, балки фалсафа ва бошқа фанларни ривожланишига ҳам асос солди.

Эрамингача бўлган IV – III асрлар давомида яшаб ижод этган юнон файласуфлари Демокрит, Гераклит, Сократ, Платон, Аристотель асарларида сиёсат, унинг табиати, мазмун-йўналишлари, давлат бошқарувининг услуб, тамойиллари, ижтимоий адолат, ахлоқ ва ҳуқуқ масалаларига катта эътибор берилган.

Платон ўша давр мутаффақирларидан биринчи бўлиб давлат бошқарувининг мукамал ва номукамал шаклларини ихтиро қилади. Унинг номукамал шакли **тимократия**, яни бойлик ва амалга ружу қўйган, шухратпараст, иззатталаб одамлар ҳокимияти: **Олигархия** – озчиликни ташкил этган бадавлат кишилар ҳокимияти: **демократия** – оддий, қора халқ, кўпчилик ҳокимияти, ва ниҳоят, **тирания** – зулмқор, шафқатсиз одамлар ҳокимиятидан ташкил топади². Лекин файласуфнинг фикрича бошқарувнинг ана шу шакллари мутлоқ абадий эмас. Улар бир бирига ўтиб алмашиб туриши ҳам мумкин.

Донолик, жасорат, мулоҳаза ва адолат тамойиллари асосида бунёд этилган жамият аъзоларининг турли эҳтиёжларини конди-

¹ Каралсин Хеллер Дездеф. Вообрази себе картину. Журнал. Иностранная литература. М. 1998. №2. С. 63.

² Каралсин Асмус В.Ф. Античная философия. Учеб. Пособие. Изд. доп. М.: "Высшая школа". 1976. С. 236-238.

ришга хизмат киладиган идеал давлатдаги бошқарув эса идора этишнинг мукаммал шаклидир. Идеал давлатни ҳам озчилик бошқаради, лекин бу ишни олдиндан тайёргарлик кўрган, ҳар томонлама етук, қобилиятли, билимдон кишилар амалга оширади. Давлат ҳар бир фуқарони табиати, мойилликларига қараб иш билан таъминлайди ва унга яраша кадрлайди. Шунинг учун ҳам Платон жамиятни табақаларга: ҳуқумдор-файласуфлар, соқчи ва ҳарбийлар ҳамда жисмоний меҳнат билан шугулланувчи ҳунарманд, деҳқонларга бўлади.

Биринчи ва иккинчи табақадагилар давлатни бошқариш, ундаги тинчлик, осойишталикни таъминлаш билан шугулланидилар ва вазифаларидан келиб чиқиб бир-бирларига яқин турадилар. Учинчи табақа вакиллари эса жамият эҳтиёжини қондирувчи моддий бойликлар ишлаб чиқарадилар. Меҳнат тақсимотини бундай шакли олимнинг тасаввурида ўша даврдаги ҳар қандай жамият ва давлат қурилишининг тамал тоши, фундаменти бўлиб хизмат килиши керак эди.

Платоннинг идеал давлат ҳақидаги қарашлари утопик характерга эга. Зеро ундаги биринчи, иккинчи табақа аъзоларининг на шахсий мол-мулки, оиласи ва на даромад манбаи бўлсин. Буларнинг барча-барчаси умумий. Ҳамма нарса, хаттоки, бола тарбияси ҳам давлат томонидан амалга оширилади, бошқарилади. Давлат жамият аъзоларининг шахсий ҳаётини ҳам ўз назоратидан четда қолдирмайди¹. Аммо Платон фан тарихида илк бор жамият қурилишининг назарий жиҳатларини таҳлил қилади ва ҳаёлий бўлса ҳам унинг лойиҳасини ишлаб чиқади.

Платоннинг шогирди, Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн)нинг устози Аристотель биз ўрганаётган сиёсатшуносликнинг алоҳида фан сифатида ажралиб чиқишига асос солган буюк алломадир. Мутафаккир фикрича сиёсат ҳақидаги фаннинг асосий вазифаси давлат қурилишининг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

У қадим Юнонистондаги 158 давлат тузилмаларининг келиб чиқиши тарихи, фаолият кўрсатиш жараёнларини ҳар томонлама таҳлил қилиб, ўзидан олдин ўтган мутафаккирларнинг бу соҳадаги

¹ Каралсин Асмус В.Ф. Англинкая философия. С. 238-242; Политология. Учебник для вузов под ред. М.А.Василика С. 43-44

гоя ва қарашларини умумлаштирди ва ривожлантирди. Давлат табиий тузилма бўлиб у қонун асосида бошқарилиши лозим. Қонун ҳукмронлиги ўрнатилган жамиятдагина адолат қарор топиши мумкин деб таъкидлайди олим. Жамият тараққиёти оиладан, жамоа, ундан оса давлат даражасига ёйилади. Лекин, манпикан давлат бирламчидир. Зеро у барча имкониятларни жамият олдида турган мақсад-вазифаларни бажаришига сафарбар қиладиган ва амалга оширадиган ягона қуч-воситадир. Давлатнинг асосий мақсад-вазифаси фуқароларга фаровонлик, яхши ҳаёт тухфа этишдан келиб чиқиши керак.

Унинг сиёсий қарашларида ҳам Платон таълимотлардаги тенденция-киши давлатнинг ажралмас бир қисми, жамият, давлат манфаатлари шахсий манфаатлардан устун қўйилганлиги кўзга ташланади. Шахсий манфаатлар жамият манфаатларига бўйсундирилади. Аммо алоҳида олинган шахснинг ҳаммаси ҳам давлат таркибига қирмайди, тўлақонли аъзо бўлолмайди. Бу ҳол энг аввало қуллар ва қуллик билан боғлиқдир. Фуқаролар эркин, озод кишилар. Уларнинг ҳўжайини йўқ, ҳеч кимга тегишли эмаслар. Фуқаролар ҳарбий ишлар, қонунчилик кенгашларининг йиғилишлари, судлов ишларида иштирок этадилар. Қишлоқ ҳўжалиги, саноат ишлаб чиқаришда меҳнат қилиш қуллар тақдир-қисматига битилган юмушдир¹.

Файласуф томонидан рад этилган ва танқид остига олинган идеал давлат тузуми ўрнига у ўзининг идеал давлат ҳақидаги янги таълимотини олға суради. Унинг давлат, Полиси ижтимоий асосини ҳарбийлар табақаси ва давлат манфаатлари ҳимоясида турадиган, эндигина кўрсатиб ўтилган, қонунчилик кенгаши ҳамда судлов ишларида иштирок этадиган кишилар табақаси ташкил этади. Худди ана шу иккига синф давлат ва мулкка эгаллик қилишга ҳақлидир. Фуқаролар ҳам шуларнинг ўзлари. Аммо Полисда мулкдор синфлардан ташқари фуқаролик ҳуқуқига эга бўлмаган қуллар билан тенглаштирилган қуйи синф ҳам бор. Улар бошқарув ишларида қатнашмасалар ҳам Полис таркибига қирадилар. Ушбу ҳолат, вазиятни ҳисобга олиб Аристотель бошқарув ишларида фаол қатнашадиган ўрта синф ҳақида сўз юритади.

Аристотель ўзи яшаган даврдаги давлат бошқаруви шакллари икки гуруҳга бўлади. Биринчи, бошқарувни тўғри шаклига –

¹ Қараддин Асмус В.Ф. Античная философия. Стр. 379-392

монархия, аристократия ва полигия (кўпчилик) ва, иккинчи, нотуғри шаклига – тирания, олигархия, демократияни киритади. Донишманд жамиятда рўй бериши мумкин бўлган сиёсий парза, ағдар-гўнгаришларни келиб чиқиш сабаблари, давлат тузилишини мамлакат худудининг катта-кичиклиги, аҳоли сони ва кишиларнинг феъл-атворига боғлиқ эканлигини ҳар томонлама таҳлил қилади. Олим гарчанд Платон сингари аристократлар бошқарувини тарафдори бўлса ҳам давлатни идора этишнинг аралаш шакли, кўпчилик – полигия бошқаруви ҳам ўзини оқлаши мумкинлигини башорат қилади.

Антик давр сиёсий ғоя ва қарашлари ҳақида гап кетганда, албатта, қадимги Рим мутафаккири, тенги йўк нотик Цицерон (эрамыздан олдинги 106 – 43 йиллар) номи тилга олинади. У ўзининг сиёсий назарияларида иккита энг муҳим ғоя-жамиятдаги адолат энг яхши, ҳақиқий конституция қабул қилинганидагина амалга оширилиши ҳамда қонунларни ҳурмат қилмайдиган одамларсиз қонунлар ҳеч нарса эмаслиги ғоясини олға суради. Табиий, ҳақиқий ҳуқуқ деб ёзди файласуф ҳар қандай битиладиган қонун, давлат қурилишидан аввал пайдо бўлган. Давлатнинг ўзи моҳият-мазмунига кўра адолат ва ҳуқуқ тимсолидир. У Платон ва Аристотелдан фарқли равишда давлат бошқаруви монархия, аристократия ва демократиянинг энг афзал томонларини ўзида мужассамлаштирган аралаш бошқарувни таклиф қилади. Хулоса қилиб айтиш мумкинки Цицерон ҳуқуқий давлат ижодкоридир.

Умуман олганда, антик давр донишмандларининг ижодида сиёсат инсон борлиги, ҳаётининг энг муҳим жиҳати деб таҳлил қилинган ва баҳоланган. Улар тасвирида инсоният жамияти ва давлат бир биридан узокда, бир бирига қарши турмаган бирликлардир. Давлатнинг бирдан бир мақсади жамият аъзоларига бахтли ҳаёт кечириш учун имкон, шароит яратиб беришдан иборат бўлган. Бирок мутафаккирлар наздида киши ҳар қандай давлатда эмас, балки оқилона ва ижтимоий адолат принциплари заминида ташкил этилган давлат, жамиятдагина ўзининг нималарга қодир эканлиги, нима учун яшаётганлигини намоён қила олади. Шунинг учун ҳам антик файласуфлар ўз таълимотларида мукамал давлат барпо этишни орзу қилганлар.

2. Ўрга аср Европадаги сиёсий ғоя ва таълимотлар ривож.

Европада жамият ижтимоий-сиёсий ҳаёти масалаларига бўлган киникниш марказлашган давлатларни ташкил этилиши-Уйғониш даврига келиб янги аҳамият касб этади. Сиёсий ҳаётга аввалги телеологик, диний-ахлокий қарашлар сиёсий борликни рационал-танқидий нуқтаи назардан таҳлил қилиш билан ўрин алмашади, мутафаккирлар давлатнинг идеал шакллари ни ихтиро қилиш, ахлокий панду-сихатлардан мавжуд сиёсий муносабатлар, ходиса, жараёнларнинг табиати, сабаб-оқибатларини кашф этишга эътибор қаратадилар.

Бунда италиялик жамоат арбоби, сиёсатдон, ёзувчи Никколо Макиавеллининг (XV – XVI асрлар) хизматлари катта бўлди. У ўзидан олдинги теологик қарашларга зид ҳолда сиёсат масаласига дунёвий, реал фактларга асосланган таълимотларни ишлаб чиқди. Ҳалокатга учраётган феодализм ва эндигина шаклланиб келаётган капитализмни, ҳукумдорларнинг ахлоксизлик никоби остидаги жирканч башараларини аёвсиз танқид остига олди.

Макиавеллининг сиёсий реализми ахлоқ-одобни мутлоқлиги ва сиёсатни нисбийлигини тасдиқлаб беришда ҳам ўз ифодасини топди. Сиёсий воқеа, ходисалар, жараёнларга баҳо беришда дейди у “эзгулик ва ёвузлик” нормалари нуқтаи назардан ёндашиш мумкин эмас. Зеро сиёсий мақсадга эришишда ва давлатни мустахкамлашда иккиюзламачилик, хиёнат, хаттоки, куч ишлатиш каби воситалардан ҳам фойдаланиш керак¹. Сиёсатда тез-тез қўлланилиб туриладиган “Макиавеллизм” иборасининг мазмун моҳияти ана шундан иборат.

Мутафаккир ҳокимият устига келишнинг иккита йўлини-жамиятдаги озчиликни ташкил этувчи туда-зодогонлар ёки кўпчиликни ташкил этувчи оддий халқ ёрдамида амалга оширилишини яни давлат бошқарувини республика шаклини кўрсатиб ўтади. Бу билан у ҳар бир фуқарони давлатнинг тақдири учун масъул қилиб қўяди. Унинг “Халқни тушунмоқ учун подшоҳ бўлиш, шохлик табиатини англаб етмоқ учун халққа тегишли бўлиш керак”² деган ибораси ҳам худди шу нуқтаи назардан билдирилган бўлса керак.

Олим фикрича бошқарувнинг республика шакли халқнинг фуқаролик ҳислат-фазилатларини шаклланганлиги, унинг сиёсий-

¹ Факсафа, Коммунист дугат, 234-б.

² Макиавелли Н. Государь, пер С-иг-М. “Планета”, 1990. С. 29-32.

ижтимоий етуклик даражасига боғлиқ. Агар халқда фуқаролик ҳис-туйғуси тўла ривожланмаган бўлса сиёсий ташкилотлар фаолиятига жиддий футур етказилади ва бошқарувнинг ушбу шакли ўзини оқламайди. Макиавеллининг энг олий максадларидан бири Италияда марказлашган кучли унитар давлатни барпо этишдан иборат эди.

Сиёсий қарашлари XVII аср инглиз буржуа инқилоби таъсири остида шаклланган Томас Гоббс давлатни “Суний тана”, яъни уни худо томонидан эмас, балки одамлар томонидан ташкил этилган-лигини эътироф этади. Унингча барча кишилар жисмоний ва ақлий жиҳатдан тенгдирлар. Табиат ҳаммага бир хил ҳуқуқ ва имконият яратиб берган. Ана шу инсоний бир хилликни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида кишилар ўртасида ўз-ўзидан “ҳаммани ҳаммага қарши уруш”и бошланади. Бундай уруш барчани қирилиб кетилиши хавфини туғдиради ва инсонлар ўртасида тинчликни таъминлаш заруратини келтириб чиқаради.

Олим жамиятдаги тинчлик-осойишталикни таъминловчи ягона восита ижтимоий шартнома асосида қуриладиган давлат деб ҳисоблайди. Демак, унинг вазифаси жамият хавфсизлигини таъминлашдан иборат. Шунингдек файласуф “Халқ фаровонлиги давлатнинг олий қонуни бўлмоқлиги”¹ни таъкидлаб ўтади.

Давлатни тузиш билан бир вақтда дейди у одамлар ўзларини давлатни бошқаришдаги ҳуқуқларини ё бир киши-монархга, ёки жамиятдаги барча табақаларнинг вакиллари-республикага, ёхуд бирорта табақа вакиллари-аристократларга узатадилар.

Ҳақиқатда эса Гоббс мутлоқ Монарх ҳокимияти тарафдори бўлиб чиқади ва ҳокимиятни, қандайдир, тармоқларга бўлинишини ҳам хоҳламайди.

Буёқ инглиз файласуфи, сиёсатшунос Жон Локкнинг (XVI – XVII асрлар) сиёсий ғоя ва қарашлари ўз даврининг энг реалистик таълимотлардан ҳисобланади. Уни либерал ғоявий-сиёсий ҳаракатнинг даҳоси деб номланиши ҳам бежиз эмас. Ж.Локк биринчи марта “шахс”, “жамият”, “давлат” тушунчаларини бир-биридан фарқлашга аниқлик киритди ва шахсни жамият ва давлатдан устун туришини кўрсатиб ўтди.

¹ Каралсин: Фалсафа. Коммуний дугат 93 б

Файласуфнинг фикрича инсон ҳеч ким томонидан тортиб олиниши мумкин бўлмаган яшаш, эркинлик ва мулкка эга бўлиш каби табиий ҳуқуқлар билан дунёга келади. Локк ҳам ижтимоий шартнома асосида ташкил этиладиган давлат ғоясини олға суради. Лекин у Т.Гоббснинг бу ҳақдаги таълимотидан фаркли ўларок Монарх ҳокимиятини мутлоқлаштирамайди. Аксинча давлат жамиятга бўсунади, жамият эса-шахсга. У давлат ва жамият тушунчалари бир-биридан фаркланишидан келиб чиқиб давлат ҳокимиятини кулаши жамият барбод бўлишини билдирмайди деб уқтиради. Локк Конституцион Монархия бошқаруви тарафдори бўлиб, буржуа сиёсати тарихида биринчи марта ҳокимиятни тармоқларга: конун ишлаб чиқарувчи, ижро этувчи ва иттифок (федератив) ҳокимиятларга бўлинишини ихтиро қилади. Шунингдек, мутафаккир ўзидан олдинги сиёсатни давлат билан тенглаштириш, таккослаш ўрнига давлат ва фуқаролик жамиятини ўзаро алоқадорлиги, боғлиқлигини таъкидлаб ўтди.

Ж.Локк сиёсий ғоя ва қарашларининг давомчиси ўзининг машҳур “конунлар руҳи” ёки “бошқарув шакли” асари билан донг чиқарган Француз файласуфи, сиёсатшунос, тарихчи Шарль Луи Монтескье кишиларни иқлим, дин, конунлар, бошқарув принциплари, ўгмиш тажрибаси, урф-одатлар орқали бошқарилиши натижаси ўларок халқнинг умумий руҳи шаклланади деган хулосага келади. Шунингдек, олим жамиятнинг сиёсий ҳаёти нафақат ижтимоий факторлар: (дин, урф-одат, турмуш тарзи, машғулоти) билангина эмас, балки давлатнинг географик жойлашуви, муҳит, иқлими билан ҳам белгиланишини башорат қилади.

Масалан, иссиқ ҳарорат, иқлим халқнинг жасурлиги, ботирлиги каби хислатларини сўндиради, салбий таъсир кўрсатади. Бундай ҳудудда истибдод, зулмкор ижтимоий тузум ўрнатилади. Халқ эса мавжуд зулмга, ҳокимиятни суъистемол қилинишига қаршилик кўрсата олмайди, тақдир-қисматга тан беришга мажбур бўлади. Совуқ иқлим одамларда жасурлик сифатларини сақлаб қолиш ва мамлакатда республика бошқарувини қарор топишига олиб келади. Европадаги мутадил иқлим монархияга мойилликни шакллантиради¹.

Мутафаккир мустабид, феодал сиёсий ҳукмронлик тизимини танкид остига олиб, ҳокимиятни қонун ишлаб чиқарувчи ижро этувчи ва суд ҳокимиятларга бўлади. Давлат ҳокимиятини ана шу тармоқларга бўлиниши деб уқтиради Монтескье ҳуқуқ қонун устиворлиги ва ҳокимият тармоқларининг мустақиллигини таъминлашга, ҳокимиятни бир киши қўлида марказлашиб қолишига йўл қўймаслигига хизмат қилади. Одам ўзини ўзи суд қила олмангандек ўзи қабул қилган қарор бажарилишини ҳам назорат эта олмайди.

Йирик француз файласуфи, сиёсатшунос-демократ, маърифатпарвар Жан Жак Руссо (1712 – 1778) ижодининг диққат марказида инсон муаммоси, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий ва моддий тенгсизлик ётади. У давлат келиб чиқишининг асосий сабаби ҳам ана шу тенгсизликдан деб баҳолайди ва уни икки хилга-кишиларнинг ёши, соғлиги, мулкдорлигига ва бошқа ижтимоий ҳолати билан боғлиқ жисмоний тенгсизлик ва кишининг табиий ҳолати билан боғлиқ бўлмаган, узоқ давом этадиган тараққиёт маҳсули бўлган сиёсий тенгсизлик. Ижтимоий шартнома заминиде қурилган давлат тарафдори Ж.Ж.Руссо давлатнинг асосини онгли мақсад-вазифа, аниқ режа ва кишилар ўртасидаги келишув ташкил қилишини таъкидлаб ўтади. Халқ суверенитети масаласи олим сиёсий таълимнинг ўзаги бўлиб у бўлинмас ва ажралмасдир.

Ж.Ж.Руссо демократик ғоялар ижодкоридир. Ижтимоий шартнома асосида тузилган давлатда Олий ҳокимият халққа тегишлидир. Мансабдорлар халқ томонидан сайлаб қўйилади. Зеро халқ ҳукмдорга нисбатан хато камчиликларга камрок йўл қўяди¹. Бундай давлатда ҳокимият суъсистемол қилинса, тузилган шартномаларига риоя қилинмаса шартноманинг бекор қилиниши ва бошқарувни демократик шаклини жорий қилиниши зарурлиги кўрсатиб ўтилади². Ҳукмдор қонундан устун туриши мумкин эмас. Қонунчилиқнинг бош мақсади барча фуқароларни бахтли қилиш ва уларнинг эркинлиги, тенглигини таъминлашдан иборатдир. Қаерда халқ қонун ишлаб чиқарувчи бўлса ўша ерда демократия³ деб эътироф этади олим.

¹ Қаралсин. История политических учений. Стр. 218.

² Ўша ерда. 217 б.

³ Ўша ерда. 216 б.

3. Янги давр сиёсий назариялари.

XIX аср ривожланиб келаётган сиёсатшунослик фани учун муҳим давр бўлди. Худди шу даврда кўплаб ижтимоий фан вакиллари кенг ёйилиб бораётган урушлар, революция, оммавий ҳаракатлар таъсирида сиёсат, сиёсатшунослик фани масалаларига жиддий эътибор қаратдилар. Ўша давр олимлари, сиёсатдонлар, давлат арбоблари сиёсат, унинг дунёси, назария ва концепцияларини ҳеч қайси бир бошқа фан сиёсатшуносчалик таҳлил қилиб бераолмаслигига ишонч ҳосил қиладилар.

Ғарбий Европа, АҚШда мустақкам ўрнашиб бораётган капитализмнинг маълум мафкурага асосланиши зарурати туғилади. Бундай вазифани либерализм амалга оширди. Саноат, савдогарлар вакиллари, давлат амалдорларининг илғор қисми, зиёлилар, университет профессураси ушбу мафкуравий оқимнинг ижтимоий базасини ташкил қилдилар. Улар ўзларидан олдин ўтган мутафаккир, олимларнинг шахс эркинлиги, ҳуқуқий давлат, ҳокимиятни тармоқларга бўлиниши, фуқаролик жамияти ва бошқа сиёсий-ижтимоий назарияларини бойитдилар, уларга янги руҳ-куч бахш этдилар. Англияда И.Бенгам, Ж.Милль, Францияда Б.Констан, А.Токвиль, Германияда В.Гумбольдт, А.Штейн, Г.Гегель, Америкада Г.Мерриам, Г.Лассуэл ва бошқалар либерализмнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш ва тарғиб қилишга бениҳоя катта ҳисса қўшдилар.

Ана шу либерализм ижодкорларининг баъзи бир ғоя, қарашларига тўхталиб ўтамиз. Жон Стюарт Милль (1806 – 1873) ўзининг “эркинлик ҳақида” ва “вакиллик бошқаруви” асарларида эркинлик бундай жойда индивидлар қанча бўлса, шунча тараққиёт марказлари ташкил этилиши мумкинлигини кўрсатиб ўтади. Унингча халқ давлат қурилишига дахлдор бўлганлиги сабабли унинг ҳолати ва фаолияти учун масъулликни сезиши лозим. Миллга кўра парламент нафақат қонун ишлаб чиқиш, балки ҳуқуқат фаолиятини назорат қилиш, ариза-шикоятларни кўриб чиқиш, омманинг ҳокимият тўғрисидаги фикрини инобатга олиш учун ҳам жавобгардир. Милль либерализми шахс ҳақ-ҳуқуқини ҳимоялаш демократия ва давлат билан узвий боғлиқликдаги жараён эканлигини таъкидлайди¹.

¹ Каралсин: Дубков В.В. Политология (Основы политических знаний) –Т.: «Мечта»-2004 –стр. 39

Таникли француз файласуфи, тарихчи ва сиёсат арбоб А.Токвиль “Америкадаги демократия тўғрисида”ги (1835 й.) рисо-ласида жамият ва унда кечаётган жараён, воқеа-ҳодисаларни мавжуд эркинлик ва тенглик мутаносиблиги нуқтаи назаридан таҳлил қилади.

Олим демократик институтлар фаолияти учун хавфли ҳолатларни қуйидаги уч турга ажратади: сиёсий ҳокимиятни давлат органлари қўлида ҳаддан ташқари марказлашуви ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қатъий назорат остига олиш ва эркинликларни бўғиб қўйиши мумкинлиги; индивидуализм-шахс ҳуқуқларининг мутлоқлиги ва автономияси кишиларни бир биридан ажратиб, ўз шахсий ҳаёти қобиғига ўралиб қолиши натижаси уларок уларни сиёсий ҳаётга бефарқ қилиб қўйиши, ва ниҳоят, барчани “қулликдаги тенгликка” олиб келувчи тўла тенгликка ортиқча ингилишга сабаб бўлади.

Токвиль жамиятни инқилобий чоралар билан ўзгартиришга қарши чиқади. Бундай уринишлар олдиндан кўриб, башорат қилиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келишини кўрсатиб, у тараққиётнинг эволюцион, либерал-демократик йўлини тарғиб қилади¹.

Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги ғоя қарашлар Г.В.Гегельнинг “Ҳуқуқ фалсафаси”да давом эттирилади. Олимнинг қарашларида шахс эркинлиги ва унинг ҳуқуқлари мулкчилик орқали амалга оширилади. Эркинлик ва хусусий мулкчилик ажралмасдир. Шунингдек, Гегель “давлат” ва “фуқаролик жамияти” тушунчалари ўртасидаги фарқ, тафовутни ҳам таҳлил қилиб ўтади.

Унинг таъбири билан айтганда фуқаролик жамияти – бу ўзининг юқори даражада уюшганлиги билан ажралиб турувчи хусусий манфаатлар ҳуқумронлиги ва уларни эркин ифодаланишидир. Жамиятдаги ҳамжиҳатлик, бирликка мулкчилик вакиллари ҳокимият органларидаги иштироки орқали эришиш мумкин. Кўпчилик манфаатларини мувофиқлаштиришда энг Олий ҳакам давлат бўлмоғи зарур. Жамият фуқаролик жамиятига айланиши учун у давлат томонидан бошқарилиши керак².

¹ Каралсин Фалсафа қомусий дугат 401 б

² Каралсин Каменская Е. Н. Политология. Стр 43-44.

Такрорлаш учун саволлар

1. Қадимги Хитой мутафаккирларининг сиёсий ғоя ва қарашларини таърифланг ва фарқланг.
2. Платоннинг сиёсат ва сиёсатишуносликка қўйган ҳиссаси нимадан иборат?
3. Аристотель ўз даври сиёсий қараш ва назарияларига қандай янгиликлар киритди?
4. Цицерон ва унинг сиёсий қарашлари ҳақида нималарни биласиз?
5. "Макиавеллизм" назариясини шарҳланг.
6. Т.Гоббс, Ж.Локк ва Ж.Ж Руссо сиёсий қарашлари ва таълимотларини изоҳланг.
7. Янги даврдаги сиёсий таълимотлар ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари нималардан иборат?

3-мавзу. Марказий Осиё алломаларининг сиёсий қарашлари ва таълимотлари

Режа

1. Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Синоларнинг сиёсий ғоя ва қарашлари.
2. Низомулмулк, Амир Темур, Алишер Навоий ва жадидчилик ҳаракати намоёндаларининг сиёсий қарашлари ва фаолиятлари.

1. Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Синоларнинг сиёсий ғоя ва қарашлари

Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон худудидаги сиёсий-ижтимоий ғоя ва қарашлар тарихи ундаги давлатчилик анъаналари, қулдорлик ва феодал тузумлар, давлатлар, халқлараро иқтисодий, маданий ва бошқа соҳалардаги ўзаро ҳамкорлик муносабатлар тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Антик дунё фалсафасининг билимдони В.Ф.Асмуснинг гувоҳлик беришича XII аср ўрталарига келиб Ғарбий Европа мамлакатларида қадимги Юнон файласуфлари, айниқса, Аристотель асарларини кенг тарқалишида араб, яҳудий давлатларда яшаб ижод этган мутафаккир-алломаларнинг хизматлари бениҳоя катта бўлган¹.

Ушбу масалага урғу беришимизнинг хаяжонли бир сабаби бор. У ҳам бўлса диёримизда ўсиб улғайган Бағдоддаги донолар

¹ Қаралсин: Асмус В.Ф. Античная философия. С.21.

уйи-Байт ул хикма илмлар академиясининг асосчилари каторидан жой олган буюк мутафаккирларимиз Хоразмий, Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино ва бошқа ватандошларимиз жаҳон ижтимоий-фалсафий тафаккури равнакига улкан ҳисса қўшганлар¹.

Инсон ҳаётининг сирли томони яшаса бўлдида эмас, нима учун яшаш кераклигидадир. Шу нуқтаи назардан таъкидлаб ўтмоқ зарурки юқорида номлари зикр этилган буюк аждодларимиз ҳаёти, фаолияти ва ижоди ҳамма замонда ҳаммамиз учун ибратли сабоқ бўлмоғи лозим. Ана шу ва ўша даврларда яшаб ижод этган бошқа илм-фан дарғаларининг қайси бир инсоний жасорати-камтаринлик, меҳнатсеварлик, илмга чанқоқлик, қомусийлик, адолатпарварлик, фидойлик жиҳатларини олманг уларнинг ҳар бири ХХI асрда ҳам ўз кадр қиммати, актуаллигини йўқотгани йўқ.

Ватанимиз ҳудудидаги сиёсий ғоя ва қарашлар ҳақида сўз юритилганда энг аввало ўзи яшаб ижод этган IX – X асрларда жаҳоннинг 70 тили, жумладан араб, лотин, юнон тили сирларини эгаллаган², 160 турли фанлар фалсафа, сиёсатшунослик, табиатшунослик, филология, муסיқашунослик соҳалари бўйича оригинал илмий асарлар битган, Шарқнинг “Ал-Муаллими Соний”си – иккинчи Аристотели, қомусий аллома Абу Наср Форобий номи тилга олинади.

Биз юқорида таъкидлаб ўтган шарқ мутафаккирларнинг юнон фалсафий таълимотларини Ғарбий Европа мамлакатларида кенг тарқалишида улкан хизматлари бор деган жумлада кўпчилик олиму фузалолар катори Форобийни назарда тугганмиз. Чунки бу буюк зот Қадимги юнон файласуфлари ва табиатшунос олимларининг ... илмий меросларини шархлаш, тарғиб қилиш ишларида фидойлик кўрсатганлар. Форобий томонидан ёзилган шархлар, тўлдиришлар, қилинган таржималар шунчаки расмий изоҳ ва ёндошувлар эмас, балки теран, қизиқарли фикрлар билан бойитилган.

Аллома ўзининг “Фозил одамлар шахри”, “Фуқаролик сиёсати”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида” ва бошқа асарларида шарқ мутафаккирларидан биринчи бўлиб фанларнинг мукаммал таснифини яратади ва шахарни бошқариш ҳақидаги илм ёки

¹ Қаралсин: Иброхимов А. ва бошқа. Ватан туйғуси. Т.: Ўзбекистон, 1996 44 б

² Қаралсин: Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII-XIX вв.) Алма-Ата: изд. «Казахстан», 1965, с. 29; Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар Олий ўқув юрғлари талабалари учун қўлланма Тузувчилар М.Хайруллаев, Х.Алиқулов, М.Хайруллаев таҳририда Т. “Ўзбекистон” 1995 4.б

сиёсий илм ва ҳуқуқшуносликни ана шу таснифга кирувчи бешта фанлардан бири деб баҳолайди. Шундан келиб чиқадики сиёсат ҳақидаги фанларнинг Юнонистондаги ижодкорлари Платон ҳамда Аристотель бўлсалар уларнинг шарқдаги асосчиси-Форобийдир.

У инсоният жамиятининг келиб чиқиши ва давлатни бошқариш асослари ҳақидаги билимлар тизимининг ишлаб чиқди. Форобий жамиятнинг келиб чиқиши устида мулоҳаза юритар экан, зўравонлик ва мажбурлаш ғояларини инкор этиб, у инсон жамоасини келиб чиқиши заминада табиий эҳтиёж ётганлигини уқтиради. Табиий эҳтиёж кишиларни бир-бири билан бирлашишга, жамоага уюшишга, ўзаро ёрдамга олиб келади.

Форобий қадимги Юнон устозлари изидан бориб давлат бошқарувини икки хилга бўлади: ўз аҳолисининг бахт-саодатга етакловчи идеал-фозил давлат (идора этишининг тўғри шакли) ва жоҳил давлат (бошқарувнинг нотўғри шакли). Фозил жамоа одамлари ҳар хил гуруҳларга ажратиладилар. Бунда уларнинг ақлий қобилиятлари ҳамда илмларни ўрганиши ва ҳаётий тажриба тўплашлари жараёнида ортирган билим ва кўникмаларига катта аҳамият берилади. Бундай жамиятда касб-хунар, илимни эгаллашга кенг йўл очиб берилади. Давлатда тенг ҳуқуқийлик ва эркинлик салтанати ҳукмронлик қилади, яқка ҳокимликка барҳам берилади. Давлат бошлиқларини фуқароларнинг ўзлари сайлайдилар. Сайланган бошлиқлар халқ манфаатларига зид ҳаракат қилсалар, улар ўз амал-мансабларидан четлатадилар. Орзудаги давлат арбоб-лари ўз фаолиятларида адолат, тенгҳуқуқчилик, фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутадилар¹.

Мутафаккир бундай давлат бошлигининг 12 та энг муҳим фазилатлари сифатида: 1) тўрт мучали соғ-саломат бўлиши; 2) нозик фаросатли бўлиши; 3) англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирада тўла-тўқис сақлаб қолиш; 4) зехни ўткир ва зукко бўлиши; 5) фикрини равшан тушунтира олиши; 6) устозлардан таълим олишга, билим, маърифатга хавасли бўлиши; 7) таом ейиш, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очофат бўлмаслиги; 8) ҳақ ва ҳуқуқни, ҳақгўй ва одил одамларни севадиган, ёлғонни ва ёлғончиларни ёмон кўрадиган бўлиши; 9) ўз

¹ Қаралсин: Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII-XIX вв.) с.29. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар 48-50 б.

қадрини билувчи ва номус-ориятли, улуғ, олий ишларга интилувчи бўлиши; 10) мол-дунё кетидан кувмайдиган бўлиши; 11) адолатпарвар бўлиб, истибдод ва жабр-зулми, мустабил ва золимларни ёмон кўрувчи, барчани адолатга ундовчи, ҳаммага яхшиликни раво кўриш, ҳар қандай ҳақсизлик ва разолатларга мурасасиз бўлиши; 12) ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журатли бўлиши, кўрқоклик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги зарур¹лиги кўрсатиб ўтилади.

Агар дейди Форобий, шаҳар, давлатда ана шу ҳислатларнинг барчасини ўзида мужассамлаштирган одам топилмаса ана шу фазилат турларини ўзида жо қилган икки кишини раҳбарликка қўйиш, бордию охириги икки киши ҳам топилмаса шаҳар, давлатни бир гуруҳ ана шу ҳислатларга эга бўлган одамлар биргаликда бошқаришлари мумкинлигини қайд қилиб ўтади.

Форобий давлат бошқарувининг уч усулини кўрсатиб ўтади: якка шахс ҳокимияти, кишиларнинг катта бўлмаган гуруҳи ҳокимияти ва халқ томонидан сайлаб қўйиладиган етук шахслар ҳокимияти².

Олим давлат бошқарувининг нотўғри, фозил одамлар шахрининг зидди бўлган жоҳиллар шахрини бир неча хиллари: айирбошловчилар шахри; разолат (тубанлик) ва бадбахтлик шахри; обрупарастлар шахри; амалпарастлар, ҳокимятпарастлар шахри, шахватпарастлар шахри, беномуслар шахри; беқарор шаҳар ва адашган шаҳарларга ажратади ва уларнинг ҳар бирини характерлаб ўтади. Жоҳиллар шахрининг одамлари бахт-саодат нима эканлигини тушунмайдилар ва улар ҳеч қачон бахт топмаган. Фаровонлик эса улар учун бахту-давлат бўлиб кўринадиган ўтқинчи, юзаки нарсалар, мол-дунё, жисмоний лаззатлар, хирсу-шахват, обрў, амал, шон-шухратдан иборатдир. Уларнинг наздида шу неъматлардан ҳар бири яшашдан мақсад, бахт-саодат бўлиб кўринади.

Форобий Ўрта аср шароитида илк бор инсонпарварликка асосланган ижтимоий тузум, давлатни бошқариш, инсонларни бахт-саодатга элгувчи идеал давлат ўрнатилишини орзу қилди. Бу ғоялар кейинчалик Ибн Сино, Ибн Рушд ва бошқа мутафаккирлар асарларида давом эттирилиб Европада XVI – XVII аср уйғониш даври илғор фикрларнинг вужудга келишига алоҳида таъсир кўрсатди.

¹ Каралсин: Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 160 б.

² Каралсин: Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. 80 б.

Жахон, хусусан, Шарқ маданияти фанининг ёркин сиймола-ридан бири. Ўрта асрлар даврининг комусий олими Абу Райхон Берунийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари алоҳида бирор асарда ёритилмаган. Бироқ унинг бу соҳадаги фикр-ғоялари олимнинг деярли барча илмий дурдоналарида акс эттирилган. У ўзининг “Минералогия” номли асарида давлатни бошқариш ҳақидаги фикрини баён этиб, жамият подшога хизмат қилмай, балки подшо жамиятга хизмат қилиши кераклигини тушунган ҳолда: “идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдан иборатдир”, – дейди¹. Одил ҳукмдорнинг асосий вазифаси юқори ва қуйи табақа вакиллари ўртасида адолат ўрнатиш, кучли ва ожизлар ўртасида тенгликни барқарор этишдан иборатдир.

Беруний синф ва табақалар асосида бойлик ва насл-насабнинг улуглиги эмас, балки тегишли вазифа-машғулот ва ҳунар ётмоги лозимлигини кўрсатиб ўтади. Тенглик ва адолатни таъминлашни муҳим вазифа қилиб қўяди. У халқларнинг дўст, иноқ, иттифок бўлиб яшаши учун курашади. “...бу ер, мақоң, менинг ерим, мақо-ним, одамлар эса фақат менинг халқим вакиллари, ҳукмдор бизларнигина ҳукмдоримиз, дин ҳам фақат бизнинг динимиз, хақиқий фан бизнинг фанимиз”² қабиласидаги миллатчилик, айирувчилик иллатларини каттик танқид остига олади. Ўрта асрнинг буюк олими инсониятга у яратган фан ва маданиятга қирғин келтирувчи урушларни қоралади, халқлар, давлатлар ўртасидаги дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустаҳкамлаш тарафдори эди.

Агар Форобий ўз хизматлари, комусий билимлар соҳибни бўлгани учун Шарқ Аристотели “Ал-Муаллими Сонийси” деган номга сазовар бўлган бўлса, Абу Али ибн Сино “Шайх ур-раис” (олимлар бошлиғи) деган номга сазовар бўлган. Тиббиёт, фалсафа ва бошқа бир қатор табиий илмий фанлар, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий фикрлар тарихига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган буюк комусий алломалардан биридир. Унинг сиёсий ғоя ва қарашлари Аристотель ва Форобийларнинг ана шу соҳадаги илмий меросига яқин туради. У ҳам Аристотель каби инсонни ижтимоий мав-

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. 80 б.

² Қарағин. Основы философии: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. -Т. “Ўзбекистон”. 1998. - 98.

жудот деб таърифлайди. Кишиларнинг ўзаро манфаатли ҳамкорлиги улар ҳаётининг муҳим қисмидир. Чунки жамият аъзолари ўзаро бир-бирларига боғлиқ ва ҳар доим алоқала бўладилар. бир-бирларисиз яшай олмайдилар.

Бундай муносабатлар албатта адолат тамойилларини ўзида мужассамлаштирган ҳуқуқий қонунлар асосида ташкил этилиши ва барча қабул қилинган қонунларга баб-баробар иттифоқ этиши шарт, қонунни бузиш ва албатта адолатсизлик қаттиқ жазоланиши кераклигини кўрсатиб ўтади. Агар давлат бошлигининг ўзи адолатсизликка йўл қўйса халқнинг унга қарши кўзғолон кўтариб чиқиши ҳуқуқий бўлади ва бу жамият томонидан қатъий қўллаб-қувватланмоғи даркорлигини таъкидлаб ўтади¹.

Ибн Сино жамият аъзолари фойдали меҳнат билан шуғулланишлари ва ахлоқий қоидаларга таянишлари лозим дейди. У бажариладиган вазифаларга қараб жамиятни қуйидаги гуруҳларга бўлади.

1) давлат идораларида хизмат қилувчи ва жамиятни бошқариш ишлари билан шуғулланувчилар;

2) бевосита хом-ашё, зарур маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан машғул бўлганлар;

3) давлатни қўриқлаш, уни турли ташқи ҳужумлардан сақлашни таъминловчи ҳарбийлар².

2. Низомулмулк, Амир Темур, Алишер Навоий ва жадидчилик ҳаракати намояндаларининг сиёсий қарашлари ва фаолиятлари.

Марказий Осиё ҳудудида сиёсий ғоя ва қарашлар тўғрисида сўз юритганда XI асрда яшаб ижод этган йирик давлат арбоби ва жаҳонга донғи кетган “Сиёсатнома” асарининг муаллифи Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий-Низомулмулкни номини эсга олмаслик мумкин эмас. Салжуқийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда Маликшоҳнинг вазири лавозимида хизмат қилган Низомулмулк 39 бобдан иборат бўлган “Сиёсатнома” ёки “Сияр ул-мулк (“подшоҳлар турмуши”)” номли асарини илм аҳли салжуқийларнинг сиёсий дастури сифатида тан олганлар. Рисоланинг асосий ғоялари давлатни бошқариш қоидалари, тартиботи, усулларига қаратилган бўлиб, унда муаллиф шоҳ ва ҳокимларни адлу-инсофга, сулҳ ва мурувватга,

¹ Каралсин. Основы философии. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Стр. 109

² Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. 68 б

катъий қоидага ва тартиб ўрнатишга, амалдорларни виждонли, ҳалол ва пок бўлишга, мамлакат ободонлиги, аҳолисининг фаровонлиги, тинчлиги ва тотувлигини таъминлашга даъват этади¹.

Низомулмулк фикрича, адолат ва саховат ночор, ёрдамга муҳтож кишиларга мадад беришдан, бева-бечоралар, майиб ва ногиронларга нафақа ажратишдан ва инсонларнинг ҳуқуқларига катъий риоя қилишдан иборатдир. Амалдорларни тўғри танлаб, жой-жойига қўйиш, ҳар бирини қобилиятига яраша иш, вазифалар билан таъминлаш ва фаолиятини назорат қилиб бориш лозимлиги уқтирилади. Ҳар бир ишда амалдорларнинг маслаҳат билан иш кўришлари кўзда тутилади.

Сиёсий арбоб, алломанинг яна бир замонамиз билан ҳамоҳанг фикри шундан иборатки давлатда марказий ҳукумат кучли бўлгандагина давлатда тинчлик ва адолат барқарор бўлади. Муаллифнинг диққатга сазовар ғояларидан яна бири – бу давлатнинг ягона ғоя (мафкура м.х.)га эга бўлишидир².

Шунингдек, Низомулмулк раият аҳли, ҳар бир ситам кўрган киши, умуман, давлатнинг у ёки бу соҳадаги олиб бораётган сиёсатидан норози бўлганларни амалдор ва ҳокимдан бошлаб вазир ва шохнинг ўзигача бориб ўз шикоят-ариза ёки таклиф-талаблари, маслаҳатларини баён қилишлари зарурлигидир.

Давлат, давлатни бошқариш масалалари “Сиёсатнома”нинг ўзак томирини ташкил қилади. Бу жиҳатдан унинг асосий ғоялари эзгу мақсадларни кўзлаган ҳар қандай тузум, давр, жумладан, бизнинг давлатимиз сиёсати билан ҳам ҳамоҳангдир.

Мамлакатимиз сиёсий тарихида йирик давлат арбоби, тенги йўқ саркарда, ўрта асрда дунёдаги энг катта давлатни бунёдкори Амир Темур хизматлари бениҳоя юқори ўринда туради. У ўз замонаси учун тараккийпарвар воқеа ҳисобланган, ижтимоий адолат тамойилларига асосланган марказлашган давлат бошқарувини йўлга қўйди. Сиёсат, сиёсий муносабатларнинг энг мураккаб соҳаси-минтақа ва мамлакат бирлигини таъминлади, туркий тилли халқларнинг ўзаро яқинлашуви, бир сиёсий марказга уюшиш ғоясини олга сурди.

У ўзбек давлатчилиги ўзидан олдинги замонларда синондан ўтган тамойиллари: давлатнинг сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши;

Қаралсин Низомулмулк Сиёсатнома ёки Сиёратулмулк 1. “Адолат”, 1997, 11-12 б.
Уша ерда 11-13 б.

давлат ва жамият сиёсий яхлитлигини бузилмаслиги: давлат ва жамият муайян бир конунлар, тартиблар, мафкура асосида бошқарилиши; бошқарувнинг турли табака, йўналишларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шаклланилиги; жамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тараққиёти давлатнинг диққат марказидан жой олиши; фан ва маданият равнаки тўғрисида доимий ғамхўрлик қилиш ва унга давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида муносабатда бўлиш; ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларидан келиб чиқиб жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёда кечаётган жараён, омиллар билан боғлаб олиб бориш ва ҳал этиш; давлат тепасида турган кучлар ўтмиш, замон ва келажакни теран тафаккур, қатъий иймон, ғоятда юксак маънавий парварлик ва миллат парварлик асосида англамоқликни ҳурмат қилди ҳамда кундалик фаолиятида уларга амал қилди¹.

Сохибқирон ана шу давлат бошқарувидаги талаб-қоидаларни янги тамойиллар-жамият ривожидан барча ижтимоий табакалар фаолиятини назарда тутиш ва манфаатларини таъминлаш; бошқарув ишларини кенгаши, тадбир ва машварат ёрдамида олиб бориш; суд тизимини тармоқларга бўлишни амалга оширди².

Амир Темур ўз тузукларини ишлаб чиқиб ҳаётга татбиқ қилар экан, энг аввало, бир нарсани-жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни конунлар асосида ташкил этишни муҳим вазифа деб баҳолаган. Қонунчиликда фуқаро манфаати биринчи ўринда турган.

Давлатпаноҳ Амир Темур бунда давлат раҳбари олдида турган масъулиятни ҳам унутмаган. Унингча, давлат раҳбари бир сўзли, ўз ишини билиб қилиши, ўзи ва атрофидагиларга адолатли бўлиши, холис, қатъийлик билан иш юритиши, фикрлар хилма-хиллигидан чўчимаслиги, қизикқон бўлмаслиги, мулоҳаза билан иш юритиши лозим³.

Ўзбек халқининг буюк мутафаккири, машҳур олим ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг (1441 – 1501) сиёсий ғоя ва қарашлари ўзининг инсонпарварлик ва тараққийпарварлик характери билан ажралиб туради. Булар инсонга муҳаббат, унинг ақл заковатини улуғлаш, инсонни қадрлаш ва ҳимоя қилиш, инсоннинг бахт-

¹ Каралсин. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар)/ Масъул муҳаррир Б. Аҳмедов.-Т. "Шарк" 2000 172 б.

² Ўша ерда. 176-177, 180 б.

³ Ўша ерда. 186 б.

саодати учун муносиб шарт-шароитларни яратиш-идеал давлат куриш каби ғоялардан иборат.

Ҳазрат Навоийнинг сиёсий қарашларида олиб ҳукмдорларга, эл-юртда адолатли тузум ўрнатилишига қатъий ишонч, катта умид боғланади. У шохни боғбонга, мамлакатни эса бокка киёслайди. Агар боғбон оқил, меҳнатсевар бўлса, унинг боғи гуллаб яшнайдди. Худди шунингдек шох оқил, маърифатли, билимдон, адолатпарвар бўлса, халқни севса, унда мамлакат ҳам обод бўлади.

Мутафаккир ўзининг бутун ижоди ва фаолияти давомида босқинчилик, адолатсизлик, ҳар қандай зулм кўринишларига қарши кураш олиб борди. Сиёсат арбобларини инсоф ва адолатга чақирди, давлатни бошқаришда қатъий тартиб ўрнатиш, сиёсий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган ислохотлар ўтказишга даъват этди. Бозордаги нарх-наволар устидан доимий назорат ўрнатиш, маданий-маърифий ишларни ривожлантириш зарурлигини қайта-қайта такрорлар этди.

Ҳусайн Бойқаро саройида муҳрдорлик лавозимида хизмат қилган давлат арбоби Алишер Навоий давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш, мамлакат бирлигини тарқоклик асоратидан қутқариш, халқни ортиқча солиқлар азобидан асраш, мамлакат ободончилигига катта эътибор қаратиш борасида самарали фаолият кўрсатади. Жамиятни ҳикмат, адолат билан бошқариш ғоясини олға суради. Шоир ўзининг асарларида бадиий воситалар орқали подшонинг нуфуз-эътибори, шон-шухрати ва қудрати, унинг ўз халқига нисбатан меҳр-мухаббати, адолатли сиёсати хайр-саховати билан ўлчанади деган эзгу орзу-ниятларни ёқлаб чиқади, халқлар ўртасидаги “дўстлик, ҳамкорликни” тараннум этади.

Марказий Осиёдаги сиёсий ғоя ва қарашлар тарихида жадидчилик ҳаракати (XIX аср охири XX аср бошлари) намоёндаларининг сиёсий ғоя ва фаолиятлари ўзига хос аҳамият касб этади. Чунки бу янги, капиталистик муносабатларнинг вужудга келиши даврига хос муайян ижтимоий қатлам ва синфлар манфаатлари билан боғлиқ антифеодал сиёсий-ижтимоий, маърифий ҳаракат этди. Унинг асосий ғоя ва мақсадлари халқни улкан феодал қолоқлик, хурофатлардан озод қилиш, уни таракқиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлатни бунёд этиш, парламент ва бошқарувнинг президентлик шаклини жорий қилиш, озод ва фаровон жамият

куриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий пул бирлиги ва миллий кўшин тузиш ҳаракатни асосий мақсади эди¹.

Агар 1885 – 1914 йилларда жадидчилик ҳаракати фаолиятида мактаб, маориф, илм-фан, миллий санъат ва адабиёт, ахборот воситаларни ривожлантиришга катта эътибор берилган бўлса, 1914 – 1917 йилларда уларнинг диққат марказида ижтимоий сиёсий масалалар, чунончи, Россиядан тўла ажралиб чиқиш ёки Россия Федерацияси таркибида “миллий ҳудудий мухторият” тузиш масаласи муҳим ўрин эгаллади². Шу мақсадларда мустақил сиёсий партиялар, ташкилотлар тузилди, газета ва журналлар чоп этила бошланди.

Бехбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Чўлпонлар ана шундай ғоявий-назарий, ташкилий ишларнинг асосчилари ва ижодкорлари бўлиб ҳисобланадилар. Ж.Тавалло, Хондайлакий, Ажзий ва бошқа ҳаракат фаоллари миллий истиқлолга эришишни кўзлаганлар. А.Авлоний, С.Айний, Хамза, А.Икромов, Ф.Хўжаев ва бошқалар миллий ва умуминсоний демократик кадриятларга урғу беришган.

Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндаси ва назарий асосчиларидан бири М.Бехбудийдир. Шунингдек тошкентлик Мунаввар Қори ва Авлоний: самарқандлик С.Азизий ва Мулла Қилич; бухоролик Жўрабой Махсум; кўконлик Хамза Ҳакимзода Ниёзий, наманганлик Суфизода ва Ибротлар ҳаракат ривожига улкан ҳисса қўшган олим-фузолардан ҳисобланадилар.

Истиқлол йилларида Шарқ Уйғониш даври ва ундан кейинги давр мутафаккирлари, алломалари Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос-Ҳожиб, Низомулмулк, Алишер Навоийларнинг ижтимоий-сиёсий ғоя ва таълимотлари халқимизнинг кўхна илмий-маданий меросидан муносиб ўрин эгаллади. Илмий-маърифий ғурурланишимизга асос борки, улардан қолган илмий дурдоналар бугунги, XXI асрда ҳам ўз кадр-қиймати, актуаллигини йўқотмади. Улар нафақат ижтимоий, балки бошқа фан соҳалари учун ҳам методологик асос, дастурил-амал бўлиб хизмат қилмоқдалар.

Мустақиллик туфайли республикамызда сиёсатшунослик фанини ўрганиш, уни ривожлантиришга реал имкониятлар яратилди. Бу соҳада ижод этаётган олим-мутахассисларимиз томонидан жамият

¹ Каралсин. Мустақиллик. Низоли илмий-оммабоп дугат//Муаллифлар: М.Абдуллаев, М.Абдуллаева, Г.Абдуразокова ва бошқ.: А.Жалилов ва К.Хоназаров умумий таҳририда. – Т.: “Шарқ”, 1998. 57 б.

² Уша ерда. 58 б.

сиёсий тизимида юз бераётган муҳим ўзгаришлар. шахснинг жамият-да тутган ўрни ва роли, унинг сиёсий фаоллигини ошириш, давлат ва жамиятнинг бошқаришдаги иштирокини таъминлаш, демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамиятини барпо этиш, давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни, мавқеини мустаҳкамлаш, геосиёсий ва бошқа соҳаларда жиддий илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Яқин ўтмишда ривожланган мамлакатларда етакчи фанлардан бири ҳисобланган сиёсатшунослик давлат, ҳокимият назаридан мутлоқ четда қолган эди. Мустақиллик шарофати билан у жамиятнинг илмий-маданий ҳаётида ўзининг муносиб ўрнини топди. Ортиқча эҳтиросларга берилмасдан фаннинг шу, ўтган йигирма йиллик ривожланиш даврини икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқич 1991 – 1995 чи йилларни ўз ичига олади. Бу даврда сиёсатшунослик бошқа бир қатор янги ижтимоий фанлар каби шаклланди.

Иккинчи босқич 1995 йилдан ҳозиргача бўлган даврни ташкил этади. Бунда фаннинг замонавий асослари шаклланиб, жамият сиёсий ҳаётининг илмий-назарий тадқиқ қилиш жараёни бошланди. Бир қатор монография, дарслик, ўқув қўлланмалари, ўқув услубий тавсиялар ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикаси Президентини ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Тошкент давлат Шарқшунослик институти қошида ташкил этилган ихтисослашган илмий кенгашлар ишлаб турибди. Шу йиллар давомида сиёсатшунослик фани бўйича уларда бир қанча докторлик, номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент давлат шарқшунослик институтида сиёсатшунослик йўналиши бўйича бакалавр ва магистрлар тайёрланмоқда.

Такрорлаш учун саволлар

- 1. Абу Наср Форобий ижодидаги муҳим сиёсий гоя ва қарашлар ҳақида батафсил тўхтаиб ўтинг.*
- 2. Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Синоларнинг сиёсий қараш ва гоялари тўғрисида қандай маълумотларга эгасиз?*
- 3. Низомуддун Мулк ва унинг "Сиёсатнома" асарини таърифланг.*
- 4. Амир Темурнинг ҳуқуқдорлик ва сиёсатдонлик фазилатларини таҳлил қилинг?*
- 5. Алишер Навоийнинг сиёсий қарашлари ҳақида нима дея оласиз?*
- 6. Жадидчилик ҳаракати намояндаларининг сиёсий маърифат-парварлигини ўзига хос томонларини характерлаб беринг.*

II БЎЛИМ. СИЁСИЙ ИНСТИТУТЛАР ВА СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР

4-мавзу. Сиёсий жараёнлар

Режа

1. “Сиёсий жараён”: тушунча, тартиб ва режимлари.
2. Сиёсий иштирок.
3. Мустақил Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар.

1. “Сиёсий жараён”: тушунча, тартиб ва режимлари

Сиёсатшуносликда “Сиёсий жараён” тушунчасига турлича ёшдошувлар мавжуд. Баъзи бир олимлар уни туб маънодаги “Сиёсат”га ўхшатсалар, бошқалари сиёсий жараёнларни жамият сиёсий тизими фаолиятининг ўзига хос махсули, самараси, ижтимоий гуруҳларнинг ҳокимият ва унинг ресурсларини қўлга киритиш учун олиб борадиган ҳатти-ҳаракатлари; ёхуд субъектларининг ўз мақсад, манфаатлари йўлидаги хулқ-атворлари деб баҳолайдилар¹.

“Сиёсий жараён” тушунчаси ҳақида юқорида билдирилган фикр-мулоҳазалар унинг мазмун моҳияти, содир этилиши, элементлари ва манбааларидан далолат бериб турибдилар. Шуларни умумлаштириб айтиш мумкинки **сиёсий жараён** – бу сиёсат субъектларининг давлат бошлиғи ёки партиялар дастурларида баён этилган мақсад-вазифалардан қатъий назар жамиятни янгилаш, ўзгартириш ниятида ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг турли соҳаларида биргаликда олиб бориладиган ҳатти-ҳаракат, фаолиятдир.

Сиёсий жараёнларда индивидлар, ижтимоий гуруҳлар, ҳокимият институтларининг ўз мақсадларига эришишларидаги бир-бирлари билан ўзаро муносабат, алоқадорлиги орқали жамият сиёсий тизимини ривожлантириш ёки инкирозга юз тутишига олиб келадиган ҳатти-ҳаракат, фаолиятлари намоён бўлади.

Ижтимоий муносабатларни сиёсий бошқаришда қўлланиладиган усул ва шаклларга қараб сиёсий жараёнлар марказий ва маҳаллий турларга бўлинади. Уларнинг биринчиси кенг халқ оmmasи, халқ-давлат-ҳокимият муносабатларидаги фаоллигини ошириш, яъни фуқароларни жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги активлигини таъминлашдан иборат бўлса, сиёсий жараёнларнинг

¹ Каралсин: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. С. 282-283

иккинчи тури жамият сиёсий системасига кирувчи алоҳида олинган ташкилотлар, сиёсий партия, қасаба уюшмалари, ёшлар ва бошқа ҳаракатлар, миллий марказлар, маҳалла фуқаролар йиғини каби нодавлат ноtijорат ташкилотлар микёсида кечадиган муносабатларда ўз аксини топади.

Сиёсий жараёнлар нисбатан мустақил воқелик деб ҳисоблансада, у мавжуд давлат тузуми, жамиятнинг иқтисодий, маънавий жабҳалари, миллий, конфессионал ва ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан ўзаро узвий боғлиқликда амалга оширилади.

Сиёсий жараёнларнинг кечиши давомида диалектик бир-бирига қарама-қарши тенденциялар: изчиллик ва янгилик, муқаррарлик ва тугалланмаслик, илгарилаб бориш ва секинлик, мақсадга интилиш ва олдиндан башорат қила олмаслик, барқарорлик ва ўзгарувчанлик каби ўзига ҳосликлар кўзга ташланади. Сиёсий жараёнлар ривож жамият ижтимоий ҳаётида сиёсий тизимининг барча институтлари, айниқса, сиёсий ҳокимиятнинг қудратли кучга айланиб бораётганлигидан далолат беради.

Кундалик ҳаёт тажрибаси яна шундан далолат берадики у ёки бу мамлакатда кечаётган сиёсий жараёнларга ташқи факторлар-кенг микёсдаги иқтисодий, сиёсий, ҳарбий-стратегик ва бошқа умумбашарий масала-муаммоларни ўзида мужассамлаштирган халқаро алоқа-муносабатлар, жараёнлар жиддий таъсир ўтказди. Масалан, 2008 йилда бошланган жаҳон молиявий-иқтисодий таназзул бир қанча давлатлар, ҳаттоки, Европа Иттифоқига аъзо давлатларидаги сиёсий жараёнларга ўз таъсирини ўтказди, кўнгилсиз воқеа-ҳодисаларга (митинг, намойишлар, қуролли тўқнашувлар) олиб келди.

Сиёсий жараёнларнинг содир этилиши ўзининг ички ҳаракат ритми-даврийлиги, субъектлараро, институтлараро, тизимлараро микёсдаги муносабатларда такрорланиб туриш хусусиятига эга. Мисол учун, электорал корпусни (сайловчилар жамоаси) сайловларга тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказиш даври-номзодларни кўрсатиш, уларни сайловолди дастурларини муҳокама қилиш, бевосита сайловда қатнашиш ҳамда депутатлар фаолиятини назорат остига олиш даврларига тўғри келади. Аммо сир эмас, фаолликни бундай кўриниши, асосан, сайловлар даврида намойн бўлади ва ундан кейин сўна бошлайди.

Агар жараёнлар даврийлигини давлатни сиёсий бошқариш нуктаи назаридан таҳлил қилинадиган бўлса, уни мустақиллик йилларида бозор иктисодиётига, жамиятни демократлаштиришга босқичма-босқич, тадрижий йўллар билан ўтиш тажрибасида кўриш мумкин. Бу даврийликни ўзига хос томони шундаки, тараққиётнинг ҳар бир янги босқичидаги вазифалар, ўзидан олдинги босқич олдига қўйилган вазифалардан ўзининг мураккаблиги, ва деярли, такрорланмаслигидан иборатдир.

Умуман олганда, сиёсий жараён иштирокчилари олдида турган энг муҳим вазифа – бу ўзларининг турли аҳамиятга молик истак ва талабларини давлат ҳокимияти органлари томонидан қабул қилинадиган бошқарув қарорларига қиритиш ва бажарилишига эришишдир. Зеро давлат ҳокимияти органлари барча гуруҳларга оид талаб-эҳтиёжларни қайд қиладиган, ҳисобга оладиган, улар асосида тараққиёт дастурларини ишлаб чиқадиغان ва бажарилишини таъминлайдиган ягона механизм, институт вазифасини бажарадилар.

Давлат бошқарув институтларининг жамиятни бошқаришдаги функция-вазифалари, услуб, шакл-шамойиллари ўзгариши билан давлатни идора этиш жараёни тартиб-режимлари ҳам ўзгариб боради. Улар, асосан уч турга-фаолият, кўрсатиш режими, ривожланиш режими ва инкироз ёки парчаланиш режимига бўлинди.

Фаолият кўрсатиш режимида фуқаро – давлат ўртасида шаклланиб қолган муносабатларни давом эттирилиши жараёни жамият сиёсий тизимини янги, юқорироқ даражага олиб чиқишга имкон бермайди. Бошқарувчилар ва бошқарилувчилар, шунингдек, сиёсий партия, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ўртасидаги анъанага айланиб қолган олдинги муносабатлар такрорланаверади, ижтимоий-сиёсий ҳаётда жиддий ўзгаришлар сезилмайди.

Сиёсий жараёнлар кечишининг иккинчи, ривожланиш, режимида ҳокимият тизими, унинг механизмлари давлат сиёсатини халқнинг ўсиб бораётган талаб-эҳтиёжлари ва давр талабларига мос келадиган даражага олиб чиқадилар. Унда ҳокимият институтлари, мамлакатнинг ҳуқумдор доиралари жамият ижтимоий структураси-аҳоли сони, таркиби, жойлашуви, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати,

халқаро майдондаги кучлар нисбатида рўй бераётган ўзгаришлардан келиб чиқиб тараққиётнинг оқилона, рационал йўл-усулларини излаб тонадилар ва ҳаётга татбиқ этадилар.

Ва, ниҳоят, сиёсий жараёнларнинг учинчи, сиёсий жамият яхлитлиги, бирлигини инқирозга юз тутиши, жамият сиёсий тизимини парчаланиши режими – давлат бошқарув тизимидаги демократик ўзгаришлар, сиёсий ҳаётда янги партиялар, жамоат ташкилотларини ташкил этилиши, умуман олганда, сиёсат майдонига янги куч ва ғояларнинг чиқиб келиши сабабли бошқарувчилар ва бошқарилувчилар ўртасидаги муносабатларни жиддий тус олиши, марказдан қочиш кучларининг тезлашуви натижасида рўй беради. Яқин ўтмишда собиқ СССР ва бир қатор социалистик мамлакатларда кечган парчаланиш жараёнлари фикримизнинг ёрқин исботи бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб сиёсий жараёнларнинг биринчи даври ўз ниҳоясига етади. Аммо сиёсий жараёнлар тўхтаб қолмайди. Умрини ўтаб, таназулга учраган сиёсий тизим, тузум ўрнини янгиланган сиёсий ҳокимият ва бошқарув тизими эгаллайди.

2. Сиёсий иштирок.

Сиёсатшунослик курсининг кириш қисмида сиёсат, давлат, давлатни бошқариш ишларида иштирок этиш, фуқароларнинг онгли фаолияти эканлигини қайд этилган эди. Дарҳақиқат халқ ҳокимияти ўрнатилган демократик мамлакатда “...ҳар бир одамнинг сиёсий-иқтисодий, ижтимоий ва маънавий фаолияти учун етарли эрк берадиган шарт-шароитлар”¹ яратилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қайд этилганидек “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади”².

Демак, давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи-халқ ҳокимият ва давлатни бошқариш ишларида бевосита ва билвосита йўллар билан иштирок этади. Бошқарувнинг бевосита йўли – бу ҳар бир кишининг ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли

¹ Каралсеин Каримов И.А. Ўзбекистон миллий иқтисод, иқтисод, сиёсат, мафкура - I. Ўзбекистон, 1993 - 116

² Каралсеин. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ғ. I. “Ўзбекистон”, 2003 - 86

давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат этиши, сайлов ва референдумларда, конун доирасида ташкил этилган митинг, йиғилиш ва намойишларда, сиёсий партия, касаба уюшмалари, ёшлар, кексалар, хотин-қизлар ташкилотлари, меҳнат жамоалари, маҳалла фуқаролар йиғини каби фуқароларнинг нодавлат, нотижорат ташкилотлар таркибида фаоллик кўрсатишдан иборат бўлса, унинг билвосита йўли Марказий ва маҳаллий давлат органларига сайланган вакиллар орқали амалга оширилади.

Инсон жамиятдаги барча муносабат, жараёнларнинг фаол субъекти ва объекти сифатида бошқа мавжудотлардан фарқли уларок ўзини-ўзи яратади. Ўзининг кимлиги ва нималарга қодир эканлигини англайди, фикрлайди. Демократия шахсдаги ана шу ҳислат ва фазилатларни, биринчи навбатда, шахс эркинлиги ва фаоллигини кафолатлайди.

Шахс эркинлиги, унинг дахлсизлиги, кадр-қиммати, эътиқод, виждон, сўз, ижод эркинлиги, хусусий мулкка эгалик қилишдек муҳим ҳақ-ҳуқуқларни ўз ичига олади. Эркинлик қандайдир бир мавҳум, абстракт тушунча эмас. Унинг субъекти ҳамма вақт аниқ бир индивид, ижтимоий гуруҳ, кишилиқ уюшма-ташкilotидир. Одам жамият қонунлари билан кафолатланган эркинликсиз ҳеч қачон ижтимоий-сиёсий фаоллик кўрсата олмайди. У бир индивид, биологик мавжудот бўлиб қолаверади. Одил жамиятда киши кимларнингдир ўз мақсадларига эришишдаги восита-қурол эмас, балки ҳар қандай фаолиятнинг яқин ва узокни кўзлаган пировард мақсад бўлмоғи даркор.

Сиёсий фаоллик бир томондан кишининг мустақил фикр-мулоҳаза юритиши ва ўз фикрини очиқ-ойдин билдира олиши, кўп қиррали фаолият, шахсий имкониятларини рўёбга чиқариши учун яратиб берилган шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан у сиёсат субъектларининг шахсий жихатлари-жинси, ёши, касб-малакаси, маълумоти, оилавий ахволи, диний эътиқодлари, шунингдек, мавжуд давлат тузуми, сиёсий вазиятга ҳам боғлиқ бўлади.

Фуқароларнинг ҳокимият, давлат ишларидаги сиёсий иштироки актив-фаол ҳамда пассив-суёт шаклларда намоён бўлади. Агар пассив сиёсий фаолият кўрсатиш вақти-вақти билан ўтказиладиган сайлов, референдумларда, маҳаллий масала-муаммоларни ҳал қилини-

ши жараёнида кўзга ташланса, актив-фаол сиёсий ҳаракатлар давлат ва сиёсий партия органларига сайланган вакиллар фаолиятида, сиёсий тадбирлар-йиғилиш, намоёнларни уюштириш ва ўтказиш, турли хилдаги давлат ва сиёсий арбоблар билан учрашувларда қатнашиш, партияларга моддий ёрдам кўрсатиш-ҳомийлик қилиш, оммавий ахборот воситалари томонидан ташкил этиладиган сиёсий баҳс-мунозараларда иштирок этиш каби мунтазам равишдаги фаолиятларда намоён бўлади.

Фуқаро-ҳокимият-давлат муносабатларининг самарадорлиги, сиёсий фаолликни ошириш механизмларидан бири – бу барча бўғинлардаги раҳбар ходимларнинг кенг халқ оммаси билан яқинлиги, унинг қайфияти, муаммоларидан хабардорлиги, берган вадаси, сўзини устидан чиқа олишлиги, ҳалол поклиги ва ташкилотчилик қобилиятларига боғлиқ. Мансабдор шахсларни ҳурматлаш, уларга итоат қилиш руҳияти кучли бўлган бизнинг халқимиз учун юқоридаги инсоний фазилатлар муҳим аҳамият касб этади. Раҳбар ходимлар, айниқса, юқори лавозимдаги кишилар билан учрашиш, мулоқатда бўлиш оддий халқ учун унутилмас кун, воқеа-ҳодисага айланиб кетади. Бундай алоқалар кўпчиликнинг кўнглини кўтаради, илҳомлантиради, ўша раҳбарга, у орқали давлатга бўлган ишонч ва умид руҳи фаолиятини кучайтиради.

Икки минг етти юз йиллик давлатчилик тарихи, бой маданий-маънавий меросга эга зийрак, тадбиркор, вазмин, халқимиз кўп ишга қодир. Лекин баъзи бир жиҳатлар кишиларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга ҳалал бермоқда. Жамият аъзоларининг маълум қисми ўзининг мустақил фикри, ҳаётий, сиёсий позициясини қарор топтириш, ўз дунёсини ўзи яратиш ўрнига авлоддан авлодга мерос бўлиб келаётган тайёр “омма фикри” билан яшаш, фаолият юритишни, унга мослашиб олишни афзал кўради.

Жамиятни демократлаштиришга жиддий ғов бўлиб турган яна бир иллат-баъзиларнинг алмисоқдан қолган “давлатнинг, Худонинг ишига аралашма” тамойилига амал қилиши, кўр-кўрона итоаткорлик, бефарқликка берилишидир. И.А.Каримов топиб айтганидек “Душманлардан кўркма-нари борса улар сени ўлдириши мумкин. Дўстлардан кўркма-нари борса улар сенга хиёнат қилишлари мумкин. Бефарқ одамлардан кўрк-улар сени ўлдирмайди ҳам,

сотмайди ҳам, фақат уларнинг жим ва бепарво қараб туриши туфайли ер юзида хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади”¹.

3. Мустақил Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар.

Мамлакатимизда кечаётган сиёсий жараёнлар давлат мустақиллиги, жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий ҳаётидаги туб ислохотлар, халқнинг миллий анъана, урф-одатлари, диний-ахлоқий қарашлари ва социал структураси билан узвий алоқадорликда рўй бермоқда.

Бу жараёнларнинг ўзига хослиги шундан иборатки яқин ўтмишдаги тоталитар-авторитар тузумдан демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамиятига ўтиш даврида бошқарув механизм ва ресурсларини ўзида мужассамлаштирган давлат бош ислохотчи вазифасини бажармоқда. Тарихан қисқа муддатларда барча ислохотларнинг ҳуқуқий асослари – Республика Конституцияси, кўплаб қонун, қарорлар қабул қилинди, тараққиётнинг “Ўзбек модели” ишлаб чиқилди. Демократиянинг бош мезони, талаб-тамойиллари – давлат ҳокимиятининг тармоқларга бўлиниши, қонун устиворлиги, сиёсий плюрализм амалга оширилди. Жамиятда кўппартиявийлик қарор топди. Марказий ва маҳаллий бошқарув органларининг таркиби ўзгарди. Фуқаролик жамиятининг ижтимоий-сиёсий базаси ўзини ўзи бошқариш органлари-маҳалла, нодавлат, нотижорат ташкилотларнинг янги тизимлари, шунингдек, мустақил оммавий ахборот воситалари шаклланди ва ривожланди.

Бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамият қурилишининг ҳозирги босқичиданоқ бошқарув соҳасини марказлаштиришни чеклаш, бу соҳадаги вазифаларнинг бир қисмини республика даражасидан вилоят, туман ва шаҳар миқёсига ўтказиш чоралари кўрилмоқда.

Сиёсий жараёнларни манбаи ва ҳаракатга келтирадиган куч бу кенг халқ оммаси ва унинг онгли фаолияти, фаоллигидир. Лекин кишилар ўз-ўзидан демократ, ташкилотчи бўлиб дунёга келмайдилар. Улар серқирра билим ва машқлар орқали ўзлигини кўрсата олиши учун жамият томонидан яратиб берилган шарт-шароитлар орқали ўзларини, ўзлари орқали жамиятни ўзгартирадилар.

¹ Каримов Исом Абдуганиевич. Юксак маънавият-енгилмас куч. И Каримов. Т.: “Маънавият”, 2008. 124 б.

² Қарадеев Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Наманган ҳақиқати. 2010. 16 ноябрь.

Ривожланган демократик давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, бундай вазифаларни биринчи ўринда давлат ва унинг барча бўғинларидаги органлари ҳамда фуқароларнинг ўзлари томонидан ташкил этилган, уларнинг сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маданий ва бошқа манфаат, қизиқишларини кондиришга хизмат қиладиган ихтиёрий уюшма, бирлашмалар-сиёсий партия, касаба уюшмалари, ёшлар, кексалар, хотин-қизлар, маҳалла ва бошқа турли хилдаги нодавлат ноtijорат ташкилот, ҳаракатлар амалга оширадilar. “Улар демократик кадриятлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омилига айланмоқда, фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариши, уларнинг ижтимоий, социал, иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда, жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга кўмаклашмоқда”¹.

Бунинг учун нодавлат ноtijорат ташкилотларнинг ҳам сон ва сифат жиҳатидан янада ўсиши, фаолликларини ошириш талаб қилинади. Масаланинг долзарблиги шундан иборатки бугунги кунда мамлакатимизда 5100 зиёдрок ана шундай ташкилотлар фаолият кўрсатиб келмоқда. Уларнинг сони 2000-чи йилга нисбатан 2,5 баробар ортган². Аммо ривожланган мамлакатлардаги 1 млн. киши ҳисобига 15 – 20 мингдан ана шундай уюшмалар тўғри келаётганини³ назарда тутилса бу кўрсаткич унчалик кўп бўлиб туйилмайди. Ушбу жараёнларнинг характерли томони яна шундаки жамият аъзоларининг аксарият қисми сиёсий партия, касаба уюшмалари, “Қамолот” ёшлар ҳаракати, “Маҳалла”, “Нуроний” жамғармаси, хотин-қизлар кўмиталарини ҳисобга олмаганда, бошқа бу каби тузилмалардан дуруст хабардор эмас.

Президент И.А.Қаримов таъкидлаб ўтганидек, “...жамиятимиз тузилмаларида мувозанатни сақлайдиган қучли оммавий, жамоат бирлашмалари бўлмас экан, давлат ҳокимиятининг барча бўғинларида ўзбошимчалик, волюнтаризм, авторитар тафаккур ва бошқарув аппаратининг коррупцияси сингари иллатлар пайдо бўлмаслигига жиддий қафолат ҳам бўлмайди”⁴.

¹ Қаралсин: Қаримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Наманган ҳақиқати. 2010. 16 ноябрь.

² Ушга ерда.

³ Қаралсин: Хожимирзаев М. Етуқ жамият бунёдқори. Тафаккур. 2011. № 4. 17 б.

⁴ Қаримов И.А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларнинг чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари –Т.: Ўзбекистон, 1996. 27 б.

Такрорлаш учун саволлар

1. "Сиёсий жараён" тушунчаси ва мазмун-моҳиятини тушунириш.
2. Сиёсий жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
3. Сиёсий жараён режимларини характерлаб бериш.
4. Сиёсий иштирок, сиёсий фаоллик ўзи нима?
5. Шахсан Сиз сиёсий жараёнларда қандай иштирок этасиз ва фаоллик кўрсатмоқчисиз?
6. Истиқлол йилларида мамлакатимизда сиёсий ҳаётда қандай ўзгаришлар амалга оширилди?

5-мавзу. Жамиятнинг сиёсий тизими

Режа

1. Сиёсий тизим тушунчаси, унинг таркиби, ўзига хос хусусият ва функциялари.
2. Сиёсий тизимда давлат ва нодавлат ташкилот, уюшмаларнинг ўрни ва роли.
3. Сиёсий тизим типологияси, турлари.

1. Сиёсий тизим тушунчаси, унинг таркиби, ўзига хос хусусият ва функциялари.

Жамиятдаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар, жараёнларнинг бевосита иштирокчиси давлат, ҳокимият, ижтимоий гуруҳ, синф, катлам ёки миллатларгина эмас, балки улар томонидан тузилган турли хил ташкилот, уюшмалардир. Маълумки кулдорлик жамиятидан тортиб ҳозирги кунгача жамиятдаги турли гуруҳ манфаатларини кўзлаб давлат, ҳокимиятга таъсир, босим ўтказадиган, манфаатлари бир-бирига мос келадиган ёки мос келмайдиган жамоатчилик ташкилотлари, уюшмалари фаолият кўрсатиб келган. Худди ана шу ташкилот, уюшмаларнинг умумий йиғиндиси жамият сиёсий тизимини ташкил этади.

Сиёсий тизим ҳақидаги ғоя ва таълимотлар ривожининг янги даври XX аср ўрталарига бориб такалади. Даставвал америкалик социолог Т.Парсонс жамият ҳаётидаги бир-биридан фарқ киладиган мустақил иктисодий, маънавий тизимлар ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқади. Кейинчалик эса шу мамлакатнинг сиёсатшунос олимлари Д.Истон ва Г.Алмонд ва уларнинг издошлари бу

таълимотни янада ривожлантириб, уни ҳозирги даражасига олиб чикадилар¹.

Улар томонидан кашф этилган тизимнинг қиёфаси ривожланиётган ва ўзини-ўзи бошқарадиган ягона организмни эслатади. У ўзаро алоқадорлик ришталари билан боғланган диалектик яхлитликни ташкил этувчи муस्ताқил сиёсий ва носиёсий тузулмалардан иборат бўлиб, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий талаб-эҳтиёж, қарор ва кўрсатмалар орқали ҳаракатга келади.

Умуман олганда, жамиятнинг сиёсий тизими – бу сиёсий ҳокимият ва жамият бошқарувини амалга ошириш институтлари-давлат, сиёсий партия, касаба уюшмалари, ёшлар, хотин-қизлар, кексалар ва бошқа жамоат ташкилотлари ва уюшмаларининг, шунингдек, ҳаракатдаги ҳуқуқий, сиёсий нормалар, муносабатларнинг умумий йиғиндисидир.

Сиёсий ҳокимият жамият сиёсий тизимининг ўзагини ташкил этиб, унинг табиати, мазмун-моҳияти, чегараларини белгилайди, жамият тараққиёти, жумладан, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, социал таркиби, маданий-маънавий, миллий-этник ҳолати, кишиларнинг уюшқоқлиги ва ҳамкорлиги, давлатнинг халқро майдонда тутган ўрни ва мавқеини ақс эттиради.

Жамият сиёсий тизимини ташкил этувчи элементлар сиёсий ҳокимиятни шакллантириш ва амалга оширишда тутган ўрнига қараб қуйидаги тўртта кичик гуруҳларга бўлинади: биринчиси – давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлардан иборат ташкилий тизим; иккинчиси – сиёсий маданият, сиёсий онг, мафкура, жамоатчилик фикрини ўз ичига олган маданий-мафкуравий тизим; учинчиси – сиёсий-ҳуқуқий, ташкилий, ахлоқий ва бошқа меёрларни ташкил этувчи меёрӣй-норматив тизим, ва ниҳоят, ўзида оммавий информация воситалари, коммуникация ва илмий инфраструктура-тузулмаларини мужас-самлаштирган ахборот-коммуникация тизими².

Жамият сиёсий тизими бажарадиган вазифа-функциялари қуйидагилардан: а) жамият аъзоларининг социаллашуви – давлат ва жамиятни бошқаришга жалб қилиш, ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш; б) жамият тараққиётининг мақсад-вазифаларини

¹ Каралсин: Каменская Е.Н. Политология. С. 70-73; Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. С. 182

² Каралсин: Отамуротов С., Ғаршев И., Акрамов Ш., Кодиров А. Политология. Т.: "Ўзбекистон", 1998. 52 б

белгилаш, уларнинг илмий-назарий асослари, дастурларини ишлаб чиқиш, мавжуд имкониятлар ва кенг халқ оммасини, уларни бажаришга сафарбар этиш; в) мамлакатдаги моддий, маънавий бойлик, неъматларни ижтимоий гуруҳ, қатламларнинг жамиятда тутган ўрни, мавқеи, манфаатларига мос келадиган тарзда тақсимлаш; г) давлат, ижтимоий гуруҳ, бирлик ва шахс манфаатларини уйғунлаштириш, мувофиқлаштириш; д) жамият аъзоларининг сиёсий онги, маданияти ва фаоллигини ошириш; е) мавжуд ижтимоий-сиёсий тўзум асослари, ундаги тартиб-қоида ва қонунчиликни мустахкамлашдан иборат.

Жамиятдаги бошқа ижтимоий тизимлар қатори сиёсий тизим ҳам ўзига хос хусусиятларга эга, булар:

а) у ҳокимиятни амалга оширади. Аҳолининг барча қатламлари учун бажарилиши шарт бўлган қарор, кўрсатмалар ишлаб чиқади. Шунинг учун ҳам у бошқа тизимлардан устун, юқори туради;

б) сиёсий тизим жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий структураси-тузилишига боғлиқ бўлиб, жамиятнинг иқтисодий негизига асосланади;

в) махсус бошқарув органларига эгалик қилиши сабабли сиёсий тизим, нисбатан, мустақил тизим ҳисобланади;

г) сиёсий тизим ҳокимият ҳамда ўзидаги моддий ва меҳнат ресурсларини ишга солиш орқали жамият ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларига ўз таъсирини ўтказди.

2. Сиёсий тизимда давлат ва нодавлат ташкилот, уюшмаларнинг ўрни ва роли.

Сиёсий тизим институтлари ичида энг нуфузлиси давлат ва сиёсий партиялар ҳисобланадилар. Худди шулар чин маънодаги сиёсий институтларни ташкил этадилар. Буларга яқин турган бошқа жамият ташкилотлари, уюшма, ҳаракатларни сиёсий институтлар таркибига шартли киритиш мумкин ҳолос. Бизнингча уларни жамият сиёсий-ижтимоий ҳаётида фаол қатнашадиган аҳолининг турли гуруҳ, қатламлари, касбий-малакавий, миллий, маданий-маърифий ва бошқа манфаат, қизиқишларини ифода келадиган, фуқароларни жамият, давлат ва ҳокимият билан боғлаб турадиган носийёсий ташкилотлар деб аташ мумкин.

Давлат жамиятнинг расмий вакили, ундаги раҳбарлик ва бошқарувни амалга оширувчи сиёсий тизим ва сиёсий ташкилотнинг ётакчи институтидир. У кишилар, ижтимоий гуруҳ, қатлам, сиёсий тизим таркибига кирувчи барча ташкилотлар, уюшма, ҳаракатларнинг ўзаро муносабатлари, ҳамкорлигини ташкил этувчи ва назорат қилувчи қурол воситасидир. Ҳокимият ўз сиёсий фаолиятини давлат орқали амалга оширади.

Давлатни ташкил этувчи асосий белгилари қуйидагилардан иборат: 1) давлат ҳокимияти (мажбурлаш, бошқариш аппарати)нинг мавжудлиги; 2) аҳолининг ҳудудлар бўйича уюшганлиги; 3) суверенитет – мустақиллиги; 4) ҳуқуқ ижодкорлиги (қонунчилик, суд – ҳуқуқ тизимини амалга ошириш); 5) фуқаролар, корхона, муассаса, ташкилотлар ва бошқа ҳўжалик юритиш субъектларидан ундирилган солиқ миқдорини белгилаш ва солиқни ундириш; 6) мамлакат хавфсизлигини таъминлаш, жиноятчиликка қарши кураш, халқ фаронлигини юксалтириш¹; 7) давлат рамзлари – герб, байроқ, гимн.

Давлат ўзининг ички ва ташқи сиёсатида намоён бўладиган турли хилдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий соҳаларга алоқадор вазифа-функцияларни бажаради. Давлатнинг ички функциялари энг аввало, унинг иқтисодий-ижтимоий муносабатларни бошқариш, ҳўжалик юритиш, халқ оммасининг меҳнат, турмуш шароитларини яхшилаш, фаровонлигини ошириш, ҳар томонлама етук комил инсонни тарбиялаш, миллий-этник, халқаро муносабатларни ривожлантириш, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорлик, мавжуд ижтимоий тузум асослари, ҳуқуқ-тартибот тизимини мустаҳкамлашдан иборат.

Давлатнинг ташқи вазифа-функцияси эса жаҳон мамлакатлари, халқлари билан ўзаро алоқа, муносабатларни ўрнатиш, турли даража, соҳалардаги интеграцион жараёнларда, халқаро меҳнат таксимотида, глобал муаммоларни ҳал этишда иштирок этиш, халқаро майдонда давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, мамлакат муҳофаасини таъминлаш, ташқи савдо, иқтисодий, илмий ва маданий муносабатларни авж олдиришга қаратилади.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамиятига ўтиш даврида давлатнинг бошқарувчанлик роли янада ошиб бормоқда. Президи

¹ Қиралсин Фалсафа: Комусий лугат. 99 б.: Политологический словарь в двух частях. Часть 1. С. 64.

дент И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган тараққиётнинг “Ўзбек модели”да давлат бош ислохотчи деб белгиланган. Давлат мамлакатда амалга ошириладиган иқтисодий, ижтимоий, маданий-маънавий соҳалар, жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги туб ўзгаришларнинг устивор йўналишлари, уларнинг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқди ва изчил амалга оширмоқда.

Ўтган йигирма йиллик мустақил ривожланиш даврида давлат қурилишининг барча соҳаларида улкан натижаларга эришилди. Мамлакатимизда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 3,5 баробарни, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 2,5 баробарни, аҳолининг реал даромадларининг ўсиши эса 3,8 баробарни ташкил этди.

2008 – 2011 йилларда, яъни жаҳон миқёсида рўй берган ва давом этаётган молиявий-иқтисодий инқироз сабабли дунёнинг аксарият мамлакатларида иқтисодий ўсиш сураглари сезиларли равишда тушиб кетган, ишлаб чиқариш пасайган бир вақтда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш сураглари 2008 йилда 9 фоизни, 2009 йилда 8,1 фоизни ташкил этгани, умуман олганда, сўнгги беш йил мобайнида ялпи ички маҳсулотнинг ўртача ўсиши 8,5 фоизга тенг бўлгани¹ ислохотларни қай даражада бораётганлигидан далолат беради. Давлатнинг бош ислохотчилик роли нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Лекин фуқаролик жамиятининг таркибий қисми бўлган давлатнинг бошқарувчилик роли абадий эмас. Демократик ҳуқуқий давлат ривожлана борган сари у ўзининг ҳозирги кучли давлатдан кучли жамиятга ўтиш даврида бажараётган функциялари босқичма-босқич, фуқаролар, уларнинг нодавлат ноτιжорат ташкилотларига ўтади, яъни фуқаролик жамиятининг асосий тамойили – ўзини ўзи бошқариш тамойили амалга ошади.

Президент И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек “Бундай жамиятда давлатнинг бош вазифаси тараққиёт структурасини аниқ белгилаш ва уни ҳаётга жорий этиш учун қаттиқ назорат олиб боришдан иборат бўлади.

¹ Каралсин: Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Наманган ҳақиқати. 2010. 16 ноябрь; Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз-демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. “Халқ сузи” 2011. 8 декабрь.

Фуқаролик жамиятида давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари умуммиллий манфаатларга дахлдор энг муҳим вазифаларини амалга оширади. Мудофаа, давлат хавфсизлиги, ташкисийат, пул-молия ва солиқ тизимини шакллантириш, қонунчиликни ривожлантириш шулар жумласидандир¹.

Жамият сиёсий тизимини ташкил этувчи энг салобатли институтлардан бири сиёсий партиялардир. Айнан сиёсий партиялар жамият аъзоларини ҳокимият, давлат билан боғлаб турадиган, турли ижтимоий гуруҳ, қатламларнинг сиёсий эҳтиёж-қизиқишларини, манфаатларини ҳимоя қиладиган, ҳокимият учун кураш олиб борадиган, фуқароларнинг сиёсий онги, маданияти, фаоллигини оширишга хизмат қиладиган ягона сиёсий институтдир.

Жамият аъзоларида демократик ҳислат-фазилатларни шакллантириш ва ривожлантиришни амалга оширадиган, фуқароларнинг ўзлари томонидан ташкил этиладиган, уларнинг сиёсий-иқтисодий, маданий-маърифий манфаатларини қондиришга, ўзликларини намоён қилишга хизмат қиладиган ихтиёрий бирлашмалар-қасаба уюшмалари, ёшлар, хотин-қизлар, кексалар ташкилотлари, ҳунармандлар, китобхонлар, истеъмолчилар, сайловчилар, экологик, миллий, спорт ва бошқа соҳаларда ташкил этилиши мумкин бўлган доимий ёки даврий уюшма ҳаракат, клуб каби ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳам жамиятнинг сиёсий тизими ва фуқаролик институтлари асосини ташкил этадилар. Ёзилмаган ҳақиқат шундан иборатки уюшмаган кўпчилик бу – оломон, уюшган озчилик эса-қудратли куч.

“Фуқаролик институтлари, нодавлат ноижорат ташкилотлари, – деб уқтиради давлатимиз раҳбари И.А.Каримов, – ҳозирги кунда демократик қадриятлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омилига айланмоқда, фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариш, уларнинг ижтимоий, социал-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда, жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга кўмаклашмоқда.

Бундай ташкилотларнинг обрўси ошиб, мустаҳкамланиб борган сари фуқаролик жамияти институтларининг давлат ва ҳокимият

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. – Т: Ўзбекистон, 1995. 15 б.

тузилмалари фаолияти устидан таъсирчан жамоатчилик назоратини амалга оширишдаги роли жамиятимизда тобора ортиб бормоқда”¹.

3. Сиёсий тизим типологияси, турлари.

Сиёсий муносабат, сиёсий принцип ва нормалар ҳам жамият сиёсий тизимининг муҳим элемент-унсурлари ҳисобланади. Сиёсий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг таркибий қисим бўлиб, у сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш ёки унинг ўзига нисбатан бўлган алоқаларда, жамиятдаги сиёсий ва носийёсий ташкилотларнинг ўзаро ҳамкорликларида, шунингдек, ижтимоий гуруҳ, синф, қатлам, миллатлараро ҳамда давлатлараро муносабатларда намоён бўлади. Бундан ташқари сиёсий муносабатлар сиёсий ташкилотни жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий ва бошқа соҳаларини бошқариш ва уларга раҳбарлик қилиш жараёнларида ҳам ўз аксини топади.

Сиёсий принцип, нормалар ҳақида сўз кетганда таъкидлаш жоизки улар жамият сиёсий системасини ташкил этилиши ва фаолият кўрсатишини белгиловчи тартиб-қоидалар йиғиндиси-асосидир. Сиёсий принцип, нормалар жамиятдаги ижтимоий-сиёсий тузум шаклига хос бўлади. Масалан, авторитар сиёсий тузум ўрнатилган мамлакатда сиёсий ҳокимият бир киши ёки бир гуруҳ одамлар қўлида мужассамлашади. Авторитаризмнинг бош принципи, тамойили – бу сиёсатда қатнашишдан бошқа ҳамма нарсага рухсат берилишидир. Бундай жамиятда фуқароларнинг сиёсий ҳақ-ҳуқуқлари мумкин қадар чегараланган бўлади, давлат ҳокимияти тармоқларга бўлинмайди, бўлинган тақдирда ҳам унга амал қилинмайди, сиёсий ҳокимият марказлашган характерга эга бўлади, муҳолифат сиқув остига олинади ёки унга умуман йўл қўйилмайди, сиёсий партиялар, оммавий ташкилотлар фаолияти назорат остига олинади.

Бунинг акси ўлароқ демократик тузум ҳокимиятнинг легитимлиги (қонунийлиги), унинг мустақил қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятларга тақсимланиши, инсон ҳуқуқ, эркинликларини ҳурмат қилиши, кўппартиявийлик, асосий ҳокимият органларини сайлаб қўйилиши, халқ давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаи эканлиги, қонун устиворлиги, ошкоралик, жамиятда муста-

¹ Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Наманган ҳақиқати. 2010. 16 ноябрь.

кил мухалифат, оммавий ахборот воситаларининг мавжудлиги киби замонавий-демократик принцип, нормаларга асосланади.

Ана шу демократик норма, принциплар сиёсий муносабатларни тартибга солиш, жамият сиёсий тизимини мустахкамлаш, унда юз бериши мумкин бўлган турли хилдаги вазият, ҳолатларни баҳолаш ва тегишли чоралар кўриш имконини беради. Қолаверса, жамиятда қабул қилинган норма, принципларни халқ оmmasига етказиш орқали ҳокимият тизимлари фуқароларда уларга мос хулқатворни шакллантиришга ҳаракат қиладилар.

Сиёсий онг, сиёсий маданият, сиёсий мафқуралар ҳам жамият сиёсий тизимининг муҳим таркибий қисмларини ташкил этадилар. Лекин бу масалалар алоҳида батафсил таҳлил қилиниши сабабли ушбу маъруза доирасида уларга тўхталиб ўтиш шарт эмас деб топилди.

Сиёсий ҳаётнинг кўп қирраллиги ва уни турлича нуқтаи-назардан таҳлил этилиши, сиёсий тизимни классификация-гурӯхларга ажратиш, тасниф этишга асос бўлиб хизмат қилади. Сиёсий адабиётларда сиёсий тизимлар инсоният жамияти турларига қараб анъанавий, модернизациялашган, демократик, тоталитар; атроф-муҳит билан ўзаро алоқадорлиги жиҳатидан – очиқ ва ёпиқ; сиёсий маданиятни сиёсий ҳокимият тузилиши ва фаолиятида намоён бўлиши нуқтаи назаридан инглизча, американча, континентал-европача кўринишлари мавжуд.

Жаҳон микёсида кенг тарқалган сиёсий тизимлар қаторига тоталитар, авторитар ва демократик сиёсий тизимлар киради. Жамиятда ўрнатилган сиёсий режим-идора этиш усули ана шу тизимлар ўртасидаги тафовутларни белгиловчи муҳим фактор ҳисобланади. Ҳозиргина авторитар ва демократик сиёсий тузумлар ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилганлигини назарда тутиб биз асосий диққат эътиборни тоталитар сиёсий тизимининг ўзига хос хусусиятларига қаратамиз.

Тоталитар сиёсий тизимининг маъно-мазмуни “тоталитаризм” тушунчаси билан изоҳланади. Бу тушунчани илк бор 1925 йилда Италиядаги фашистик режим лидер-етакчиси Б.Муссолини ўзи тузган бошқарув тизимини характерловчи ибора сифатида татбиқ этган. 1929 йилга келиб “тоталитаризм” тушунчаси собиқ СССРга нисбатан ҳам қўлланилган¹.

¹ Каралсин: Политология. Учебник для вузов. Под ред. М.А. Василюк. Стр. 238.

XX асрнинг 50-чи йилларида америкалик политологлар К.Фридрих ва Зб.Бжезинскийлар тоталитар режим табиатига хос белги-хусусиятларни ишлаб чиқадилар. Улар таълимотига кўра:

а) тоталитаризм бу ўздан олдинги ижтимоий-сиёсий тартиб-ботни бутунлай инкор этадиган ва одамларни янги жамият куриш гоёлари билан қуроллантириб уни амалга оширишга сафарбар қиладиган расмий мафкурадир. Аҳолининг барча қисмларидан ана шу мафкурани сўзсиз тан олиниши ва бажарилиши талаб қилинади. Тоталитар режим ўрнатилган мамлакатларда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари-иқтисодий-ижтимоий, сиёсий, маданий ва бошқа жабҳалар, муносабатлар, ахлоқий, сиёсий норма ва принциплар ана шу ягона мафкурага бўйсундилар;

б) харизматик лидер-стакчи бошқарадиган ҳокимиятни ягона партия томонидан монополлаштириб олиш. Бундай вазият, ҳолатда партия ўзида давлатни мужассамлаштиради ва унинг ўзи давлатнинг функция-вазифаларини бажаради;

е) террористик полиция кучига асосланган текширув тизими томонидан нафақат “халқ душманлари”, балки бутун жамият фаолиятини назоратга олиниши. Бундай назоратдан алоҳида олинган шахс, бутун синф, этник гуруҳлар ҳам четда қолмайди;

г) оммавий ахборот воситалари фаолияти устидан партия назоратини ўрнатилиши. Ҳар қандай ахборот, маълумотни цензура қилиш, барча оммавий коммуникация воситалари-матбуот, радио, кино, адабиёт ва бошқа соҳалар фаолиятини назорат остига олиш;

д) қуролли кучларни ҳар томонлама назорат қилиб бориш;

е) иқтисод ва бюрократик иқтисодий бошқарувни марказдан назорат қилиниши¹.

Хулоса шундан иборатки жамиятнинг сиёсий тизими – бу давлат ва нодавлат ташкилот, уюшмалар, сиёсий муносабат, бошқарув, норма ва принципларнинг умумий йиғиндиси сифатида сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш, жамият тараққиётининг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш, фуқароларни жамият олдида турган мақсад-вазифаларни бажаришга сафарбар этиш, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаш каби муҳим ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий функцияларни оширадиган куч, қурол-воситадир.

¹ Каралсин. Политология. Учебник для вузов. Под. ред. М.А. Василюка. Стр. 238.

Такрорлаш учун саволлар

1. Жамиятнинг “сиёсий тизими” тушунчасини батафсил таърифланг.
2. Сиёсий тизим элементларини характерлаб беринг.
3. Сиёсий тизим бажарадиган вазифа-функциялар нималардан иборат?
4. Сиёсий тизимда давлатнинг ўрни ва роли.
5. Сиёсий тизим турлари-тоталитаризм, авторитаризм, демократия ҳақида қандай фикрдасиз?

6-мавзу. Сиёсий ҳокимият

Режа

1. “Ҳокимият”, “Сиёсий ҳокимият”: тушунча, мазмун-моҳияти.
2. Сиёсий ҳокимият субъекти ва объекти. Ҳокимиятнинг асослари ва ресурслари.
3. Ҳокимиятни тармоқларга бўлиниши. Ҳокимият легитимлиги.

1. “Ҳокимият”, “Сиёсий ҳокимият”: тушунча, мазмун-моҳияти.

“Ҳокимият” сиёсатшуносликнинг энг муҳим тушунчаси ва тамал-тошидир. Жамиятда кечаётган барча ижтимоий-сиёсий жараён, воқеа-ҳодисалар, ижтимоий гуруҳ, синф, катламлараро, турли сиёсий ва носий институтлараро муносабатлар, олиб борилаётган ички ва ташқи сиёсат самарадорлиги ҳокимиятнинг мазмун-моҳияти билан характерланади.

Ҳокимият инсоният жамоаси, жамиятдаги алоқа-муносабатларнинг умумий йиғиндиси бўлиб, жамият яхлитлиги, ҳамкорлиги, хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминловчи ягона куч, қурол сифатида вужудга келган. Қадим юнон фуқаролари-“Поли”лар хулқ-атвори, яшаш фаолиятига ҳар хил восита, йўллар билан таъсир ўтказиш, уларни буйруқ-қонунларга бўйсундириш услублари-бошқарув санъати-“сиёсат” деб номланган ва ана шу “ҳокимият” ва “сиёсат” тушунчаларининг мантқан бирлиги замида “сиёсий ҳокимият” ибораси шаклланган¹.

Ҳокимиятсиз кишилиқ жамиятини тасаввур қилиш мумкин эмас. Қаерда буйруқ берувчи ҳуқумдор ва буйруқни бажарувчи бўйсунувчи бўлса-ўша ерда ҳокимият. Бирок демократиянинг

¹ Каралсин. Политология. Учебник для вузов / под ред. М.А. Василика. С. 99

ҳозирги кенг тараккий этиб бораётган даврида ана шу ҳуқумдор-бўйсунувчи талқинидаги ҳокимият мазмун-тартиби янгича кўринишда, яъни ҳуқумдорнинг зўравонлиги, бўйсунувчининг сўзсиз итоаткорлиги муносабатлари иккала томоннинг тенг ҳуқуқлигини акс эттирувчи шартнома асосида амалга оширилмоқда.

“Ҳокимият” ва “сиёсий ҳокимият” тушунчалари мазмунан бир-бирига яқин турсаларда улар ўртасида жиддий тафовут мавжуд. Бундан олдинги мавзуларда қайд этиб ўтилганидек ҳокимият ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига дахлдор мураккаб, сирли воқелиқдир. Оилада “ота” ёки “она” ҳокимияти, инсоният жамиятида “иқтисодий ҳокимият”, “ижтимоий ҳокимият”, “пул ҳокимияти”, “маънавий ҳокимият”, “суд ҳокимияти”, “марказий ҳокимият” ва бошқа ҳокимият турлари ҳокимиятнинг умумий мазмун-моҳиятини ифодаловчи иборалардир.

Ҳокимиятга шу нуқтаи назардан таъриф бериладиган бўлса, ҳокимият – бу кишиларнинг ҳаёт тақдирига, хулқ-атвори ва фаолиятига турли хил воситалар – ҳуқуқ, обрў-эътибор, ирода ва зўравонлик, ишонтириш йўллари билан ҳал қилувчи таъсир ўтказиш, бўйсундириш имкониятидир. Ҳокимият – бу маъмурий ваколатлар берилган шахс, давлат органлари тизимидир.

Сиёсатшуносликнинг асосий предмети, сиёсий ҳокимият ҳақида сўз юритилганда таъкидлаш жоизки бу масала сиёсий ғоя ва таълимот асосчилари Платон, Аристотеллардан тортиб Шарк ва Ғарб уйғониш даври мутафаккирлари ва ҳозирги замон сиёсатшунослари томонидан ҳам инсон факторига сиёсий мавжудот нуқтаи назаридан ёндошилган ва тадқиқ қилинган. Сиёсий ҳокимият умумий кўринишдаги ҳокимиятга нисбатан иккиламчи ҳокимият сифатида жамиятдаги кўпчиликни ташкил этувчи кишилар сиёсий ҳақ-ҳуқуқларининг маълум қисмини (ҳокимият, давлатни бошқариш ва бошқалар) бирор ҳокимият субъектига ихтиёрий равишда узатилиши натижасида таркиб топади.

Сиёсий ҳокимият – бу жамиятдаги кўпчиликни ташкил этувчи маълум бир ижтимоий гуруҳ ёки синф, шунингдек, улар манфаатларини ифода этувчи ташкилот, шахснинг сиёсатда ифодаланган хоҳиш-иродасини турли йўл, усул ва воситалар орқали амалга оширишнинг ўзига хос алоҳида шаклидир.

Сиёсий ҳокимиятнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат: 1) умумдавлат микёсида куч ишлатишнинг ошқора, қонунийлиги; 2) қабул қилинган қарор, қонунларнинг устиворлиги ва ҳар қандай бошқа ҳокимият учун уларнинг мажбурийлиги; 3) сиёсий ҳокимиятни оммавийлиги. Яъни сиёсий ҳокимият ҳокимиятнинг бошқа турларидан фарқли равишда барча жамият аъзолари номидан фаолият кўрсатади; 4) агар бозор иктисодиётига асосланган демократик жамиятларда иктисодий, ижтимоий, маданий-маърифий ҳокимиятлар каби кўплаб мулк эгалари қарорлари тури даражаларда қабул қилинса сиёсий ҳокимият ҳукм. қарорлари ягона марказ томонидан қабул қилинади; 5) сиёсий ҳокимият ресурсларининг хилма-хиллиги. Бунда сиёсий ҳокимият, айниқса давлат ҳокимияти нафақат зўравонлик, балки иктисодий, ижтимоий, маданий ва ахборот ресурсларини ишга солади¹.

Сиёсий ҳокимият давлат ҳокимияти ва ижтимоий (жамоатчилик) ҳокимиятларидан ташкил топади. Давлат ҳокимияти таркибига парламент, ҳукумат, суд ҳокимияти, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар – милиция, армия, прокуратура, жазо органлари ва бошқалар кирса, ижтимоий ҳокимият сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, ёшлар, хотин-қизлар, кексалар, маҳалла фуқаролар йиғини каби кўплаб жамоатчилик ташкилотлари, мустақил оммавий ахборот воситалари ва бошқалардан иборат бўлади².

Сиёсий ҳокимият, асосан, икки хил шакл-кўринишда-аниқ тузилмалар асосида ташкил этилган расмий, қонуний ҳокимият ва таъсирчан кишилар, гуруҳлардан иборат норасмий сиёсий ҳокимиятларга бўлинади³.

Сиёсий ҳокимият бажарадиган вазифалар унинг таркибига қирувчи давлат ҳокимияти, партия, касаба уюшмалари ва бошқа жамоат ташкилотларининг ўзига хос хусусиятларига асосланади. Масалан, давлат ҳокимияти ижтимоий-иктисодий, сиёсий, маданий-маънавий соҳаларни бошқариш, мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш, давлатлар, халқлар, миллатлараро муносабатлар, суд – ҳуқуқ тизимини тартибга солиш, жамиятни демократлаштириш, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаш билан шуғулланади.

¹ Қаралсин: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. С. 115

² Қаралсин: Политология. Учебн. Для вузов под. Ред. М.А.Василика С. 106

³ Уша ерда

Касаба уюшмалари ҳокимияти меҳнаткашларни ижтимоий-иқтисодий, корпоратив манфаатларини, қонуний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қиладилар. Касаба уюшмаси аъзоларини ишлаб чиқариш, давлатни бошқаришга жалб қилиш, маданий савияларини, ижтимоий-сиёсий фаолликларини ошириш ва бошқа функцияларни бажардилар. Умуман олганда, сиёсий ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи, институти фақат унинг ўзига хос ва мос мақсад-вазифаларни амалга оширади.

Сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш ҳуқуқронлиқ, умумий раҳбарлик, бошқариш, ташкилотчилик, назорат қилиш шаклларида намоён бўлади. Бу функцияларни ҳаётга татбиқ этишда ҳокимият субъекти ва объекти ўртасидаги муносабатларда ўзаро ҳамкорлик, келишув-муросасозлик, ишонтириш ёки қонуний йўллар билан мажбурлаш, қўрқитиш, оммавий ахборот воситалари, ижтимоий-сиёсий ташкилот, ҳаракатлар ёрдамида босим ўтказиш, шунингдек, ҳокимият субъектининг обрў-эътибори, қобилияти, ҳуқ-атвори, ишчанлиги ва принципиаллиги каби турли восита, механизмлардан фойдаланилади.

2. Сиёсий ҳокимият субъекти ва объекти. Ҳокимиятнинг асослари ва ресурслари.

Сиёсий ҳокимият юқорида кўрсатиб ўтилган таркибий қисмлардан ташқари яна ўзининг субъект ва объектлари-бевосита ташувчиси, агентлардан ташкил топади. Субъект ҳокимиятнинг йўналтирувчи кучи, соҳиби сифатида майдонга чиқади. У алоҳида киши, ижтимоий гуруҳ, кишилар уюшма-ташкilotи (сиёсий партия), ҳаттоки, халқ ёки БМТ тимсолидаги жаҳон ҳамжамияти шаклларида намоён бўлади.

Лекин ҳамма ҳам ҳокимиятнинг субъекти даражасига кўтарила олмайди. Агар алоҳида олинган субъект-шахс тўғрисида фикр юритилса, у ҳар томонлама етук, бошқарув ишларига лаёқатли, ҳалол-пок, билимдон, инсонпарвар, адолат, ҳақиқатга садоқатли, ташкилотчи, принципиал, ҳуллас, бундан минг йил аввал буюк Абу Наср Форобий кўрсатиб ўтган ҳаммага баробар муносабатда бўладиган, ҳамманинг манфаатини ўзининг манфаатидан ортик кўрадиган, умум манфаати учун шахсий манфаатларидан воз кечадиган, халқ манфаати учун ўзларидан куч-ғайрат ва бойликларни

аямайдиган¹ комил инсонларга хос хислат-фазилатлар сохиби бўлиши керак.

Ҳокимият субъектлари мураккаб, кўп даражали характерга эгадирлар. Унинг бош, бирламчи иштирокчиси шахс ва ижтимоий гуруҳлар, иккинчиси-сиёсий ташкилотлар, ва ниҳоят, энг юқори даражадаги субъектлар – бу жамиятдаги маълум гуруҳ ва ташкилотлар манфаатларини кўзлаб фаолият кўрсатадиган сиёсий элита ва лидер (етакчи)лардир.

Субъект – объект муносабатларида субъект ҳал қилувчи аҳамиятга эга. У ҳокимият хоҳиш иродасини турли буйруқ, топшириқлар бериш орқали амалга оширади ва бунда ҳокимият объектининг хулқ-атвори, буйруқни қандай бажариши ёки бажармаслиги натижасига қараб рағбатлантириш ёки жазолаш мумкинлиги назарда тутилади. Ижро этувчи-объектнинг буйруққа бўлган муносабати эса берилган топшириқнинг характерига боғлиқ бўлади.

Ҳокимият ҳеч қачон бир томонлама фаолият бўлган эмас. Ҳамма вақт у икки томонлама, яъни ҳукумрон субъект ва ижро этувчи – объект ўртасида ўрнатилган ўзаро муносабатларда намоён бўлади. Демак, объект ҳам субъект қатори ҳокимиятнинг ажралмас, зарур қисмидир. Алоҳида олинган шахс ижтимоий гуруҳ, синф ёки бутун жамият ҳокимият объектини ташкил этадилар. Объект фаолияти ва фаоллиги жамият аъзоларининг сиёсий маданияти билан белгиланади. Аҳолининг маданиятлилик даражаси қанчалик юқори бўлса кўр-кўрона итоаткорликка ўрганиб қолганлар ва “қаттиқ қўл” бошқарувчини кўмсайдиганлар сони ҳам шунчалик паст бўлади.

Ҳокимият субъектлари ўз мақсадларига эришишларида мустақам фундамент-моддий ва маънавий асослар ҳамда ҳокимият объекти томонидан кўрсатиладиган қаршиликларни енгиш учун зарур бўлган ресурсларга таянадилар. Сиёсий адабиётларда ана шу ҳокимият асослари ва ресурсларининг турлича шакллари келтирилади.

Ҳокимиятнинг иқтисодий асосини мамлакатдаги мулкчилик шакли, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот ҳажми, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нисбати, маҳсу-

¹ Каралсин: Абу Наср Форобий Фозил одамлар шахри Т. “Халқ мероси”, 1993. 190-б

лот ишлаб чиқаришнинг технологик даражаси ва стратегик табиий ресурс-олтин захиралари ташкил қилади.

Ҳокимиятнинг ижтимоий асоси – бу ижтимоий гуруҳ, қатламлар, уларнинг мавжуд ижтимоий тузум, сиёсий, маданий-тарихий анъаналар ҳамда давлатнинг илмий-техникавий ривожланиш даражасидан иборат бўлади.

Ҳокимиятнинг асоси ҳаракатдаги қонунчилик тизими ва унинг ижросини таъминловчи институтлар, ташкилотлар билан ифодаланади.

Ҳокимиятнинг маъмурий-зўравонлик асоси – бу давлатнинг тўлақонли фаолият кўрсатишини таъминловчи ҳокимият муассасаларининг йигиндиси ва уларнинг бошқарув аппаратларидир. Улар таркибига қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳокимиятларнинг муҳим тизимлари, шунингдек, давлат миллий хавфсизлик хизмати, разведка ва ички ишлар вазирлиги киради.

Ҳокимиятнинг маданий-маъмурий (ахборот) асосини мамлакат маданий салоҳияти, бойликларини ўзида мужассам-лаштирган ва давом эттирадиган ташкилотлар тизими, оммавий ахборот воситалари, разведкага оид хабар ва маълумотларни жамловчи ва қайта ишлаб чиқарувчи тартибот, халқаро ва миллий компьютер тармоғи ташкил этади.

Ҳокимият ресурслари – бу шахс ёки гуруҳнинг бошқаларга таъсир ўтказиш, ҳокимиятни мустақкамлаш учун зарур бўлган реал восита, механизмлар йигиндисидир. Ҳокимият ресурслари ҳам унинг асослари сингари хилма хил шаклларда намоён бўладилар.

Иктисодий ресурслар – бу ижтимоий ва шахсий ишлаб чиқариш ва эҳтиёжларни қондириш учун зарур моддий бойликлар-ҳосилдор ер, фойдали қазилмалар, пул, солиқ, божхона, инвестицион сиёсат, капиталлар ва бошқа қимматбаҳо нарсалардир.

Ижтимоий ресурслар ҳокимиятни ижтимоий гуруҳ, қатламнинг жамиятдаги ижтимоий ҳолатини ўзгартиришга қаратилган чора-тадбирлардан иборат бўлиб, улар иктисодий асосларига яқин турадилар. Моддий фаровонлик, юксак даромад ва бойлик, шунингдек, лавозим, ҳурмат-эътибор, ижтимоий таъминот, таълим, тиббиёт соҳаларидан фойдаланишни билдиради.

Ҳокимиятнинг маданий – инфорацион (ахборот) ресурсларига миллий-маданий бойликлар, турли хилдаги стратегик аҳамиятга

эга ахборот, маълумотларни жамлаш ва қайта ишлаб чиқини, оммавий ахборот воситалари, билим ва информациялар кирати. Америкалик олим О.Тоффлерга кўра яқин келажакда билим ва информацияга эга бўлиш ҳақиқий ҳокимият даражасига кўтарилади¹.

Мажбурлаш (куч ишлатиш) ресурслари таркиби курол-аслаҳа, жисмоний зўрдаш институтлари ва бу мақсадлар учун махсус тайёрланган хизматчилардан иборат. Давлатда унинг асосини махсус техника асбоб-анжом, бино, қамоқхона ва бошқа жазолаш воситалари билан таъминлаган армия, полиция, хавфсизлик хизмати, суд ва прокуратура органлари ташкил этади. Ресурсларнинг бундай тури бошқаларга кўра самаралироқ. Чунки улар ёрдамида киши ҳаёти, саломатлигига, озодлиги ва мол-мулкига жиддий зарар етказиш имкони катта.

Ҳокимиятнинг кўп киррали, унверсал ресурси, кишилар ресурси – демографик ресурсдир. Зеро инсоннинг ўзигина табиатнинг энг олий неъматидир, бойлиги сифатида жамиятдаги борлик моддий-маданий, сиёсий-ижтимоий бойликлар, ресурсларнинг ижодкори, ташкилотчиси, билим, информациялар манбаи, тарғиботчисидир. Унинг энг муҳим мазмун-моҳияти яна шундан иборатки, у ҳокимиятнинг нафақат ресурси, балки унинг субъекти ва объекти ҳамдир.

3. Ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши. Ҳокимиятнинг легитимлиги.

Ҳозирги замон сиёсий амалиёти, демократик мамлакатлар таърибаси шундан далолат берадики ҳокимиятнинг амалга ошириш мураккаб жараён, босқичлардан иборат бўлади. Шу масалага батафсилроқ тўхталиб ўтамиз. Маълумки халқ ҳокимиятнинг бирламчи субъекти, унинг бош манбаидир. У ҳокимиятнинг бошқаришдаги шахсий ваколатларининг маълум қисмини бевосита ўзи бажаради, бир қисмини эса ўзининг расмий – вакили давлатга узатади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қайд этилганидек “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир”². “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали ишти-

¹ Каралсинг Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. С.тр. 111.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 4 б.

рок этиш ҳуқуқига эгадирлар”¹. Давлат ўз навбатида ҳокимият ваколатларини унинг субъектлари-ташувчиларига тақсимлайди. Бундай тартибот ҳокимиятни тармоқлар-қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига бўлинишини билдиради.

Ҳокимиятни тармоқларга бўлиш, тақсимлаш ғояси инглиз олими Ж.Локк ва француз файласуфи Ш.Монтескьега (XVII – XVIII) тегишли бўлиб, биринчи марта у АҚШ Конституцияси ва буюк француз революциясининг конституцион ҳужжатларида ҳаётга татбиқ этилди. Ана шу мамлакатларнинг бу соҳадаги сиёсий тажрибаси ҳокимиятни тармоқларга бўлиш амалиётини тўла оқлади, зарурлигини исботлади. Бундан кўзланган мақсад куйидгилардан иборат:

Биринчидан, ҳокимиятни ягона марказда жамланиб қолмаслиги, ҳар бир ҳокимият тармогининг вазифа-функцияларини аниқ белгилаш, маъсулятини ошириш, фаолиятини назорат қилиб бориш, ҳокимиятлар ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатини самарали тизимини ўрнатиш.

Иккинчидан, ҳокимиятни суиътемомол қилиниши, диктатура-якка ҳокимлик, тоталитаризмни пайдо бўлишига йўл қўймаслик.

Учинчидан, ҳокимият ва эркинлик, қонун ва ҳуқуқ, давлат ва жамият муносабатларида юз берадиган зиддият, қарама-қаршиликларда инсон шахси, манфаатлари устиворлигини назарда тутиш.

Қонун чиқарувчи ҳокимият Конституция, қонун устиворлиги принципларига асосланади ва сайлов орқали ташкил этилади. У Конституцияни қабул қилади ва унга ўзгартириш, қўшимчалар киритади; конституциявий қонунларни қабул қилади ва уларнинг бажарилишини таъминлайди. Давлат ички ва ташқи сиёсатнинг асосларини белгилайди, давлат бюджетини тасдиқлайди. Бизнинг мамлакатимизда қонунчилик органи Олий Мажлис бўлиб у икки палатадан – Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенат (юқори палата)дан иборат².

Ижро этувчи ҳокимиятнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки у нафақат парламент қабул қилган қонунлар ижросини таъминлайди, балки ўзи ҳам қарор ва фармойишлар ишлаб чиқади. Ўзбекистон Республикасида ижро этувчи ҳокимият бу Вазирлар

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 8 б.

² Уша ерда. 14 б.

Махкамасидир. У иктисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди, Республиканинг бутун ҳудудида бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради¹.

Суд ҳокимияти давлатдаги конституцион тузум, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний тартиб-интизом ҳимоясида туради. “Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади”².

Ижтимоий ҳаётда ҳокимият, олдинлари кўриб ўтилганидек, ўта хилма-хил шаклларда намоён бўлади ва ўзгариб турувчанлиги, нисбийлиги билан характерланади. Ҳокимият фаолиятини такомиллаштириш, барқарорлиги ва фаоллигини таъминлаш учун уни белгиланган тартиб-қоидаларга тушириш, яъни уни институтлаштириш-сиёсий ҳуқумронлигини мустаҳкамлаб қўйиш талаб қилинади.

Сиёсий ҳуқумронлик бошқариш ва бўйсунуш муносабатларини ташкилий ва қонунчилик нуқтаи назаридан тартибга солиш, бошқарувчилик фаолиятини меҳнатнинг алоҳида турига ажратиш ҳамда у билан боғлиқ имтиёзларга эга бўлишни тақазо қилади. Бошқарувчилик фаолияти ҳокимият субъекти томонидан мустақил қарорлар қабул қилиш, буйруқ бериш ёки буйруқни бекор қилиш, у ёки бу масалани ҳал этишда розилик билдирш ёки билдирмаслик каби муносабат, ҳақ-ҳуқуқларнинг доимий барқарор тус олган пайтдан, яъни институтлашган даврдан бошлаб кучга киради.

Ҳуқумронлик ҳокимият билан чамбарчас боғлиқ воқелиқдир. Ҳаётда шундай ҳодисалар рўй берадики сиёсий ҳокимият қуролли кучлар ёрдамида ўрнатилиши мумкин. Лекин ҳуқумронлик институтлашган тартибга тушмаса ана шу сиёсий ҳокимият узок вақт фаолият кўрсата олмайди.

Ҳуқумронликни илмий эътироф этиш уни кундалик ҳаётда учраб турадиган бировнинг кучидан фойдаланиш (эксплуатация), зулм ўтказиш ёки сиқувга олиш эмас. Ҳуқумронлик чин маънодабу кимларнингдир буйруқ, кўрсатма бериши бошқаларни эса улар-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 26-27 б.

² Ўша ерда. 29 б.

ни бажарилишини билдирувчи сиёсий тартиботдир. Демократик тузумларда ҳукумронлик фаолияти ижро этувчининг назорати остида амалга оширилади ва бу коида нафакат озчиликни ташкил этувчи бошқарувчилар, балки бутун жамият манфаатларига мос келади.

Институтлашган сиёсий ҳокимиятни фуқаролар томонидан қандай қабул қилиниши, ҳокимият фаолиятининг самарадорлиги ва **легитимлиги** – ҳаққонийлиги, қонунийлиги, яъни қонунга мувофиқ ташкил этилганлиги билан белгиланади. “Легитимлик” тушунчасининг келиб чиқиш тарихи ўрта асрларга бориб тақалади ва французча “қонуний”¹ деган маънони англатади. Ўша пайтларда легитимлик бошқарувни халқнинг урф-одатлари асосида амалга оширилишини кўзда тутган бўлса, XIV аср ўрталарига келиб сайланган ҳокимиятни қонунийлигини билдирадиган бўлган.

Олмон олими М.Вебер ҳукумронлик легитимлигининг учта асосий турларини кўрсатиб ўтади. Булар:

1) анъанавий легитимлик-азалдан ўрганиб қолинган урф-одат, тартибларнинг бузилмаслиги ва муқаддаслигига қатъий ишонч орқали бўйсунуш. Ҳукумронликнинг бу тури, асосан, монархистик тузумлар учун характерлидир. Мазмун-моҳиятига кўра у катталарга сўзсиз итоат қилишга асосланган патриархал оиладаги оила бошлиғи ва аъзолари ўртасидаги муносабатларни эслатади ва легитимликнинг бу кўриниши ўзининг қатъийлик, мустахкамлиги билан бошқалардан ажралиб туради.

2) Ҳаризматик легитимлик (харизма – худо томонидан ҳадя, инъом этилган илохий қобилият) шахснинг эҳтироси, ҳистуйғуларига асосланган, аммо на табиат ва на худо томонидан берилмаган ўта қобилиятлигига чексиз ишонишидир. Аслида харизматик обрў-эътибор ҳеч қандай норма, қоидалар билан белгиланмаган. Энг муҳими харизматик муносабатларни шаклланишида харизма субъектининг ўзи эмас уни ўраб турган кишилар томонидан унинг шундайлигини тан олишидир. Бундай ҳолатда лидер (етакчи) ўзида харизматик фазилатларни борлигига ишонч ҳосил қилади. Мухлислари эса унга ишонадилар. Одатда харизматик муносабатларнинг иштирокчилари унинг нисбийлигини тушуниб етмайдилар.

¹ Каралсин: Политология. Учебник для вузов/под ред. М.А.Василика С. 119-120.

Харизматик ҳукумронликнинг вужудга келиши халқнинг ўсиб бораётган маънавий талабларини қондиришга лаёқатли дохийга эҳтиёж сезилаётган давр-ижтимоий инқирозлар даврига тўғри келади. Харизматик – дохий ўзининг туб ва кескин чора-тадбирлари билан мавжуд ижтимоий тартибот, тузум асосларини таги-туғи билан қўпориб ташлашга ҳаракат қилади. У ўзининг харизмасини сақлаб қолиш, ҳақиқатда ҳам шундайлигини тасдиқлаш учун мунтазам равишда янги-янги ғалабалар келтирадиган “улуғ ишлар”ни қилиш илинжида бўлаверади. Харизматик ҳокимият авторитар бошқарув учун характерлидир. Чунки демократик давлатда жамиятнинг сиёсий ҳаёти қонун устиворлигида кечади.

Рационал-ақл-идрок, ҳуқуқий нормаларга асосланган легитимлик кишиларни ҳукумат томонидан умум эътироф этилган ҳуқуқий нормалар-демократик талаб-тамойиллар заминида қабул қилинган ҳукм, қарорларига итоат қилишни тақазо қилади. Бундай давлатларда фуқаро раҳбар шахсига эмас қонун доирасида сайланган ҳокимият вакилларига бўйсунади.

Ҳокимиятни англаш мураккаб жараён. Аммо М.Фуко таъкидлаб ўтганидек, ҳокимиятни тушуниб етиб, биз ўзи киммиз? Деган саволга жавоб топамиз.

Такрорлаш учун саволлар

- 1. “Ҳокимият”, “сиёсий ҳокимият” тушунчаларини таърифланг.*
- 2. Сиёсий ҳокимиятни ўзига хос хусусиятларини тушунтиринг.*
- 3. Ҳокимият субъекти ва объектларини шарҳлаб беринг.*
- 4. Сиёсий ҳокимият асослари ва ресурсларини кўрсатинг.*
- 5. Ҳокимият турлари, тармоқларга бўлиниши ҳақида нима дейсиз?*
- 6. Ҳокимиятнинг легитимлиги ўзи нима?*

7-мавзу. Сиёсий элита

Режа

1. “Сиёсий элита” тушунчаси ва назариясининг вужудга келиши. Шарқ мутафаккирларининг элита ҳақидаги ғоя ва қарашлари.
2. Элита ҳақидаги таълимотларни Ғарбий Европа олимлари томонидан ривожлантирилиши.
3. Элита турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

1. “Сиёсий элита” тушунчаси ва назариясининг вужудга келиши. Шарқ мутафаккирларининг элита ҳақидаги ғоя ва қарашлари.

“Элита” тушунчаси французчадан “сараланган”, “танланган”, “энг яхши” маъноларида ишлатилади. Элита ҳақидаги таълимотнинг шаклланиши ва тараққий этиши Конфуций, Платон, Макиавелли, Карлейл, Ницше номлари билан боғлиқ. Платоннинг идеал давлат ҳақидаги қарашларида давлат бошқарувини энг яхши кишилар-файласуфлар амалга оширишлари лозимлиги кўрсатиб ўтилади. Элита назариясини бойитиш, такомиллаштиришга Форобий, Беруний, Низомулмулк, Амир Темур, Навоий каби шарқнинг буюк аллома, давлат арбоблари улкан ҳисса қўшганлар.

Форобий ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” асарида жамоа аъзоларини, уларнинг турли белгиларига қараб ҳар хил гуруҳларга бўлади. Унинг фикрича, одамлар ўзларининг аклий қобилиятлари, илмларни ўрганиш, билиш ва кўникмаларига қараб ҳар хил гуруҳларга ажралади. Ибн Сино ўзининг “Ишорат ва танбихот” номли асарида кишиларни жамиятда тутган ўрни ва мавқеига қараб уч гуруҳга ажратади: биринчиси – давлат идораларида хизмат қилувчи ва бошқариш ишлари билан шуғулланувчилар: иккинчиси – деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан машғул бўлганлар; учинчиси – мамлакатни кўриқлаш, уни ташқи ҳужумлардан сақлаш вазифасини бажарувчилар. Амир Темур ҳам жамият аъзоларини амалдорларга, сипохийларга, илм ахилларига ҳамда деҳқон, ҳунар-мандларга ажратади¹.

Низомулмулк қайд қилиб ўтганидек давлатни идора этишда амалдорлар катта ўрин тутади. Шунинг учун ҳам дейди, – у уларни тўғри танлаб, жой-жойига қўйиш, ҳар бирига лойиқ амал бериб.

¹ Каралсин. Рамазонов И.Р., Мўминов Э.М. Политология. Т. “Адолат”, 1997. 155 б

асосий мақсад йўлида тарбия қилишни муҳим бир талаб деб билади¹.

2. Элита ҳақидаги таълимотларни Ғарбий Европа олимлари томонидан ривожлантирилиши.

Элита тўғрисидаги ҳозирги замон мумтоз концепциялар XIX аср бошларида Г.Моски, В.Парето ва Р.Михелс томонидан ишлаб чиқилган.

Таникли италиялик социолог Г.Моски ҳар қандай инсоният жамияти ижтимоий жиҳатдан тенг бўлмаган иккита гуруҳга бўлинишини тасдиқлашга ҳаракат қилади. Цивилизация томон эндигина кадам қўяётган ўрта миёна жамиятдан то қудратли маданий-маърифий салоҳиятга эга бўлган жамиятда ҳам иккита синф: бошқарувчилар ва бошқарилувчилар синфи мавжуд. – дейди у, – ўзининг 1896 йилда чоп этилган “Сиёсий фан асослари” номли асарида. Нисбатан озчиликни ташкил этган бошқарувчилар синфи жамиятдаги барча сиёсий функцияларни бажаради, ҳокимиятни монополлаштириб (танҳо ҳукумронлик), ундаги барча имтиёزلардан фойдаланади. Мутлоқ кўпчиликни ташкил этган иккинчи, бошқарилувчилар, синфи эса биринчи синф томонидан бошқарилади, идора этилади. Улар бошқарувчилар ва ҳокимият сиёсий организми фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга мажбур бўладилар².

Моски сиёсий элитани ўзига хос сифат ва хусусиятларини кўрсатиб, уларни ташкилотчилик қобилиятлари, моддий, ахлоқий ва интеллектуал устунлиги билан бошқалардан ажралиб туришларини таъкидлаб ўтади. Олим бундай кишиларни сиёсий синф деб номлайди. Унинг мана шу қарашлари плюрализм нуқтаи назаридан жиддий танқид остига олинса ҳам, бу концепция тоталитар давлатлар тимсолида ўз тасдиғини топади. Расмиятчи, бюрократ туралар бошқарувидаги жамиятда сиёсат ижтимоий ҳаётнинг иқтисодий, маънавий ва бошқа барча соҳаларидан юқори туради.

Деярли Г.Моски билан бир вақтда сиёсий элита назариясини Москининг юртдоши инженер, иқтисодчи, социолог олим В.Парето ҳам ижод этади. У дунёни ҳамма вақт сараланган озчилик, алоҳида сифатлар-руҳий (туғма) ва ижтимоий (тарбия ва билим) фазилатларга эга бўлган кишилар бошқариши кераклигини уқтириб ўтади.

¹ Каралсин Низомулмулк Сисатнома 126

² Каралсин. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 14.

Бизнинг хоҳлашимиз ёки хоҳламаслигимиздан қатъий назар инсоният жамияти ва индивидлар жисмоний, ахлокий ва интеллект-туал жиҳатдан ҳар хил бўладилар. Парето сиёсий элита у ёки бу соҳада самарали фаолият кўрсатадиган, юқори натижаларга эриша оладиган индивидлар йиғиндисидан иборат деган хулосага келади.

Сиёсий элита назарияси ривожига олмон социологи, иқтисодчи олими Р.Михелс катта ҳисса қўшади. У жамият элитасини келтириб чиқарувчи ижтимоий механизмларни тадқиқ қилади. Москининг элита ҳақидаги таълимотини ёклаб, Михелс элитанинг ташкилотчилик қобилияти ҳамда унинг жамият бошқарувидаги ролини ортиб бориши жараёнини жамиятнинг ташкилий тизими билан боғлиқлигини ўрганadi. Унинг фикрича жамият ташкилотини ўзи элитага мухтожлик сезади ва элитани етиштириб чиқаради. Жамиятда олигархик (озчилик ҳукумронлиги) бошқарувининг қатъий қонунлари ҳаракат қилади. Унинг маъно-мазмуни шундан иборатки ижтимоий тараккиёт ўз-ўзидан жамият бошқарувини ихтисослаштириш ва рационаллаштиришни тақозо қилади ва оддий фуқаролар назоратидан узоқлашган, сиёсатни ўзларининг шахсий манфаатларига хизмат қилдиришга, барча имтиёزلарини сақлаб қолишга хизмат қиладиган марказий раҳбарият ва бошқарув аппаратини барпо этади¹.

Ҳозирги давр сиёсий фанларида элита назарияси, асосан, икки йўналиш – технократик (илм-фан, техника ва технологиялари даврида муҳандис-ташкилотчиларни бошқариш ишларидаги ролини ортиб бориши) ва меритократик (бошқарувчилик лавозимларига кишиларни халқ олдидаги шахсий хизмат ва қобилиятларига қараб саралаш) нуктаи назаридан ривожланмоқда. Технократик таълимотлар замида индустриал ишлаб чиқариш даврида муҳандислар сони ва маҳоратининг ортиб бориши ва ҳокимият кенг камровли билим, омилкорликка асосланиши, сиёсий қарорларни рационал техник қарорлар билан алмаштириш мумкинлиги гоёлари ётади².

Элитага меритократик назариялар моҳиятан қуйидаги кўри-нишларда намоён бўлади:

а) элита – бу жамиятнинг олий сифат, улкан қобилият ва алоҳида аҳамиятга молик соҳалардаги юқори кўрсаткичларни ўзида мужассамлаштирган муҳим қисми;

¹ Каралсин: Пугачев В.П., Соловьев А.И Введение в политологию. Стр. 146

² Каралсин: Хаджимирзаев М., Бойдалаев М. Политология для всех. Наманган. 2003. стр. 87.

б) элита халқнинг энг серунум ва ташаббускор қисми бўлганлиги туфайли у жамиятда ҳукмронлик қилади. Омма тарихни ҳаракатга келтирувчи мотор сифатида эмас, атиги унинг ғилдираги бўлиб элита томонидан қабул қилинган қарорларни ҳаётга татбиқ этади;

в) элитанинг муқаррарлиги бу нафақат ҳокимият учун кураш. Балки жамият лаёқатли вакилларининг табиий танлови натижасидир. Шунинг учун ҳам ана шу танлов, саралаш механизмини доимо такомиллаштириб бориш зарур:

г) элита имкониятлар тенглиги, аммо индивидларнинг тенг бўлмаган қобилият, лаёқатлиги билан боғлиқ воқелиқдир.

Ҳозирги замон сиёсий қарашларида элитага ҳокимият, ҳукмронлик нуктаи назаридан ёндошувларда уни структуравий (тузилиш) ҳамда функционал (вазифа, хизмат) турларга бўладилар. Структуравий ёндошув тарафдорлари элита таркибига ҳокимият органларига расман алоқадор барча шахсларни – Президент, вазирлар, ҳарбий раҳбарият ва бошқаларни киритадилар. Функционал ғояларни қўллаб-қувватлайдиганлар эса жамият ижтимоий ҳаётига реал таъсир ўткази оладиган кишилар-иктисод намоянадалари, сиёсий лидер-етакчилар, профессор-ўқитувчилар, дин пешволари, олий малакали журналистлар, ҳарбийлар, суд ва адвокатларни киритадилар. Ўз ўзидан маълумки уларнинг таъсир ўтказиш доираси ҳам бир хил бўла олмайди.

Элитага нисбатан билдирилган қараш ва ғоялар, ёндошувлардан келиб чиқиб уни шундай таърифлаш мумкин. Ҳукмрон элита – бу жамиятда бошқалардан юқорирок ўринларда турадиган, мумкин қадар кўпроқ ҳокимиятга дахлдор ва жамиятга жиддий таъсир ўтказиш имкониятига эга ижтимоий гуруҳдир.

Элитизм тарафдорлари ўртасида ҳукмрон элитанинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги баҳс-мунозаралар тиниб тинчиганича йўқ. Р.Миллс бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар элитани ҳукмдорлик соҳасини монополлаштириб олган яхлит, уюшган гуруҳ деб баҳолайдилар. Миллс элита таркибига йирик корпорациялар раҳбарлари, сиёсий лидер-етакчи ва ҳарбий соҳа бошлиқларини киритади. Плюралистик элита назариётчилари бунинг акси ўларок элитани яхлит эмаслиги, уни унчалик уюшмаганлиги ғоясини ҳимоя қиладилар. Уларга кўра ҳар қандай жамиятда бир қатор элиталар гуруҳи бўлиб, уларнинг ҳар бири маълум соҳага ҳукмронлик қилади ҳолос.

Улар ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида ҳукумронлик қилиш имкониятига эга эмаслар.

Элитага бундай қараш ва ёндошувлар жамиятни турли ташкил гуруҳ, қатламлардан ташкил топганлигига асосланади. Элита гуруҳлари ўртасида ҳокимиятни монополлаштиришга йўл қўймайдиган рақобат вужудга келади. Ана шу баҳс-мунозаралар натижаси ўларок демократик принцип-тамоийиллар ва элитизмни ўзига хос синтез қоришмаси – демократик элитизм назарияси қарор топади. Унинг ўзига хос мазмун-моҳияти қуйидагилардан иборат:

1) элита яхлит бир бутунликни ташкил этмайди. Унинг таркибида бир қанча ўзаро рақобатдош гуруҳлар мавжуд;

2) ҳукумрон элитага кириш жамиятдаги энг қобилиятли кишиларгагина насиб этади ва элитанинг алмашиб туриш жараёни анчагина жонли кечади;

3) ҳаракатдаги элитага қарши элита (муҳолифат) мавжуд;

4) элитанинг оммага таъсири омманинг элитага нисбатан таъсиридан кучлироқ бўлади;

5) жамиятнинг элиталар фаолияти устидан назорати энг аввал сайловлар орқали амалга оширилади;

6) куч ишлатиш, зўравонликка асосланмаган элита алмашиб туради;

7) элита ҳукумдорлиги жамиятдаги кадриятлар барқарорлигига боғлиқ бўлади;

8) элита ҳукумронлиги кўпроқ куч ишлатиш, зўравонликка асосланади¹.

3. Элита турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Элитага доир масалаларни ўрганар эканмиз унда турли хилдаги элита гуруҳларини бир биридан ажратган ва уларни бир бири билан таққослаган ҳолда тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир. Шу нуқтаи назардан элита бажараётган функция-вазифаларига қараб уни сиёсий, иқтисодий ва маданий-информацион қисмлари тўғрисида фикр юритиш мумкин.

Сиёсий элитани ҳокимиятни амалга оширувчи гуруҳ ва сиёсий лидер-етакчилар ташкил этадилар. Берилган ваколатлар меъёри ва даражаларидан келиб чиқиб уларни олий, ўрта ва маъмурий

¹ Каралсин Политология. Учебник для вузов / под ред. М.А. Василюка. Стр. 179

тип ва бўгинларга бўлиш мумкин. Олий бўгиндаги элита таркибига энг муҳим қарорлар тизимини қабул қилишда стратегик позицияни эгаллаб турган раҳбарлар – Президент ва унинг атрофидаги кишилар, ҳукумат бошлиқлари, олий суд ҳокимияти органларининг аъзолари, таъсирчан, обрўли партиялар лидер-етакчилари, парламент спикерлари (раислари), парламентдаги йирик партия фракцияларининг раҳбарлари кирадилар. Ўрта бўгиндаги элита конун чиқарувчи ҳокимият депутатлари, ҳокимлар, сиёсий партия ва ҳаракатларнинг етакчи-лидерларидан ва маъмурий элита ҳукумат аъзолари, шунингдек, юқори лавозимдаги давлат хизматчиларидан иборат бўлади.

Иқтисодий элита жамиятнинг энг бой қорчалонлари-йирик мулкдорлар, банкирлар, капитал эгалари, молия-саноат ишлаб чиқариш соҳасининг раҳбарлари, етакчи корпорациялар бошлиқларидан ташкил топади. Иқтисодий элита манфаатлари сиёсий элита томонидан қабул қилинадиган қарор, фармойишлар характерига тўғридан тўғри ёки билвосита таъсир қилади.

Ғарб политологлари сиёсий элита билан иқтисодий элита ўртасидаги ўзаро муносабатларга бўлган қараш ва ёндошувларида иккита гуруҳга бўлинадилар. Агар бир гуруҳ олимлар қарорлар қабул қилиниши жараёнида сиёсий элитанинг нисбатан мустақиллигини тан олсалар, иккинчи гуруҳ аъзолари ўз қўлларида жамиятдаги катта бойлик ва ресурсларни мужассамлаштириб турган иқтисодий элитанинг қарорлар қабул қилинишида ҳал қилувчи ролини кўрсатиб ўтадилар.

Маданий-информацион элита таркибини жамиятда ижтимоий фикр шаклланишига жиддий таъсир ўтказувчи кўзга кўринган фан ва маданият арбоблари, таниқли журналистлар, юқори мартабали дин пешволари ташкил этади. Ушбу гуруҳнинг бош вазифаси омма оғида элита манфаатларига мос келадиган ижтимоий фикрни шакллантириш, элита ҳукумронлиги ва у қабул қилаётган қарорларнинг тўғри эканлигини мафкуравий асослаб беришдан иборатдир.

Элитанинг жамиятда тутган ўрнига қараб ҳукумрон ва муҳолифат элиталарга ажратилади. Ҳукумрон элита энг муҳим қарорларни қабул қиладиган ёки уларни қабул қилинишига таъсир ўтказа оладиган гуруҳ ва индивидлар, муҳолифатдаги элитага эса ҳукумрон элита ўрнини эгаллашга интилаётган гуруҳ ва индивид-

лар кирадилар. Потенциал имкониятга эга элита оммабоп шиор, чақириқлар билан халқ оммасига мурожаат қилиб ҳукумрон элитани алмаштиришга ҳаракат қилади.

Элита тўғрисидаги гоё ва қарашларда халқ оммаси ва элита ўртасидаги фарқ-тафовут нисбийлигини тасдиқловчи назариялар ўзига хос аҳамият касб этади. Зеро демократик жамиятда доимий ҳукумронлик ва раҳбарлик вакиллик фактори билан боғлиқ бўлади. Сайлов, референдум, сўровлар, матбуот, босим ўтказувчи гуруҳ ва бошқа демократик механизм, тузилмалар орқали элита фаолиятини халқ назорати остига олинади.

Замонавий демократияда элита таркибига қарорлар қабул қилиш, уларнинг бажарилишини таъминлашда ўз қобилияти, ташаббускорлиги ва манфаатдорлигини намоён қила оладиган фуқаролар кириши реал амалиётда ўз тасдиғини топган. Бунда сиёсий ҳаётнинг бош субъекти элита эмас манфаатдор гуруҳ ва индивидлар эканлиги исботланди. Бошқачароқ қилиб айтганда элита ва омма ўртасидаги фарқ бошқарув ишларига қизиқиш ва интилишнинг бир хил эмаслигидадир. Раҳбарлик, мансаб, лавозимларга эришиш нафақат бойлик ёки ижтимоий мавқе билан эмас қобилият, билим, фаоллик ва бошқа шахсий хислат-фазилатлар орқали амалга оширилади. Гап шундаки яратган барчага бир хил имконият берган. Лекин ҳамма ҳам ундан мақсадга мувофиқ фойдалана олмайди.

Сиёсий элитага партократик назария, асосан, собиқ социализм давлатларига тааллуқли бўлиб, унда сиёсий раҳбарликнинг тарихан муқаррарлиги ҳақида фикр юритилади. Ушбу таълимот заминада тоталитар-авторитар сиёсий тузумлар ҳукумрон бўлган социализм мамлакатларидаги комунистик партияларнинг қарор ва дастурлари ётади. Уларнинг асосий мазмун-моҳияти шундан иборатки жамият тараққиётида комунистик партиянинг раҳбарлик ва етакчилик роли ҳал қилувчи аҳамият касб этади ва бошқарувнинг ҳар қандай бошқа кўриниши инкор этилади. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ва бошқа соҳаларида амалга ошириладиган барча ишлар ҳам сиёсийлаштирилиб, улар партия қарор ва кўрсатмалари асосидагина олиб борилиши кераклиги эътироф этилади¹.

¹ Қаралсин: Рамазонов Н., Муминов Ҷ. Политология. 161 Б.

Партократик қарашларда жамият сиёсий тизимининг барча бўғинларида партия раҳбарлиги эътироф этилиб, сиёсатнинг бошқа субъектлари унга бўйсунуши назарий асосланиб бериледи. Бошқариш ва раҳбарликни ғоявийлаштириш партократик назариясининг туб моҳият-мазмунини ташкил қилади. Бу таълимотга кўра, гўё социализм ғоялари юксак қадриятларга асосланган бўлиб, бу ғояларни бошқариш ва раҳбарлик фаолиятида қўллаш ва ҳаётга татбиқ этиш жамиятнинг ривожланишида ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Синфийлик масаласи партократик назариянинг бош ғояларидан бири ҳисобланади. Унда синфларнинг, айниқса ишчи синфининг жамиятдаги ўрни ва роли бўртириб кўрсатишга ҳаракат қилинади¹.

Собик совет элитасининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири бу халқ ва давлат мулкига яқка эгалик қилиш ва барча стратегик ресурсларни ўзларича бошқариш, мамлакат бойликларига ҳўжайинлик қилиш ҳуқуқини берган. Элитанинг бундай шакли олдин “номенклатура” кейинчалик эса “партиявий бюрократия” синфи номи билан ифодаланган.

“Номенклатура” ўз сафларини махсус иқтисодий-ижтимоий восита-механизмлар ёрдамида эмас, балки умумхалқ давлат мулкчилигини суъистемол қилиш орқали тўлдириб борган. Шунинг учун ҳам совет элитаси таркибида иқтисодий элита яққол кўзга ташланмаган. Йирик иқтисодий корпорациялар раҳбарлари ўз ўзидан ягона “номенклатура” аъзолари бўлганлар. Тузилиши жиҳатдан ушбу элита ягона мафкура асосида зиддият, қарама-қаршилик ва ўзаро муносабатларда рақобатдан ҳоли бўлган ёпик уюшма, бирликдан ташкил топган эди. Унга кириб бориш партиявийлик, меҳнат стажи, ижтимоий келиб чиқиши, ёши, диний қарашлари, партияга садоқатлиги билан боғлиқ бўлган. Ёзилмаган қоидага кўра юқори мансабдаги элитанинг фарзандлари имтиёзли лавозимларда хизмат қилганлар.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда демократик сайлов, билимдонлик, юксак қобилият, ташаббускорлик, тадбирчанликка асосланган янги элита шаклланиб бормоқда. “Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури” ва “Таълим тўғрисида”ги қонунни қабул қилиши фикримизнинг исботловчи далили бўлиб хизмат қилади.

¹ Қирилсин Рамазонов И., Муминов Э. Политология 162 б

Такрорлаш учун саволлар

1. “Сиёсий элита” тушунчасининг мазмун-моҳиятини тушунтириб беринг.
2. Элитанинг жамият тараққиётида тутган ўрни ва роли нималардан иборат?
3. Шарқ мутафаккирларининг элита ҳақидаги қарашларидан сўзлаб беринг.
4. Г.Моски, В.Парето, Р.Михелснинг элита тўғрисидаги назариялари бир биридан нимаси билан фарқланади?
5. Элита таркиб топиши ва фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтинг.
6. Ўзбекистондаги миллий элита ҳақидаги шахсий фикрингиз билан ўртоқлашинг.

8-мавзу. Сиёсий етакчи

Режа

1. “Етакчи” тушунчаси. Унинг жамиятда тутган ўрни ва роли. Сиёсий етакчи ҳақидаги қараш ва таълимотлар.
2. Сиёсий етакчи турлари ва функциялари.
3. И.А.Каримов Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти.

1. “Етакчи” тушунчаси. Унинг жамиятда тутган ўрни ва роли. Сиёсий етакчи ҳақидаги қараш ва таълимотлар.

Қаерда кишилиқ уюшмаси, ташкилоти бўлса ўша ерда ҳокимият ва етакчи бўлиши муқаррар. Етакчи шахсига бўлган илмий-назарий қизиқиш ва уни ҳар томонлама тадқиқ қилишга қаратилган уриниш, хатти-ҳаракатлар тарихи қадим замонларга бориб тақалади. Антик давр мутафаккирлари Геродот, Гераклит, Плутарх ва бошқалар қахрамонлар, монарх ва саркардалар тимсолида тарих ижодкорларини кўрганлар.

Ҳамма даврлар учун долзарб етакчилик, бошқарувчилик масалалари Шарқнинг буюк алломалари, давлат арбоблари-Форобий, Беруний, Ибн Сино, Низомулмулк, А.Темур, А.Навоийлар ижодида ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Уларнинг бу соҳадаги ғоя ва таълимотлари мазкур китобнинг учинчи мавзусида (33 – 39 бетлар) атрофлича таҳлил қилинган.

Сиёсий адабиётларда Н.Макиавеллининг сиёсий етакчи ҳақидаги таълимоти кенг шарҳлаб борилади. Унинг машхур “Государь” (подшоҳ) ва бошқа асарларида кучли ҳукумдоргина миллий жиҳатдан уюшган ягона мустақил италян давлатини ташкил қила олиши таъкидлаб ўтилади. Унингча, давлат асосини ҳар қандай ахлоқий принциплардан ҳоли бўлган зўравонлик ташкил этади. Сиёсий мақсадга эришишда ва давлатни мустаҳкамлашда хиёнат, сурбетлик, ўрни келганда, куч ишлатишни ҳам қўллаш керак бўлади. Кўзланган мақсадга эришишда ахлоқ қоидаларини назар-писанд қилмайдиган сиёсат юритишни “макиавеллизм” деб ифодаланиши ҳам ана шу принципларга асосланади¹.

Сиёсий етакчи ҳақида сўз кетганда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, етакчи тушунчаси йўл кўрсатувчи, бошловчи маъноларида қўлланилиб, у бутун жамият ёки унинг катта қисмини аниқ мақсад-вазифаларни бажаришга сафарбар эта оладиган, алоҳида олинган обрўли шахс ёки кишилар гуруҳидир.

Сиёсий етакчи ҳақидаги қараш, таълимотларга асосланган ҳолда уни қуйидагича таърифлаш мумкин:

а) сиёсий етакчи – бу жамиятдаги ҳукумрон позицияни эгаллаб турган алоҳида олинган бир киши ёки кишилар гуруҳининг бутун жамиятга ёхуд гуруҳга расман таъсир ўтказишидир;

б) етакчилик – бу бошқарувчилик мақоми, қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий лавозим, мансабдир;

в) сиёсий етакчилик – бу сиёсат бозорида амалга оширила-диган махсус тадбиркорлик шаклидир².

Етакчилиқни ҳодиса, воқелик нуктаи назаридан тадқиқ қилувчи кўплаб назарий қарашлар мавжуд. Ҳозирги кунгача ўз кадр-қимматини йўқотмаган таълимотлардан бири-бу етакчига хос хусусиятлар тўғрисидаги қарашлардир. Уларга кўра сиёсий етак-чига хос хусусиятларнинг энг муҳим жиҳатлари – бу ўткир зехн, ақл-идрок, енгилмас ирода ва мақсадга интилиш, жўшқин куч-қувват, ўта ташкилотчилик қобилияти ва омилкорлик, масъулиятни ўз зиммасига олишга тайёрлигидир. Ҳозирги замон сиёсий етакчи-ларидан талаб қилинадиган муҳим сифатлар қаторига яна етакчи-нинг телеёқимлилиги, ташқи кўриниши, кишиларда ўзига нисбатан

¹ Каралсин. Фалсафа: комусий дугат. 234 б.

² Каралсин. Пулгачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. стр. 169: Политология. Маърузалар матни. Т 2000. 108 б.

ишонч руҳини шакллантира олиш қобилияти каби шахсий хислат-фазилатларни киритиш мумкин.

Албатта, бундай сифатлар бошқа кишиларда ҳам учрайди. Лекин ҳамма ҳам улардан самарали фойдалана олмайди. Баъзи бир соҳаларда, масалан, тадбиркорликда юқорида кўрсатиб ўтилган интеллектуал ва алоҳида жиҳатлар етакчилик позициясини эгаллашга тўсқинлик қилиши мумкин ёки одамнинг ўта қобилиятлиги кўп йиллар, баъзан бутун умр бўйи талаб қилинмасдан қолиб кетиши ҳам инкор этиб бўлмайдиган ҳолатдир. Тажрибада синаб кўрилганидек у ёки бу шахс, гуруҳнинг етакчилик даражаси муайян тарихий давр, вазият ва давлат тузуми билан боғлиқ ҳолда кечади. Баъзи бир мамлакатлар, айниқса, нодемократик тузум ҳукумрон бўлган давлатларда, сиёсий етакчилик вазифасига шунчаки, ўрта миёна, савияси паст шахслар келиб қолиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

Омилли-тахлилиий концепция сиёсий етакчининг индивидуал жиҳатлари ва унга мос хулқ-атвори аниқ бир мақсад-вазифаларни бажариш жараёнида юзага келган вазиятдан оқилона фойдалана олишида намоён бўлишини тасдиқлайди. Яъни етакчининг хулқ-атвори кўзланган мақсадга интилиши ва унга эришиши муайян ижтимоий шарт-шароит, вазият билан белгиланади.

Етакчилик фаолиятини муайян шарт-шароитлар билан боғлиқлиги масаласи вазиятлар концепциясида давом эттирилади. Р.Стогдилл, Т.Хилтон, А.Голдиер ва бошқа олимларнинг тадқиқотларида етакчилик нисбий ва хилма-хилликдан иборатдир. У маълум вазиятдаги вазифа, хизмат. “Етакчилик, – деб ёзади, – Р.Стогдилл, кишилар ўртасидаги қайсидир бир ижтимоий вазиятдаги ўзаро алоқа, боғлиқлик бўлиб, айтиб бир хил ҳолат, вазиятда етакчи бўлганлар бошқа бир хил вазиятда етакчи бўла олмаслиги мумкин”¹.

Шу нуқтаи назардан етакчилик вазифаси нисбий характерга эга. Демокримизки, бир киши етакчилик қобилиятини митингда, иккинчиси-қундалик сиёсий ташкилий фаолиятда, учинчиси-кишилараро мулоқотда намоён қилаолади. Умуман олганда, етакчилик аниқ мақсадни кўзлаш ва унга интилиш, у ёки бу вазифанинг бажарилиши учун масъулиятни ўз зиммасига олиш ва, албатта, бу – билимдонлик, омилкорликдир. Шунинг билан бирга

¹ Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 171

вазият назарияси шахснинг индивидуал жиҳатларини муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳам инкор этмайди. уни мутлоклаштирамайди ҳам. Сиёсий етакчини муайян ижтимоий-сиёсий вазият ҳосиласи деб баҳолайди.

Ана шу жиҳатдан мушоҳида юритилганда таъкидлаб ўтиш лозимки тарихда тасодифий етакчилар бўлмайди. Ҳар бир сиёсий етакчи ўз даврининг, тарихий вазиятнинг махсулидир. Искандар Зулқарнайн, Оливер Кромвель, Чингизхон, Амир Темур, Жалолоддин Мангуберди, Махатма Гандилар ҳам ўз даврининг буюк етакчилари эдилар.

Советлар тузумининг барбод бўлиши тарих сахнасига И.А.Каримов, Н.А.Назарбоев, В.В.Путин ва бошқа сиёсий етакчиларни олиб чиқди. Улар ўз мамлакат ва халқларини янги, демократик тараққиёт йўлидан шахдам қадамлар билан боришини таъминлашга муносиб хисса қўшмоқдалар.

Сиёсий етакчилик вазифаларини амалга ошириш етакчининг расмий ёки норасмий мақоми билан белгиланади. Расмий етакчилик орбў-эйтиборга лойиқ киши томонидан мансаб, лавозимлар тизимининг юқори поғонасини тартиб-қоидаларга мувофиқ эгаллаб туриши ва жамият аъзоларига ўтказадиган таъсир кучи билан ифодаланади.

Норасмий етакчилик шахснинг етакчилик вазифаларини бажара олишига субъектив нуктаи назардан тайёрлиги ва уни гуруҳ ёки жамият аъзолари томонидан раҳбарликка лойиқ ёки нолойиқ эканлигини тан олиниши билан изоҳланади.

2. Сиёсий етакчи турлари ва функциялари.

Илмий адабиётларда сиёсий етакчига берилган турли таъриф-таснифлар бўлиб, уларни кўпроқ оддий ва буюк етакчиларга бўладилар. Оддий етакчилар жамият тараққиётида жиддий ўзгариш, бурилишлар ярата олмаганлари сабабли тарихда сезиларли из қолдирмайдилар. Буюк ёки (котил, нобакор) етакчилар ўзларининг шахсий хоҳиш-истакларидан келиб чиқиб жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида диққат-эйтиборга сазовор (ижобий ёки салбий) ўзгаришларни амалга оширадилар.

Етакчиларнинг бошқарувчи ва бошқарилувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларига қараб авторитар ва демократик турларга

ажратадилар. Авторитар етакчи жамиятга таъсир ўтказишда куч ишлатиш ва жазолаш чораларига таянади. Демократик етакчи, раҳбар ўз фаолиятида кўпчилик фикри, хоҳиш-иродаси ва манфаатларидан келиб чикиб фуқаролар, ижтимоий гуруҳлар, ташкилот ва уюшмаларни бошқарув ишларида фаол иштирок этишларига имкон яратади.

Етакчилик назариясида етакчининг раҳбарлик, бошқарувчилик усуллари масаласига қизиқиш катта. Бу ходисанинг сабаби ҳеч кимга сир эмас. Зеро ҳар бир етакчи факат унинг ўзига хос бошқарувчилик услуб-методлари, стратегия ва тактикасига эга бўлади. Шу жиҳатдан тадқиқотчилар сиёсий етакчиларни “аралашмайди-ганлар”, “Координатор”лар (мувофиқлаштирувчи) ва “Реформатор”ларга ажратадилар.

Биринчи тоифадаги сиёсий етакчилар ўзларига юклатилган вазифа-функциялар доирасидан чикиб кетишни унча ёқтирмайдилар. Бошқачароқ қилиб айтганда улар кўплаб вазирликлар, маҳкамалардан ташкил топган давлат машинаси рулини бурайверишни хуш кўрмайдилар, бошқалар учун масъулиятни ўз зиммаларига олмайдилар.

Етакчи координатор раҳбарлар жамият равнақи учун жон куйдириб фаолият кўрсатишга ҳаракат қиладиган прагматик шахслар бўлиб, улар, асосан, ўз партиялари манфаатларини кўзлайдилар. ҳукуматни тўғри йўл тутишига бошчилик қилиш, сайловчилар ишончини оқлаш билан банд бўладилар. Бундай етакчиларни брокер-ўртакчилар ҳам деб атайдилар. Томонларни муросага келтириш муаммолари улар фаолиятининг бош йўналиши бўлиб ҳисобланади.

Радикал ислохотчи етакчилар турига жамият олдида турган мақсад-вазифалар шахсий эътиқод даражасига кўтарилган шижоаткор, иродаси бақувват, ташаббускор, сохибқаромат, дохий сифат шахслар қирадилар. Улар мурососозлик, келишувчилик орқасидан қувмайдилар. Олий мақсадларга эришишда аввало ўз тарафдорларига, партияга, бутун жамиятга мурожаат этадилар¹.

Сиёсий етакчиликнинг мумтоз таснифи М.Вебернинг хокимият легитимлилиги масаласи билан боғлиқ қуйидаги турларга бўлинади. Халқ урф-одатлари, анъаналарига асосланган анъанавий (қабила оқсоқоллари, дохий, монарх) етакчилик; омма фикрича

¹ Каралсин: Хейвуд Эндрю. Политология 433-434

мислсиз шахсий хусусият ва раҳбарликка мос қобилият соҳиблари-харизматик етакчи: демократик талаб-тамойиллар асосида сайланган рационал-қонуний етакчи¹.

Сиёсий етакчиларга берилган таъриф-таснифларнинг бошқа бир турида етакчилар жамиятдаги мавжуд ижтимоий тузум, тартиб-нормаларни сақлаб қолиш ва давом эттириш тарафдори-консерватор; мамлакатда туб ўзгариш, ислохотларни амалга оширишни мақсад қилиб қўйган реформатор ва мавжуд ижтимоий тузумни революцион йўл билан қайта қурувчи инқилобий етакчиларга бўлинадилар.

Шунингдек, ҳозирги замон сиёсатшунослик фанида етакчиларни байроқдор (ёки буюк инсон), хизматкор, савдогар ва ўт ўчирувчи² каби йиғма образлар орқали ифодалаш ҳам қабул қилинган.

Етакчиликнинг хилма хил турлари уларнинг жамиятда бажарадиган функция – вазифалари қўлами билан боғлиқ бўлади. Булар:

а) жамият бирлиги, ҳамжихатлигини таъминлаш. Бошқа давлатлар билан бўлган ўзаро муносабатларда халқ манфаатларини ҳимоя қилиш, умумий мақсад ва қадриятлар заминида миллий уюшқоклик, сафарбарликни ошириш, она Ватан, халққа хизмат қилишда бошқаларга ўрнак бўлиш;

б) умуммиллий манфаатларга хизмат қиладиган қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини уддасидан чиқиш. Етакчилик фаолиятида йўл қўйилиши мумкин бўлган хато ва камчиликлардан ҳеч ким қафолатланмаган. Шундай бўлсада жамият олдида турган муаммо, вазифалар ечимининг энг рационал, қулай услуб-йўллари топа билиш раҳбарнинг етакчилик лавозимига муносиблигини оклайди.

в) фуқароларни қонунсизликнинг ҳар қандай кўринишидан, бюрократларнинг расмиятчилиги ва ўзбошимчалигидан ҳимоя қилиш; самарали назорат, рағбатлантириш ва жазолаш чоралари орқали ижтимоий адолатни таъминлаш, жамиятдаги тартиб-қоида ни мустаҳкамлаш ва барқарорликка эришиш;

г) ҳокимият ва омма ўртасидаги ўзаро алоқа-муносабатларни мустаҳкамлаш орқали фуқароларни ҳокимият ва давлатдан, бегоналашуви, узоқлашувига йўл қўймаслик;

¹ Каралсин Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 175

² Ўша ерда. Стр. 176

д) халк оmmasини ҳокимият томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг актуаллиги ва кўзланган мақсад – вазифаларни бажарилишига хизмат қилиши муқаррарлигига ишонтириш¹;

г) ҳокимиятни легитимлаштириш. Шахсий обрў-эътибор ва самарали фаолият кўрсатиш орқали халк томонидан ҳокимиятни қўллаб-қувватлашига эришиш.

3. И.А.Каримов Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти.

Замонавий сиёсий етакчилар ҳақида сўз юритилганда албатта И.А.Каримов номи ҳурмат билан тилга олинади. Мустақилликни қўлга киритилиши, Ўзбекистонни суверен давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятининг тўлақонли аъзоси бўлиши Президент И.А.Каримовнинг улкан хизматлари инсоний, фазилати, етакчилик қобилияти ва маҳоратининг маҳсулидир.

И.А.Каримов раҳнамолигида мамлакатимизнинг ўзига хос ва мос таракқиёт йўли – таракқиётнинг “Ўзбек модели” ишлаб чиқилди. туб ислохотлар даври бошланди. Тарихан қисқа муддатларда янги демократик сиёсий тузумнинг асослари яратилди, миллий давлатчилик фундаменти бунёд этилди, кўппартиявийлик тизимига асос солинди. Ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига ўтиш, мамлакатни модернизациялаш жараёнига старт берилди.

И.А.Каримовнинг етакчилик қобилияти халкни буюк келажак истиқболига ишонтириш, мустабид тузум асоратларидан ҳоли бўлиш, ўтиш даври кийинчиликларини сабр-матонат билан енга олиш, кенг миқёсдаги ислохотларни собитқадамлик билан амалга оширишда намоён бўлмоқда.

И.А.Каримовнинг сиёсий етакчилик қобилияти, уни яқиндан туриб узокни кўра олиши, худудий, умумбашарий муаммоларни ҳал қилишда яққол кўзга ташланмоқда. Марказий Осиёни ядросиз худудга айлантириш, унда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш. минтақа мамлакатлари ўртасида ягона иқтисодий маконни вужудга келтириш, Орол денгизи муаммоларини комплекс ҳал этиш. Қирғизистондаги хунрезликлар, Афғонистон можаросини тинч сиёсий йўллар билан уддалай олинганлиги Президент

¹ Каралсин; Пугачев В.П.; Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 176-178. Политология. Учебник для вузов, под ред. М.А.Васильева. Стр.190

И.А.Каримовнинг жаҳон миқёсидаги сиёсий етакчилардан бири эканлигини исботлаб турибди.

И.А.Каримовнинг макон ва замонни, халқаро вазиятни ҳис этиши, унда кечаётган жараён, воқеа-ҳодисалар оқимини объектив баҳолаш ва таҳлил қилиш қобилияти, изланувчанлиги унинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”, “Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари”, “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”, “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”, “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда”, “Юксак маънавият-енгилмас куч” ва бошқа фундаментал асар ва нутқларида ўз ифодасини топган.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Сиёсий етакчининг жамиятдаги ўрни ва ролини аниқланг.*
2. *Форобийнинг етакчига қўйган талаблари нималардан иборат?*
3. *Етакчи ҳақидаги таълим-концепцияларни изоҳланг.*
4. *Сиёсий етакчиларга хос хусусиятларни таърифланг.*
5. *Етакчининг функция-вазифалари ҳақида нималарни биласиз?*
6. *Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг етакчилик фаолиятини характерлаб беринг.*

9-мавзу. Сайловлар

Режа

1. Сайловларнинг демократик жамиятдаги ўрни, роли ва функциялари.
2. Сайлов жараёнининг асосий босқичлари.
3. Мустақил Ўзбекистонда сайлов тизимининг шаклланиш ва ривожланиш жараёнлари.

1. Сайловларнинг демократик жамиятдаги ўрни, роли ва функциялари.

Демократияни, умуман, ҳозирги замон сиёсий ҳаётини сайловларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Бир қатор сиёсатшунос олимлар демократиянинг туб моҳият-мазмунини сайловларда кўрадилар. Масалан, америкалик И.Шумпетер демократияни ким ўзди беллашув билан таққослаб бу бизни бошқараётган кишиларни биз

хоҳлашимиз ёки хоҳламаслигимиз имкониятидир¹ деб баҳолайди. Шундай позициядаги тадқиқотлар тузумни демократлилик даражасини кўп жihatдан сайлов нормаларига риоя қилиш ва унинг бошқарув механизмларидан тўғри, оқилона фойдаланишга боғлиқ эканлигини эътироф этадилар.

Ҳар бир демократик жамиятда сайлов таракқиётга куч бағишловчи, халқ суверенитети, сайлов хоҳиш-иродасини ифодаловчи муҳим воқелик, жараёндир. Айни бир пайтда у аҳолининг катта бир қисми учун сиёсатда иштирок этишнинг ягона шакли, ҳокимият органларида турли ижтимоий гуруҳ манфаатларини ҳимоя қилувчи вакиллар минбари бўлиб хизмат қилади. Шунинг билан бирга у мамлакат парламенти, ҳукуматини сақлаб қолиш ёки алмаштириш, уларнинг халқ олдидаги масъуллигини ошириш, давлатнинг сиёсий курси-йўналишини ўзгартиришга жиддий таъсир кўрсатиш имконини беради.

Бир сўз билан айтганда сайлов ҳокимиятнинг вакиллик органи, жамоатчилик органларини фуқароларнинг сиёсий хоҳиш-иродаси асосида махсус қонун, қоидаларга мувофиқ шакллантириш услубидир.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясида қайд этилганидек “Ҳар бир инсон бевосита ёки эркинлик билан сайланган вакиллари воситасида ўз мамлакатини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқига эгадир. Халқ иродаси ҳукумат, ҳокимиятнинг негизи бўлмоғи лозим: бу ирода вақти-вақти билан бўладиган ва сохта-лаштирилмаган сайловда ўз аксини топиши, ушбу сайлов ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқига кўра яширин овоз бериш йўли билан ёки овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа адолатли шакллар воситасида ўтказилиши керак”².

Сайловларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётига кўрсатадиган ҳал қилувчи таъсирини у бажарадиган вазифа-функцияларга қараб баҳолаш мумкин. Булар:

а) давлат бошқарув органларининг асосий қисмини тўлдириш функцияси. Демократик жамиятда сайлов сиёсий ва носий институтлар, аввало, давлат органлари таркибини аниқ кўрсатилган муддатларда янгилаб, тўлдириб боришга хизмат қилади:

¹ Каралсин: Хейвуд Эндру Политология Стр 286

² Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига шарҳлар. Т “Адолат” 1999 56

б) сайлов даврида аҳолининг хилма-хил талаб, эътирозлари, минфаатлари умумлаштирилиб, улар сиёсий партияларнинг, депутатликка номзоди кўрсатилган кишиларнинг нафақат сайловолди дастури, балки ундан кейинги фаолиятининг бош йўналишига айланади;

в) ҳокимият институтлари фаолияти устидан назорат ўрнатиш функцияси. Сайловлар натижасида ҳукумат фаолиятини мунтазам назорат остига олувчи институт-парламент, шунингдек, Конституция ва қонунлар бажарилишини бутун вужуди билан кузатиб боровчи муҳолифат таркиб топади. Бунда парламент назорати фақатгина ўз кучига эмас, балки суд тизими ва энг муҳим-бевосита сайловчилар томонидан билдирилган фикр, талаб, эътирозларга таянади. Бундан ташқари сайловнинг ўзи ҳам муҳим назорат институти вазифасини бажаради. Чунки улар орқали сайловчилар ҳукумат ва муҳолифатга ўз муносабатларини билдирадилар, ҳокимият органлари таркибини янгилайдилар, давлатнинг сиёсий курсига ўзгартиришлар киритадилар;

г) жамият сиёсий системасининг легитимлигини, барқарорлиги, шунингдек, ҳокимиятнинг муайян институтлари-парламент, ҳукумат, Президент ва бошқа сайланган тузилмалар легитимлигини тасдиқлаб бериш функцияси. Одатда фуқароларни сайловларда иштирок этиши сиёсий тизим, сиёсий режим ва ҳокимият орган-ларини шаклланиши, таркиб топиш формаларини қўллаб-қувватла-ганидан далолат беради.

Сайловнинг яна бир муҳим томони шундан иборатки улар жамият аъзоларига номақбул ҳукумат ёки депутатни қайта сайлаш, уларни кишилар ишончи, ҳурматини қозонган одамлар билан алмаштириш имконини беради. Сайловлар ёрдамида нафақат бир бутун сиёсий тизим, балки парламент, ҳукумат ва ҳокимият тизимидаги айрим тузилмалар легитимлиги, балки уларнинг давлатни идора этишга бўлган ҳуқуқини ҳам тан олиш амалга оширилади;

д) сиёсий элитанинг қайта тўлдириш функцияси. Сайловлар фуқароларни сиёсий элита таркибига кириб бориши, мансаб-лавозим эгаллаш, сиёсий ҳуқумронликни барқарорлашуви ёки унинг инқирозига олиб келувчи жараён, воқелиқдир. Сайлов натижасида ҳуқумрон ва муҳолифатдаги элитанинг таркиби янгиланади, партиялар ва улар вакилларининг обрў-нуфузи ўзгаради;

е) аҳолининг сиёсий онги, маданияти ва фаоллигини ошириш функцияси. Сайлов жараёнида фуқаролар томонидан сиёсий кадрият ва нормаларни ўзлаштириш суратларини жадаллашуви, уларнинг сиёсий малака ва тажрибаларини ортиб бориши, сиёсий-маърифий, тарғибот ишлари кўламининг кенг авж олиши, кишилар диққат эътиборида сиёсий муаммо ва улар ечими масалаларининг марказий ўрин олиши каби жараёнлар худди шу даврга тўғри келади. Сайловчилар овоз бериш билан бир вақтда ўзларини таъсирчан сиёсий куч эканликларини ҳис этадилар. Бу эса ўз навбатида уларнинг сиёсий фаоллик ва масъулиятини оширишга хизмат қилади.

ё) муқобил, рақобатдош сиёсий дастурлар ёрдамида жамият янгиланишини таъминлаш функцияси. Сайловлар институтлашган тарзда давлат ва жамиятга жиддий таъсир ўтказишнинг ўзига ҳос восита, механизмидир. Улар турли сиёсий кучларга жамиятда юзага келган муаммоли масалаларга ўз муносабатларини билдириш ва уларнинг ечимини излаб топиш, ҳаётга татбиқ этиш имконини беради. Шундай қилиб, сайлов жамият тараққиётининг оптимал, қулай йўлини ишлаб чиқиш, сиёсий кадрият ва қарама-қарши йўл-йўриқлардан энг мақбулини танлаб олиш, самарасиз сиёсатдан воз кечишга шарт-шароит яратади¹.

Албатта, сайловлар юқорида кўрсатиб ўтилган функция вази-фаларини сайловнинг демократик талаб-тамойиллар асосида ташкил этилганидагина бажара олади. Таъкидлаш жоизки сайлов демократик кадриятлар билан чамбарчас боғланган бўлиб, демократияни амалга оширилишига хизмат қилади. Сайловларнинг энг муҳим ижтимоий мақсад-вазифаси – бу турли ижтимоий гуруҳ вакилларини ҳокимият вакиллик органларида иштирок этиши ва унумли фаолият кўрсата оладиган ҳукумат таркибини тузишдан иборатдир.

Ана шундай мақомга мос келиши учун сайловлар муайян тамойил-принципларга асосланиши керак бўлади. Уларни иккита гуруҳ-биринчиси, ҳар бир фуқарони сайловда қатнашиш ҳуқуқини белгиловчи низомга асосланиш тамойили ва иккинчиси, сайловларнинг ташкилий асосларини характерловчи ялпи-умумий тамойилларга ажратилади:

¹ Каралсинг Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 402-405

1) яши, умумийлик тамойили. Барча фуқаролар жинсий, irqий, миллий, диний мансублиги, сиёсий эътиқоди, синфий, ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар сайловда актив ва пассив иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар:

2) тенглик тамойили. Ҳар бир сайловчи фақат битта овозга эга ва бу овоз кимга тегишлигидан қатъий назар бир хил баҳоланади. Сайлов тенглиги сайлов округларининг ҳам тахминан тенглигини билдирилади. Бу ҳолат депутатларни сайлаш жараёнида сайловчиларнинг бир хил шарт-шароитга эга бўлишликларидан келиб чиқади:

3) сайловлар яширинлиги тамойили. Ҳар бир сайловчининг қарори ҳеч кимга тайин, маълум бўлиб қолишига йўл қўйилмайди. Бу тамойил сайлов эркинлигини таъминлайди ва фуқароларни у ёки бу томонга ағдариш, уни таъқиб остига олишдан сақлайди:

4) тўғридан-тўғри, бевосита сайлаш тамойили. Сайланаётган номзодга, овоз беришни сайловчини ўзи хал қилади. Сайловчи ва номзоднинг эркин хоҳиш-иродаси, истагини билдиришга ҳалакит берувчи биронта ҳам инстанция (босқич, восита) бўлиши мумкин эмас.

Сайловларни демократик йўллар билан ташкил этишнинг умумий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1) сайловчилар, жамоатчи фаоллар, номзод ва сайлов ташкилотчиларига сиёсий, маъмурий, ижтимоий-иқтисодий, руҳий ва инфор­мацион босим таъзийк ўтказилиши мумкин эмаслиги тамойили. Сайловолди тарғибот-ташвиқот жараёнлари мобайнида қонун доирасида йўл қўйиладиган баъзи бир ахлоқий чегараланишлар бундан мустасно;

2) номзодларни муқобиллик асосида танлаб олиш тамойили. “Сайлов” тушунчасининг ўзи тақлиф қилинганлардан бирини танлаб олишни билдиради. Агар сайланишга битта номзод ёки партия кўрсатилган бўлса унда сайловчилар томонидан уни манзур тутиш, қўллаб-қувватлаш тўғрисида сўз юритилиши мумкин ҳолос. Уни танлаб олиш ҳақида эмас. Бундай вазиятда сайловларнинг демократик имкониятлари анчагина чегараланган бўлиб қолади. Сиёсий плюрализм, хилма-хиллик шароитида номзодларнинг муқобиллик асосида қатнашуви демократик сайловларнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади¹.

Кўрсатиб ўтилган эркин сайлов принцип-тамойилларини ҳаётга татбиқ этилиши бевосита сиёсий тузум шаклига, демократия талаб қондалари-ҳокимиятни тармоқларга бўлинганлиги, жамиятда мустақил муҳолифат, суд тизимини шаклланганлиги, фуқароларнинг сиёсий оғи, маданияти, фаоллик даражаси билан боғлиқ бўлади. Акс ҳолда сайловлар демократик мақсадларга эмас, бошқа гаразли мақсад-муддаоларга хизмат қилиши мумкин. Масалан авторитар, тоталитар тузумга мансуб давлатларда авваллари ҳам, ҳозир ҳам сайловлар орқали манфаатдор доиралар халқро ҳамжамият фикрини чалғитиш, фирибгарлик услуб-йўллари билан ўз сиёсий ҳуқумронликларини мустаҳкамлашга интиладилар.

Тоталитар тузумларда сайлов рўйхатига ҳуқумрон гуруҳ ёки партия томонидан битта номзод кўрсатилади. Бундай ҳолатда рақобатдошлик, сиёсий плюрализмга ўрин қолмайди. Тоталитар коммунистик сиёсий системада сайловлар, асосан, жамият олдида турган мақсад-вазифаларни тарғиб қилиш воситаси бўлиб, халқ ва партия, омма ва дохий-рахбарнинг мустаҳкам бирлиги, сайловда иштирок этиш эса сиёсий тузумнинг демократлилигидан далолат берувчи сохта тушунчалар билан суғорилган спектакльни эслатади.

Авторитар давлатларда сайловлар тор доирадаги кишилар гуруҳи ёки алоҳида бир шахс томонидан монополлаштириб олинган ҳокимиятга чирой бериб турувчи безак, пардага ўхшаб кетади. Бундай сайловлар рақобатсиз ёки ярим рақобатли тус олади ва сайловга ҳокимият, партияга содиқ кишилар номзоди кўйилади. Ана шундай тарзда сайланган мамлакат парламенти ваколатлари чегараланган, итоаткор сиёсий институт, ҳокимият механизмига айланиб қолади.

Мухтасар қилиб айтганда авторитар сиёсий системаларда сайловлар мамлакат ичида мавжуд тузум легитимлилигини мустаҳкамлашга, жаҳон миқёсида унинг обрў-эътиборини ошириш, давлатдаги сиёсий кескинликни юмшатиш, муҳолифат кучларни ўз томонларига ағдариш ёки қисман ён беришга хизмат қилади.

2. Сайлов жараёнининг асосий босқичлари.

Сайлов муддатлари ва сайловдан кўзланган мақсад-вазифаларга қараб сайлов жараёни бир неча босқичга бўлинади:

- 1) ташкилий чора-тадбирлардан иборат тайёрлов босқичи;

2) номзодларни кўрсатиш ва уларни рўйхатга олиш босқичи:

3) тарғибот-ташвиқот кампанияси:

4) овоз бериш ва сайлов яқунлари.

Сайловлар ҳамма вақт хақиқий демократик ёки қалбаки, хўжакўрсин учун ташкил этилган аниқ бир ижтимоий-сиёсий муҳитда амалга оширилади. Сайлов жараёнига жиддий таъсир кўрсатадиган омиллар қуйидагилардан иборат:

- жамиятда ҳамжамиятлик, ўзаро ишонч муҳитининг қарор топганлиги ва фуқароларнинг катта қисми манфаатларини ифода-ловчи сиёсий партиялар томонидан сайлов натижаларини ҳурмат қилиниши;

- давлатда инсон шахси, кўпчилик хоҳиш-иродаси ва озчилик ҳуқуқларини, шунингдек, сайловчилар ва номзодлар эркинликларини турли таҳдид, хавф-хатарлардан ҳимоя қилишга қаратилган шарт-шароитларнинг яратилганлиги;

- сайлов моҳият-мазмуни, қоидалари, сайловда иштирок этаётган сиёсий партиялар, уларнинг дастур ва номзодларидан фуқароларнинг хабардорлигини белгиловчи сиёсий маълумотлик даражаси. Бу кўрсаткич сайловчилар ҳукмини (ким учун овоз бериш) нақадар онгли ва масъулият билан қабул қилинганини билдиради. Фақат шундагина сайловлар халқ хоҳиш-иродасига мос равишда ўтказилган бўлиши мумкин. Акс ҳолда улар элитанинг ўз мақсадларига эришишларидаги хийла-найранглари, қуролига айланиб қолади;

- сайловчиларни рўйхатга олиш жараёнида миллий, ирқий, мулкӣ ва бошқа кўринишлардаги чеклаш, камситишларга йўл қўйилмасликни ифодаловчи демократик тартибот мавжудлиги;

- партияларни рўйхатга олишнинг демократик тартиби ва партияларнинг ўзаро муносабатлари. Партиялар сайловчилар фаоллиги ва сафарбарлигини таъминлашнинг бош субъекти ҳисобланадилар. Зотан улар мамлакат парламенти ва ҳукуматини шакллантиришнинг асосий даъвогарлари бўлиб майдонга чиқадилар. Эркин сайловларнинг муҳим жиҳати шундаки демократик конституцияни тан оладиган барча партиялар, депутатликка номзодлар рўйхатга олинишлари ва сайловдаги курашда қатнашиш имконига эга бўлишлари шарт;

- сайлов жараёнини холис ва омилкорлик билан уddaлай оладиган мустақил бошқарув органларни шакллантириш. Бу эн аввало сайлов комиссиясидир. Унинг вазифаси сайлов ҳақидаги қонунни халқ оmmasига етказиш, тушунтириш, сайлов ўтказиш тартиб-қоидаларини белгилаш, сайлов участкаларини ташкил этиш, номзодларни қўллаб-қувватловчи имзолар ҳақиқийлигини текшириб чиқиш, юзага келган келишмовчиликларни тартибга солиш, сайловчилар ва номзодларни рўйхатга олиш, зарур сайловолди ҳужжат, материалларни тайёрлаш ва масъул ходимларни тайинлаш, сайлов нағижалари билан боғлиқ маълумотларни жамлаш ва уларни ўз вақтида эълон қилиш, сайлов ўтказиш жараёни устидан умумий назорат ўрнатишдан иборат бўлади.

Сайлов ўтказиш муддатларини белгилаш, тайёргарлик ишларини ниҳоясига етказиш билан сайлов кампанияси бошланади. Давлат сайловларни ўтказиш, номзодлар, партияларнинг ғалаба қозонишини таъминлайдиган кенг қўламадаги ташкилий, сиёсий, ахборот, тарғибот ва ташвиқот чора-тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Сайлов кампанияси номзод ва партияларни кўрсатиш ва рўйхатга олиш билан бошланади. Бунинг учун: а) номзод ёки партияни қўллаб-қувватловчи имзолар тўпланади; б) номзодларни қўллаб-қувватловчи ҳужжатлар билан бирга рўйхатга олиш учун зарур бўлган бадал, маблағ тўланганлиги ҳақидаги маълумотнома тақдим этилади.

Кўпчилик ҳолларда сайловда қатнашиш учун талаб қилинадиган имзоларни тўплаган номзодлар, партия, оммавий ташкилот, ҳаракатлар, фуқаролар гуруҳлари томонидан кўрсатилдилар. Номзодларни рўйхатга олиниши учун керакли имзолар сони сайлов даражаси, президентлик, парламент, ҳудудий, шунингдек, сайлов тўғрисидаги қонун билан белгиланади.

Номзодларни кўрсатиш жараёни уларни рўйхатга олиш билан поёнига етади. Шундан кейин сайловчиларга жиддий таъсир ўтказувчи сайловолди тарғибот-ташвиқот кампанияси бошланади. Кампания таркибига бош бошқарувчи, молиявий агент (вакил), сиёсий ташкилотчи, техник котиб ва ёрдамчилардан ташқари номзодни ишончли вакиллари, уни қўллаб-қувватловчи гуруҳ аъзолари, сайловни ижтимоий-сиёсий ташкил этиш гуруҳи,

шунингдек, жамоатчи фаоллар, агитаторлар, кампания хомийлари ва бошқалар кирадилар.

Кўриниб турганидек сайловлар бир қанча моддий, (маблаг, бино ва ҳ.к.) вақт ва кишилиқ ресурсларини талаб қилади. Уларсиз сайловларни ташкил қилиш мумкин бўлмайди ёки улар ҳуқумрон гуруҳ, йирик капитал, оммавий ахборот воситалари томонидан уюштирилади ва улар вакилларини сайловларда ғолиб чиқишни таъминлайди.

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки тарғибот-ташвиқот кампаниясининг демократик характери сайловлар учун ажратилган ресурсларни барча номзодлар, партиялар ўртасида тенг, ҳеч бўлмаса, ҳолис, ҳаққоний таксимланганлиги билан белгиланади. Бу сайлов фондларини давлат томонидан молиялаштириш ёрдамида тенглаштириш ва айна бир пайтда шахсий бадаллар миқдорини чегаралаш, корпорациялар, чет эл фуқаролари ва бошқа манбаалардан тушадиган маблағларни таъқиқлаб қўйиш имконини беради.

Тарғибот-ташвиқот кампаниясининг демократик принциплар асосида ташкил этилганлигини тасдиқловчи факторлар каторига номзодларни оммавий ахборот воситаларидан, айниқса электрон воситаларидан фойдаланишларга тенг шароитлар яратилиши, сайловлар учун ажратилган маблағлардан имтиёзли фойдаланишга йўл қўймаслик ва ниҳоят, давлат раҳбарлари, юқори мансабдаги амалдорларни сайлов жараёнида ўз лавозимларини суиътемом қилишларини олдини олиш чоралари кирази.

Овоз бериш ва унга яқун яшаш сайлов жараёнининг энг сўнги, шунинг билан бирга, юқори босқичи ҳисобланади. Сайлов комиссияси овоз бериш жараёнини тугаши биланок сайлов натижаларини ҳисоб-китоб қилишга киришади. Овоз бериш ва сайлов натижаларини ҳисоблаш ўртасида узилиш, тўхталиш мумкин эмас. Зеро бу ҳолат сайловларда учраб турадиган нохуш ҳодисалар-сайлов натижаларини сохталаштириш, бузиб кўрсатилишига олиб келади. Шунинг учун ҳам овоз бериш ва сайлов натижаларини тўғри ҳисоб-китоб қилиш жараёни устидан қатъий назорат ўрнатилади.

Сайлов жараёни мамлакат Конституцияси ва сайлов ҳақидаги қонунда белгиланган норма ва қоидаларга асосланади. Сайловни ташкил қилиш, сайловчилар берган овозларни мандат (ваколатни тасдиқловчи гувоҳнома) ва ҳокимият мансаб-вазифаларга айлантти-

риш ишларини бошқариш, тартибга солиш сайлов тизими томонидан амалга оширилади. Сайлов тизимининг энг муҳим вазифаси халқ, сайловчилар хоҳиш-иродаси, вакиллигини таъминлаш, лаёқатли, самарали фаолият кўрсата оладиган ҳокимият органларини шакллантиришдан иборат бўлади.

Демократик давлатнинг асосий принципларидан бири эркин ва адолатли сайлов тизимини жорий килинганлигидадир. “Сайлов тизими” тушунчаси биринчидан, сайланадиган (аввало вакиллик) давлат органларини шакллантириш тартиби, иккинчидан, сайловда овоз бериш натижалари аниқлангандан кейин, сайланган органларда жойларни (масалан, парламентдан жой, ўрин олган партиялар ўртасида) тақсимлашни билдиради.

Жаҳон тажрибасида сайлов тизимининг мажоритар (мукобил), пропорционал (вакиллик, мутаносиблик) ва аралаш турлари қўлланилади. Мажоритар сайлов тизимида номзод ёки партия сайловда ғолиб чиқиши учун округ ёки мамлакат миқёсида кўпчилик овозни қўлга киритиши керак бўлади. Кўпчилик деганда баъзи ҳолларда номзодни ғолиб деб топилиши учун у берилган овозларни мутлоқ кўп қисми-ярмидан кўпрогини, камида 50%+1 та ва ундан кўпроқ овоз олган бўлиши лозим¹. Ҳар бир сайлов округидан сайланадиган депутатларнинг сонига қараб бир мандатли ёки кўп мандатли мажоритар тизимлари бўлиши мумкин.

Пропорционал сайлов тизимида овоз бериш партия рўйхатлари ёки сайлов коалициялари бўйича ўтказилади. Бунда ҳар бир партия, коалиция ўз номзодлари рўйхатини илгари суради, сайловчи эса ўзи ёқтирган партия ёки коалиция рўйхати учун овоз беради.

Аралаш сайлов тизими ўзида ҳам мажоритар, ҳам пропорционал сайлов тизимлари элементларини мужассам этади.

Мажоритар сайлов тизимининг эътиборли томони шундаки ҳукумат шаклланиши ва барқарорлиги нисбатан осон кечади. Яъни ташкилий жиҳатдан яхши уюшган йирик партия сайловда осонгина ғалаба қозонади ва мамлакатда бир партияли ҳукумат таркиб топади (масалан, Россиядаги “Единая Россия” партияси бир неча сайловлар давомида парламентдаги кўпчилик мандатларни қўлга киритади ва думада якка ҳукумронлик килади).

¹ Каралсин Политология Учебник для вузов/ под ред. М.А.Василика стр 287

Бу сайлов тизимининг заиф томони шундаки мамлакат сайловчиларнинг каттагина (айрим ҳолларда 50% гача) қисми ҳокимият органларида ўз вакилларисиз қоладилар. Бу биринчидан. Иккинчидан, сайловда оз овоз олган партия рақибларига нисбатан парламентда кўп ўрин олиши мумкин. Чунки сайловда ўз рақибларига нисбатан кўп овоз олган партия голиб чиқади. Учинчидан, сайловда деярли тенг ёки унга яқин овоз олган партиялар парламентда бир хил бўлмаган ўринларга эга бўлиши мумкин.

Пропорционал сайлов тизимининг ижобий жиҳати шундаки шаклланган ҳокимият органларида, жамият сиёсий ҳаётининг реал ҳолати, сиёсий кучларнинг мавқеи, уларнинг жойлашишида кўзга ташланади. Ушбу сайлов тизимининг салбий жиҳатлари эса ҳукуматни шакллантириш жараёнидаги мураккабликда кўзга ташланади: овоз бериш аниқ бир номзод учун эмас, партияга берилганлиги туфайли сайловчилар ва депутатлар ўртасидаги алоқа, муносабатлар етарли даражада бўлмайди; сайланган депутатларни ўз партияларидан мустақиллиги муҳим масалаларни муҳофаза қилишда кийинчиликлар туғдиради (депутат ва партия қарашлари бири-бирига мос келмай қолади)¹.

3. Мустақил Ўзбекистонда сайлов тизимининг шаклланиши ва ривожланиш жараёнлари.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда Шарқ ва Ғарб демократияси тажрибаларини ўзида мужассамлаштирган демократик сайловлар шаклланди. Бунда Шарқ демократиясининг инсонни улуғвор билиш, тараккиётда эволюцион, реал шароитдан келиб чиқиб ҳаракат қилиш, масъулият ва фидоийлик каби кадриятлари; Ғарб демократиясининг эса инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш, ошқоралик, ўз-ўзини танқид, омилкорлик ва ҳаракатчанлик сингари жиҳатлари инобатга олинади.

Ана шу демократик талаб-тамоийиллар асосида юртимизда чин маънодаги демократик сайловлар шаклланди ва такомиллашиб бормоқда. 1991 йилнинг 29 декабрь куни Ўзбекистон тарихида илк бор яширин овоз бериш йўли билан тўғридан-тўғри умумий ва альтернатив асосида президентлик сайловлари бўлиб ўтди ва унда И.А.Каримов кўпчилик овозни олиб Республикаимизнинг биринчи

¹ Каралсин. Политология. Под ред. М.А.Василека, стр. 286-289

Президенти этиб сайланди. 1994 йилнинг 24 декабрь куни эса Ўзбекистон Республикаси парламенти Олий Мажлисига биринчи марта кўппартиявийлик асосидаги сайловларнинг биринчи босқичи бўлиб ўтди¹.

“Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари Декларация”сини ратификация қилиниши, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги, “Сайловчилар ҳуқуқларининг кафолатлари” ва бошқа қонуний-ҳуқуқий ҳужжатлар мамлакатимиздаги ҳозирги сайлов тизимининг асосини ташкил этдилар. Давлатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг VI сессиясида сўзлаган нутқида кўрсатиб ўтилганидек “Халқимизнинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этишни таъминловчи сайлов тизими шаклланди ва қонун билан мустаҳкамланди”².

Ўзбекистон Конституцияси ва сайловлар ҳақидаги қонунларнинг муҳим хусусиятларидан бири – бу уларнинг умумэтироф этилган халқаро нормаларга мослигидир. Ўзбекистонда сайлов ҳуқуқининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- умумий сайлов ҳуқуқи
- тенг сайлов ҳуқуқи
- тўғридан-тўғри (бевосита) сайлаш ҳуқуқи
- яширин овоз бериш ҳуқуқи³

Республикамызда ҳар бир фуқаро сиёсий ҳуқуқини сайлов орқали рўёбга чиқаради. Бунинг маъноси шундан иборатки, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўзлари сайлаб қўйган вакиллари, вакиллик органлари бўлмиш қонун чиқарувчи орган-Олий Мажлис, халқ депутатлари тегишли Қенгашлари ҳамда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари орқали давлатни бошқаришда иштирок этадилар. Конституциямызнинг 32-моддасида муҳрлаб қўйилганидек “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат

¹ Каралсин. Мустақиллик: Илоҳи илмий-оммабон дугат. 297-303 б.

² Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқуқлаштиришнинг муҳим ваифазари. 1. Ўзбекистон, 1996. 9 б.

³ Каралсин. Х.М.Мухаммедов. Сайлов ҳуқуқи ва сайлов тизими. - 1.: ТДЮИ. 2004. 7 б.

органларини демократик тарзда ташкил этиш билан амалга оширилади¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан қафолатланади².

Мамлакатимизда фуқароларнинг сайловда қатнашишларига кенг ва реал имкониятлар яратилган. Республика Олий Мажлиси депутатлигига, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига ўтказиладиган сайловларда Ўзбекистоннинг 18 ёшга тўлган барча фуқаролари умумий сайлов ҳуқуқи принципларига биноан сайлаш ҳуқуқига эгадирлар. Қонунчилик палатасига сайланиш ҳуқуқига сайлов куни 25 ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган фуқаролар эгадирлар. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайловда қатнашиши ва сайланиши мумкин эмас³.

Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига 35 ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон фуқароси сайланиши мумкин.

Маълумки Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан-Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенат (юқори палата) дан иборат бўлиб беш йиллик муддатга сайланадилар.

2008 йилда сайлов қонунчилигига киритилган ўзгаришларга мувофиқ Қонунчилик палатасидаги депутатлик ўринларининг сони 120 тадан 150 тага кўпайтирилади, шундан 135 нафар депутат сиёсий партиялардан сайланадиган бўлди. Қуйи палатадаги 15 та депутатлик ўрни Ўзбекистон экологик ҳаракатидан сайланиши мақсадга мувофиқ деб топилди⁴.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 8 б.

² Ушбу ерда 31 б.

³ Қаралсин: Х.М. Мухамедов. Сайлов ҳуқуқи ва сайлов тизими 9-10 б.

⁴ Қаралсин: Қаримов П.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш концепцияси. Наманган ҳақиқати 2010. 16 ноябрь.

Ўзбекистонда мажоритар сайлов тизими қабул қилинган. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатасига номзод сайлов округи бўйича овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг ярмидан кўпининг овозини олиши керак. Агар сайловда рўйхатга киритилган сайловчиларнинг 33 фоизидан ками иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган ҳисобланади.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида, мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳридан тенг миқдорда – олти кишидан сайланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади”¹. Шундай қилиб Сенатнинг таркиби 84 сайланган ва 16 та тайинланган шахслардан иборат бўлади.

Юртимизда сайлов жараёнининг янада либераллаштириш, фуқаролар сиёсий фаолиятини оширишга қаратилган бир қанча тадбирий чоралар кўрилди. Масалан, сайловда иштирок этадиган сиёсий партияларнинг рўйхатдан ўтиши учун ўрнатилган муддат 6 ойдан 4 ойга туширилди, сиёсий партияларнинг сайловда иштирок этиши учун рухсат бериш масаласини ҳал этиш борасида зарур бўладиган сайловчилар имзосининг миқдори аввалги 50 минг имзо ўрнига 40 минг қилиб белгиланди. Шунингдек, депутатликка номзодларнинг ишончли вакиллари сони 5 нафардан 10 нафаргача кўтарилди².

“Сайлов тизимимиз, – деб таъкидлайди И.А.Каримов, – хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини, уларнинг давлат ва жамият қурилиши соҳасидаги мавқеини оширишда муҳим аҳамият касб этди. Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларига сиёсий партиялардан кўрсатиладиган депутатликка номзодларнинг камида

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 14-15 б.

² Қаралсин: Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Наманган ҳақиқати. 2010. 16 ноябр.

30) Ғоизини аёллар ташкил этиши шарт экани тўғрисидаги норманинг киритилгани бунинг яққол тасдиғидир.

2009 йили сайловлар жараёнида айни ана шу норманинг татбиқ этилиши парламентнинг куйи палатасига умумий депутатлар сонининг 22 Ғоизини ташкил этадиган 33 нафар хотин-қиз депутатни сайлаш имконини берди.

Сенат аъзолари этиб сайланганларнинг 15 Ғоизи аёллардир, маҳаллий вакиллик органларида фаолият кўрсатадиган аёллар эса бугунги кунда жами депутатлар сонининг 20 Ғоизидан ортиғини ташкил этади¹.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки мустикаллик йилларида сайлов тизимини такомиллаштириш борасида жиддий ишлар амалга оширилди. Сайловлар халқ хоҳиш-иродасини аниқ-равшан ифода этишнинг, жамиятни демократлаштириш жараёнининг зарур шарти, фундаментал асосларидан бирига айланди.

Такрорлаш учун саволлар

- 1. Сайловларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни ва роли, вазифа-функциялари нимадан иборат?*
- 2. Сайловларнинг асосий тамойил-принципларини шарҳлаб беринг.*
- 3. Сайлов жараёнининг асосий босқичларини кўрсатиб ўтинг.*
- 4. Сайлов тизимини характерлаб беринг.*
- 5. Мажоритар, пропорционал ва аралаш сайлов тизимлари ўртасидаги тафовут нималардан иборат?*
- 6. Республикамизда сайлов тизимини такомиллаштириш, ислоҳ этишнинг асосий натижалари ҳақида нима дея оласиз?*
- 7. Сайловларни ташкил этиш, ўтказишида йўл қўйилаётган хато камчиликлар, уларни бартараф этиш ҳақида шахсий фикрингизни баён этинг.*

---

¹ Қаралсин Қаралсин Қаримов Н.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Наманган ҳақиқати. 2010. 16 ноябрь.

10-мавзу: Демократия: тушунча, тараққиёт босқичлари ва асосий концепциялари.

Режа

1. Демократия давлат бошқарувининг алоҳида шакли сифатида.
2. Демократиянинг асосий концепциялари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Демократик жамият барпо этишнинг асосий шарт-шароитлари ва йўллари.

1. Демократия давлат бошқарувининг алоҳида шакли сифатида.

Инсоният тараққиётининг барча босқичларида кишилар тенглик, адолат ва ҳақиқатга асосланган эркин ва озод жамиятда яшаш, ҳаёт кечирishi орзу қилиб келганлар, унга интилганлар, унинг учун кураш олиб борганлар. Демократия ана шу халқ эрк-иродаси, хошиш-истаклари, орзу-умидларини реал борлиққа айлантиришга хизмат қилувчи доимий ҳаракат ва ривожланишдаги мураккаб жараён, воқелиқдир.

“Демократия” тушунчаси юнончадан *demos* – халқ + *kratos* – ҳокимият, яъни халқ ҳокимияти деб таржима қилинади. “Демократия” иборасини кашф этган Геродот учун ҳам, ундан кейинги Платон, Аристотель, Цицерон, Сенека каби мутафаккирлар учун ҳам у жамиятнинг қандайдир бир кўриниши, киёфаси сифатида эмас балки давлат ҳокимиятининг ташкил этиш шакли кабилида эътироф этилган. Унда давлатни бошқариш бир киши – (монарх, император, диктатор), бир гуруҳ кишилар (олигархлар, аристократлар) ёки жамиятдаги бирор бир ижтимоий гуруҳ, синф, қатлам томонидан эмас балки барча фуқаролар томонидан амалга оширилади¹.

Демократиянинг мазмун-моҳияти қуйидаги таъриф, тавсифларда намоён бўлади. У: а) давлат тузуми, бошқарув шакли; б) ҳокимиятга эгаллик қилишга дахлдор барча тенг ҳуқуқли фуқароларнинг давлатни бошқариш ишларида иштирок этиши; в) ҳар қандай жамоатчилик ташкилоти (партия, касаба уюшмалари, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар ва бошқаларни ташкил этиш, уларнинг раҳбар органларини сайлаб қўйиш, қарорларни кўпчилик

¹ Каралсин Гуттенбергер Ё. Теория демократии. Полис. 1991. №4 стр. 137.

овоз бериш йўли билан қабул қилиниши: г) жамият ташкил этилишининг идеал шакли, шахс эркинлиги, фуқаролар тенглиги, демократик кадриятлар устиворлиги, озчилик ҳуқуқларини ҳурматлашга асосланган дунёкараш: д) фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш тизими.

Демократик жамиятда халқ, унинг ҳар бир вакили ўз турмуш тарзини ўзи белгилайди, ҳаёти ва фаолиятини ўзи бошқаради. ўз танлови ва ҳатти-ҳаракати учун ўзи жавоб беради.

Демократия қандайдир мавҳум, ҳаёлий тузилма эмас. У реал, объектив воқелик, жараён. Демократия дин ҳам эмас. Чунки у шахсни муайян кўрсатмаларга кўр-кўрона бўйсунини талаб қилмасдан жамият фаолиятида онгли, мақсадга мувофиқ иштирок этишини тақозо қилади.

Демократиядан олдинги барча давлатни бошқариш шакллари-теократия, патриархат, тимократия, аристократия, монархия, олигархия, империя, диктатура қабилар жамиятдаги озчиликни ташкил этувчи алоҳида олинган бир киши ёки гуруҳнинг кўпчилик устидан мутлоқ ҳуқумронлиги, зўравонлиги эди.

Фақатгина демократик тартиботгина ана шу ноҳақлик, тенгсизлик, адолатсизликка чек қўя олди. Шунинг учун бўлса керак америкалик давлат арбоби, олим, АҚШ мустақиллик декларацияси ва Конституциясининг муаллифларидан бири Бенжамин Франклин демократия ва инсон ҳуқуқларини кенг маънода шарҳлаб, демократияни тонг отишига, яъни “чиқиб келаётган қуёш”га ўхшатган¹.

Шундай бўлсада илмий-сиёсий манбааларда демократияга берилган баҳо ва қарашларда яқдиллик кўзга ташланмайди. Агар Демокрит демократияни давлат бошқарувининг энг яхши шакли деб тан олган бўлса Платон ва Аристотель демократияни “оломон” тушунчаси билан тенглаштириб уни бошқарувнинг нотўғри шакли деб баҳолаганлар².

Демокрит таъбири билан айтганда ҳеч нарса сабабсиз вужудга келмайди, барчаси бирор асос ва зарурат орқали пайдо бўлади³. Шундан назардан Платон ҳамда Аристотелларнинг демократияга

¹ Каралсин Сафоев Ж. Мангу ҳамроҳлар. Т. “Шарк”, 2008. 142-б.

² Каралсин Асмус В.Ф. Античная философия. Стр. 170.

³ Ушаева. Стр. 236, 398.

⁴ Асмус В.Ф. Античная философия. Стр. 145.

бўлган салбий муносабатларини Афина демократияси шаклланган ва ривож топган даврда кўпчиликни озчилик устидан ҳеч нарса билан чекланмаган ҳокимияти, ҳукумронлиги, айти бир пайтда шахсни давлат олдидаги чорасизлиги, ожизлиги, ҳимояланмаганлиги билан изоҳлаш мумкин деган фикрдамиз.

Умуман олганда демократия ўз тараққиёт йўлида узок ва мураккаб масофани босиб ўтди. Солон асос солган Афина демократияси 200 йил умргузаронлик қилиб, инкирозга юз тутгандан кейин ҳам. Афина демократиясига ўхшаш давлатлар Қадимги Рим, Қадимги Новгород, Флоренция ва бошқа шаҳар-республикаларда давом этди¹. Сўнгра Европа ҳамда жаҳоннинг бошқа китъаларида кўп асрлар мобайнида авторитар ҳукумронлик даври бошланди.

Ҳозирги замон демократиясининг илмий-назарий асослари XVIII – XIX асрлардаги демократик кадриятлар-давлат қурилишининг республика шаклини ўрнатилиши, либерал ғоя ва таълимотлар ривожини, шахсни ҳокимиятни бошқаришдаги иштирокини кафолатловчи ҳужжатларни қабул қилиниши, касаба уюшмалари, партия ва бошқа жамоатчилик ташкилотлари, ҳаракатларни сиёсат майдонига чиқиб келиши заминиди шаклланди ва ривожланди.

Бугун демократия давлатчилик асосларини ислоҳ қилиш, Ер юзиди тинчлик, барқарорликни таъминлаш, халқаро муносабатларни такомиллаштириш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини модернизациялашдан тортиб халқ турмуш шароитини юксалтиришгача бўлган глобал ва маҳаллий масала-муаммоларни ҳал этишга жиддий таъсир кўрсатадиган куч, восита, тараққиёт даражасини белгилайдиган тенденцияга айланди.

Ривожланган давлатлар, халқлар тажрибаси шундан далолат берадики каерда демократия талаб-тамойилларига изчиллик билан амал қилинаётган бўлса ўша ерда барқарорлик, ривожланиш, халқ фаровонлиги ҳукм суради. Буни демократик швеция мисолида кузатиш мумкин. Мамлакатда хўжалик юритишнинг хусусий мулкчилик шакли ижтимоий фондларни адолатли қайта тақсимлаш билан қўшиб олиб борилади. XX асрнинг охириларига келиб бу ерда ойлик маош ва бошқа ижтимоий тўловлар миқдори ялпи ички маҳсулотнинг 70 фоизини ташкил этган. Бепул таълим, барча аҳоли қатламларининг талабларини кондираоладиган, давлат томонидан молия-

¹ Каралсын Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 213

лаштириладиган медицина хизмати, меҳнатга яроқли барча фуқароларни иш билан таъминланишига эришилган. Аҳоли жон бошига тўри келадиган уй-жой ҳажми 45 м² ни ташкил этган¹.

Шундан келиб чиқадики демократия ҳар бир халқ мамлакатга у қандай яшамокчи бўлса шундай имконият, шарт-шароит яратиб берилишига хизмат қилади. Аммо шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки демократияни ҳамма, ҳамма учун ягона бир хил нусха, андозаси йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. У мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий таракқиёти, халқнинг менталитети, анъана, урф-одатлари, фуқароларнинг етуклик даражалари билан боғлиқ жараёндир. Жамиятни демократлаштириш жараёнларини ана шу тартиб-қоидаларга асосланиб олиб борish керак бўлади. Уларни сунъий тезлаштириш ёки ортикча орқага суриш, секинлаштириш кўнгилсиз воқеа-фожиаларга сабаб бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Демократик жамият қурилишидаги ана шу ўзига хослик, хилма-хилликлар демократиянинг тарих синовидан ўтган умумбашарий принцип, тамойилларини инкор этмайди, уларга асосланади. Булар: халқ суверенитети, уни ҳокимиятнинг манбаи эканлигини тан олиниши; давлатнинг асосий органларини сайлаб қўйилиши; давлатни бошқаришда фуқароларнинг тенг ҳуқуқлиги; озчиликни кўпчиликка бўйсунуши ва озчилик фикрини инobatга олиниши; фуқаро эркинлиги ва тенглиги; жамиятда кўппартиявийлик тизимини қарор топганлиги; сиёсий хилма-хиллик; ошқоралик; сўз ва эътиқод эркинлиги; қонун устуворлиги; ҳокимият органлари фаолиятини фуқаролар томонидан назорат қилиниши; мустақил муҳолифат мавжудлиги; эркинлик ва бурч уйғунлиги ва бошқалардан иборат бўлади.

Эътироф этмок керакки кўрсатиб ўтилган бу ва бошқа демократик талаб-тамойлларни ҳаётга татбиқ этилиши ўз ўзидан автоматик равишда амалга ошмайди. Бунинг учун демократия ҳар бир кишининг шахсий ҳоли ва эътиқодига айланиши, халқнинг туб манфаат, эҳтиёжларини ақс эттириши, халқ томонидан қўллаб қувватланиши, ташаббускорлик кўрсатиши талаб қилинади. Давлатимиз раҳбари И. А. Каримов қайд қилиб ўтганидек “Демократия

¹ Каралсин: Смольков В.Г. Проблемы формирования гражданского общества // Журн. Социально-политические науки. М 1991. №4, стр 10. Жаҳон мамлакатлари Киска маълумотнома Г. “Шарк”. 2006. 348 б.

атамасининг қандай шархланиши эмас, балки унинг қанчалик реаллиги, ҳақиқийлиги, яшашга қобиллиги муҳимдир. Бинобарин, биз ўз истагимиздаги демократияга қандай мазмун бахш этмайлик, агар у ҳаётимизнинг ҳар бир сониясига сингиб кетмаса, турмушимизнинг ажралмас қисмига айланмаса, ҳамма шиорлар ва таърифлар ё мазмунсиз бақир-чақир, ёки ҳеч нарсани англамай-диган сўз ўйини бўлиб қолаверади¹.

Юртбошимизнинг ушбу кўрсатмалари республикамизнинг бошқарув органлари, раҳбар шахс ва ҳар бир фуқароси учун дастурил амал бўлмоғи лозим. Акс ҳолда демократия ғояси, таълимоти қурк ерга қадалган уруғдай ҳаракатсиз қолаверади, кадрсизланади.

Демократия барча сиёсий ташкилотлардан олдин пайдо бўлган. Сиёсатшуносликда у ибтидоий, қулдорлик, феодал, буржуа, социалистик, ишлаб чиқариш, ҳарбий, касаба уюшма, ички партиявий, бевосита, билвосита каби турларга бўлинади².

Демократиянинг илк кўриниши ибтидоий жамоа давридаги қабила-уруғчилик шаклида намоён бўлиб, қабила аъзоларининг шахсий ҳуқуқ ва мажбуриятларининг тенглиги, қабила оқсоқолларини сайлаб қўйилиши ва алмаштирилиб туриши, бошқарувнинг жамоатчилик асосида ташкил этилганлиги билан характерланади³.

Демократиянинг давлатчилик шакллари эса Антик даврга тўғри келади. Бунда аҳолининг оддий, қуйи қисм-табақаларига мансуб кишилар, асосан, эркаklar суверенитети эълон қилиниб, халқ йиғинлари оммавий ҳокимиятнинг энг биринчи кўринишида намоён бўлади, фуқаролар сиёсий ҳуқуқларининг тизими ишлаб чиқилади, бошқарувнинг бевосита ва билвосита шакллари-полиархия синовдан ўтади, конун устиворлигига катта эътибор қаратилади⁴.

2. Демократиянинг асосий концепциялари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари

Халқ кишиларнинг мураккаб уюшма-бирлиги сифатида алоҳида олинган шахслардан ташкил топади ва ўзининг аниқ бир

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: “Ўзбекистон”, 1998. 560 б.

² Каралсин. Политология. Уч. Пособие/под общ. ред. Ю.А.Сверова. стр. 77; Пугачев В. П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 204.

³ Каралсин. Политологический словарь. В двух главах. Часть I. стр. 81.

⁴ Каралсин. Политология. Уч. пособие/ под общ. ред. Ю.А.Сверова. стр.77; Пугачев В.П., Соловьев А.И. введение в политологию. Стр.204.

тузилма-структурасига эга бўлади. Эркин индивидларнинг ҳамжихатлигига асосланган ана шу тузилма сиёсатда аниқ бир мақсад, манфаатларни кўзлаб фаолият кўрсатувчи гуруҳ, халқ манфаатлари, хоҳиш-иродасини ифодаловчи яхлит субъект эканлигига қараб демократия индивидуалистик, плюралистик (гуруҳий) ва коллективистик (идентитар) тур-моделларга бўлинади.

Индивидуалистик демократия ҳокимиятнинг бош манбаи шахс эканлигини, плюралистик демократияда ҳокимият манбаи гуруҳ, коллективистик демократияда ҳокимият манбаи деб бир бутун халқ, миллат, синф тан олинишини билдиради. Халқ ҳокимиятини бундай тартибда қабул қилиниши, тушунилиши жамият сиёсий тизимини ташкил этишда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, ана шу белги-мезонлар мумтоз либерал, ҳозирги замон ғарб ва социалистик демократияларни холис баҳолаш имконини беради.

Халқ суверенитети демократиянинг конституциявийлиги, яъни ҳокимиятни халқ томонидан бошқарилишини акс эттирувчи энг муҳим белги, тамойил ҳисобланади. Халқ қай тарзда бошқарувни амалга ошираётгани, ҳокимият билан боғлиқ вазифа-функцияларни ким ва қандай бажараётганлигига қараб демократия бевосита, билвосита (репрезентатив) ва плебисцитар демократияларга ажратилади.

Бошқарув ишларида фуқароларни бевосита иштироки қарорлар ишлаб чиқиш, уларни муҳокама қилиш, қабул этиш ва бажарилишини таъминлаш, назорат қилиш жараёнларида амалга оширилади. Халқ бошқарувининг ушбу шакли антик давр сиёсий ҳаётида кенг қўлланилган. Умуман, бундай бошқарув шакли микёси жиҳатидан унча катта бўлмаган жамоалар-ишлаб чиқариш қорхоналари, аҳоли яшаш жойлари, шаҳарча ва қишлоқларда яъни қарорлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёнлари содда, иштирокчилардан юқори малака талаб қилмайдиган жойларда ҳаётга татбиқ этилади.

Ҳозирги кунда фуқароларнинг ҳокимиятни бошқаришдаги бевосита иштироки Америка ва Швейцария мамлакатларидаги фуқароларни ўзини ўзи бошқариш жамоалари, Исроилдаги Кибуци шаклидаги коммуналарда, шунингдек Ўзбекистондаги фуқаролик жамиятининг бош бўғини-маҳаллаларда кенг жорий қилинмоқда.

Демократик бошқарувнинг ушбу шакли кўп жihatдан бошқарувчилик ваколатларни марказий органлардан қуйи органларга узатиш, номарказлаштириш жараёнлари билан ўзаро боғлиқликда кечади.

Демократик бошқарувнинг жаҳон тажрибасида кенг қўлланиладиган шакллардан бири унинг билвосита яъни фуқароларнинг манфаат, хошиш-истакларини ифода этадиган, фуқаролар номидан қарорларни қабул қилиш, уларни бажарилишини ҳамда давлат органлари фаолиятини назорат қилиш ваколатлари билан сайлаб қўйилган органлар орқали иштирок этишдир.

Билвосита бошқарув шаклининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки халқнинг сиёсий онги, маданияти, етуқлик ва фаоллик даражасини бир хил баҳолаб бўлмайди. Ҳамма ҳам ўз манфаат, ҳақ-ҳуқуқлари, талаб-эҳтиёжларини ошқора билдириш, қонуний йўллар билан уларни қондириш, ҳимоя қилиш имконига эга эмас. Маҳаллий, давлат органларига танлаб, сайлаб қўйиладиган кишилар эса ўзининг ҳаётий тажрибаси, дунёқараши, билимдонлиги ўзи ва бошқалар учун жон қуйдириши, фидоийлиги, принципиаллиги билан бошқалардан фарқланиб турадилар (шундай бўлиши талаб қилинади).

Халқ ҳокимиятини амалга оширилишининг плебисцитар (умумхалқ муҳокамаси – референдум) шаклида фуқароларнинг жамият ҳаётига ўтказадиган таъсир доираси унча катта бўлмайди. Унда иштирок этувчиларга мамлакат Президенти, ҳукумати ёки партия ташаббус гуруҳи томонидан овозга қўйиладиган қонун, қарорни ёқлаб чиқиш ёки ёқламаслик ҳуқуқи берилади холос. Жамият аъзоларига ана шу ҳужжатларни тайёрлаш жараёнида катнашиш имкони берилган тақдирда ҳам уларнинг бошқарувчилик фаолияти чекланган бўлади. Баъзи бир пайтларда эса шаҳар, вилоят, ҳаттоки давлат миқёсида ўтказиладиган референдум, сўровлар халқ оммасини чалғитиш ёки гаразли мақсадларни кўзлаб ташкил этилиши мумкин.

Жамият сиёсий ҳаётининг илмий-назарий тадқиқ қилиш жараёнида демократиянинг либерал, плюралистик, коллективистик, элитар ва бошқа концепциялари таҳлиliga жиддий эътибор қаратилади. Юқорида қайд этиб ўтилганидек ҳозирги замон демократиясининг гоявий негизлари XVIII – XIX асрларда ижтимоий тафаккур тарихи-

да биринчи бор барча фукароларнинг сиёсий эркинликларини эътироф этган, инсон шахсини муҳим, фундаментал ҳақ, ҳуқуқлар билан таъминлаган, шахсни жамият сиёсий тизимининг бош элементи сифатида тан олган либерал ғоя ва таълимотларга асосланади. Либерализм индивидни жамият ва давлатдан ажратди, озчилик мустақиллиги ҳақ-ҳуқуқларини химоя қилди.

Айнан либерализм муқдор эркак кишилардан иборат бўлган халқ оммасини (ёлланма ишчилар ва аёллар бундан мустасно) ҳокимиятнинг субъекти билан тенглаштирди. Шахсни ҳокимиятнинг бирламчи ва бош манбаи эканлиги, индивид ҳуқуқларини давлат қонунларидан устунлиги, шахс ҳуқуқларини Конституция билан химоя қилиниши ва унинг бажарилишини мустақил суд томонидан назоратга олиниши, фукаролар ҳавфсизлиги, тинчлиги ва осойишталигини таъминлаш, давлатни фуқаролик жамияти ишлари, иқтисодий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий жараёнларга аралашмаслиги, ҳокимиятни тармоқларга бўлиниши ва фукароларнинг бошқа инсоний ҳақ-ҳуқуқларини эълон қилди, ҳаёт синовидан ўтказди.

Либерал демократия назарияси ва амалиётидаги ўзига хос нуқсон, камчиликлар ҳақида сўз юритилса ундаги ижтимоий-сиёсий чекланганлик яъни демократик ҳақ ҳуқуқларни аҳолининг барча қисм-қатламларига тегишли эмаслиги, демократияни жамият ҳаётининг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларига бефарқлиги, давлатнинг бошқарувчилик ролини “тунги қоровул”лик вазифаси билан чегараланиши, инсон табиатидаги жамоага мойилликни инкор этилиши ва ўта индивидуалликни тарғиб қилинишини кўрсатиб ўтиш керак.

Коллективистик (идентитар) демократия концепцияси манфаат, хоҳиш-истаклари бир хил ижтимоий бирлик-халқнинг жамоатчилик асосида ташкил этилган давлат бошқаруви назариясига яқин туради. Унда халқ иродаси, мақсад-вазифалари ҳокимият вакилларининг хоҳиш иродаси, мақсад-вазифалари билан уйғунлашиб кетади.

Коллективистик демократиянинг ўзига хос хусусиятлари бу – жамият аъзолари ичида қарама-қаршилик, зиддиятларга ўрин бўлмаслиги, сиёсий муҳолифатни ғайритабиий ҳодиса, рақиб деб қабул қилиниши ва унга нисбатан аёвсиз кураш олиб борилиши; фукароларнинг жамият ва давлат ишларидаги фаоллигини коллектив эркинлик натижаси деб баҳолалиши; ўзларини халқ (синф,

ми.лат) билан бирлиги, якдиллигини кўз-кўз килувчи “дохийлар” бошчилиқ қилган ҳокимиятни жамият, шахс ҳаётининг барча соҳаларига кириб бориши, аралашуви: озчилик, жумладан алоҳида олинган шахсни ҳокимият олдидаги ожизлиги, ҳимояланмаганлиги ва бошқалардан иборат.

Собик социалистик давлатлар тажрибасида синаб кўрилган коллективистик демократия назарияси ва амалиёти ўзининг ҳаётийлигини тўла намоён қила олгани йўқ. У қанчалик кўп шакл, кўринишларда пайдо бўлишига ҳаракат қилмасин шунчалик янги ҳукумрон синф-номенклатурани юзага келиши, авторитаризмни мустаҳкамланишига хизмат қилди. Шунинг билан бирга коллективистик демократиянинг баъзи бир жиҳатлари-ижтимоий тенглик демократиянинг муҳим шарт-шароити эканлиги, шахснинг бу соҳадаги ҳақ-ҳуқуқларини назарияда эмас реал турмушда амалга оширилиши мумкинлиги ва бошқа факторлар демократия таълимотини янада бойитилишига ўз ҳиссасини қўшганлигини эътироф этиш керак.

Плюралистик демократия концепцияси асосчилари сиёсатни ҳаракатга келтирадиган куч, восита алоҳида олинган шахс, халқ эмас, балки ижтимоий гуруҳ эканлиги ғоясини олға сурадилар. Уларнинг фикрича индивид ва унинг сиёсий манфаат, қизиқишлари, сиёсатда иштирок этиши гуруҳлараро муносабатларда шаклланади. Индивид ижтимоий гуруҳсиз мавҳум бир реалликдан бошқа ҳеч ким эмас. Ҳар қандай одам маълум бир оила, касбий этник, диний, ҳудудий, демографик ва бошқа турдаги гуруҳ вакилидир. У ана шу гуруҳ ёрдами, иштирокисиз ўз манфаатларини ифода этиш имконига эга бўла олмайди.

Манфаатдор гуруҳ шахс манфаат, ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқарувчи марказий элементдир. Бунда шахсни ҳокимиятнинг бирламчи субъекти эканлиги тан олинсада у иккинчи даражали аҳамият касб этади, давлат жамиятда ижтимоий адолат принципларига амал қилинишини таъминлайдиган масъул орган¹ деб тан олинади.

Плюралистик демократия назарияси ҳар бир кишига муносиб яшаш шароитларини яратиб беришга хизмат қиладиган ижтимоий давлат назарияси ва амалиётига мос келади. Унга кўра давлат

конун олдида барча гуруҳ ҳуқуқларини тенглиги ва унга сузсиз риоя қилинишини таъминлайдиган, ҳокимиятни монополаштиришга йўл қўймайдиган ҳакам; жамиятдаги барча марказ, партия манфаатдор гуруҳ давлат ва нодавлат институтлар ҳокимиятга дахлдор; сиёсий беллашув, бахс-мунозараларда мавжуд давлат тузумини, инсон ҳуқуқлари, конунларни ҳурматлаш, ва уларга риоя қилишда яқдиллик ҳукм суради.

Кўриниб турганидек плюралистик демократия концепцияси асосий эътиборни халқни ҳокимиятнинг субъекти сифатида мураккаб гуруҳий тартибига қаратади. Лекин ушбу таълимот ҳозирги замон демократиясининг барча жиҳатларини тўла ақс эттира олмайди ва бир қатор бошқа концепциялар билан тўлдирилиб борилади.

Плюралистик демократия назарияси дунёнинг кўпчилик мамлакатларида ҳаётга татбиқ этилмоқда. Бирок демократиянинг бошқа концепциялари қатори у ҳам баъзи бир хато ва камчиликлардан холи эмас. Ҳақиқий ҳолатни идеаллаштириш, аҳоли гуруҳларини идентификациялаштириш, фуқароларни манфаатлар гуруҳларида иштирок этиши ва ҳокозолар шулар жумласидандир.

Репрезентатив демократия сайлов пайтида халқ ўзининг бир қатор сиёсий ҳуқуқ ва ваколатларини узатган парламент-парламентаризм бошқаруви шаклида ўз ифодасини топади. Бунда парламент аъзолари нафакат ўз округлари сайловчилари манфаатлари, балки бутун халқ манфаатларини кўзлаб фаолият кўрсатадилар. Халқ ва унинг вакиллари ўртасидаги ўзаро муносабатлар электорал назорат қилиш, ҳокимият органлари ва мансабдор шахслар ваколатларини чегаралаб қўйиш ва бошқа йўл-услуглар асосида амалга оширилади. Масалан, америкалик конгрессменлар ўз сайловчилари билан телефон, турли хат-ёзишмалардан ташқари йилига ўртача 35 марта сайлов округларига ташриф буюрар эканлар. Бундай алоқа-муносабатлар ҳам камлик қилгандек мамлакат парламенти аъзоларининг фаолияти ҳақидаги жамоатчилик фикрини ўрганиш мақсадида турли ижтимоий гуруҳлар ўртасида социологик тадқиқот, сўровлар ўтказилиб, уларнинг натижалари қанчалик ижобий ёки салбий бўлмасин кенг халқ оммасига етказиш тартиби жорий этилган¹.

¹ Каралсин. Человек и общество. Социально-политический журнал М 1992.

Элитар демократия концепциясида жамият элита ва оммага бўлинади. Озчиликдан иборат сиёсий ҳукумдорлар ва улар измидаги кўпчилик-халқ оммаси цивилизациянинг асосий шартли сифатида талкин қилинади. Элитар демократия асосчилари демократик тартиборт (халқ ҳокимияти, бошқарувини) шубҳа остига оладилар. Уларнинг фикрича халқ ўзининг сиёсий ноқобиллиги туфайли бошқарувни амалга ошира олмайди. Унинг сиёсатга аралашуви эса мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни бекарорлаштиришга ёки ҳалокатга олиб келиши мумкин.

Демократиянинг элитар бошқарув шакли халқнинг розилиги, унинг сайлов давридаги воситачилик ва ҳакамлиги билан боғлиқ равишда кечади. Бунда демократия ривожли халқнинг бошқарув ишларидаги бевосита иштирок этишини кучайтириш ҳисобига эмас халқ назорати остида фаолият кўрсатадиган элита сафларини янгилаш, алмаштириб туриш механизмларини такомиллаштириш ва бошқарув самарадорлигини ошириш орқали амалга оширилади.

Партиципатор демократия демократиянинг норматив идеалларини ўзида мужассамлаштирган, ҳозирги замон давлат ва жамият қурилиши талабларига жавоб берадиган, инсон шахсини улуғлайдиган, жамият ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларини ташкил этиш ва бошқаришдаги универсал воқелик деб баҳоланади.

Партиципатор демократия назариясига кўра демократия оиладан тортиб то мактаб, олий ўқув юртлари, ишлаб чиқариш, умуман олганда, кишилик жамоасининг барча турларида жорий этилиши шарт. Чунки жамиятда сиёсатдан четда турадиган, демократик бошқарув шаклига эҳтиёж сезмаган бирор соҳани ўзи йўқ. Фуқаролар нафақат ўз вакилларини сайлашда, йиғилиш, референдумда иштирок этиш, балки барча сиёсий жараёнларда-қарорларни тайёрлаш, қабул қилиш, шунингдек, уларнинг бажарилишини назорат қилишда бевосита қатнашишлари лозим.

Партиципатор демократиянинг бош мақсад-вазифаси бу – жамиятни демократлаштириш, шахс эркинлиги, ўзлигини намоён қила олиши учун имконият, шарт-шароитлар яратиб беришдир. Шундагина сиёсатда халқ манфаатларини тўла ҳисобга олиш, ҳокимият легитимлигини мустаҳкамлаш, фуқароларни сиёсатдан бегоналашуви, узоклашувини олдини олиш мумкин бўлади. Бундан ташқари фуқароларни сиёсий жараёнларга кенг жалб этиш.

мансабдор шахслар фаолияти устидан қатъий назорат ўрнатиш, ҳокимиятни суистемол қилиниши, депутатларни халқдан узилиб қолиши, амалдорларни бюрократлашуви каби иллатларни барҳам топишига хизмат қиладиган муҳим қурол, воситадир.

Демократик назариялар таҳлили шундан далолат берадики демократик бошқарувнинг ҳар бир шакли ўзига хос ижобий ва салбий жиҳатлари билан бир биридан фарқ қилади. Ривожланган индустриал демократик давлатлардаги реал демократия ўзини ўзи бошқариш ва партиципатор-жамият ҳаётининг барча жабҳаларини демократлаштириш (кўпроқ маҳаллий ва қисман ишлаб чиқариш жойларида) давлат миқёсидаги вакиллик демократияси билан қўшиб олиб борилади. Умуман олганда бу – либерал қадриятларга асосланган, у ёки бу даражадаги коллективистик, христианлик ғояларини ўзида мужассамлаштирган репрезентатив плюралистик демократиядир.

3. Демократик жамият барно этишининг шарт-шароитлари ва йўллари.

Юқорида баён қилинган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турганидек бугун жамият тузилмасининг парадигмаси янгиланаяпти. Аввалги вертикал, марказлашган, административ буйруқбозликка асосланган ҳокимият бошқарувидан демократик бошқарув дунёсига юз тутилмоқда.

Бирок таъкидлаб ўтиш жоизки ана шу ҳозирги замон тараққиётини белгиловчи асосий тенденциялардан бири, буюк қадрият деб тан олинаётган демократия, демократик бошқарув тизими ҳали ҳозиргача ҳам дунёнинг ярмидан кўпроқ мамлакатларида ҳаётга йўлланма олганича йўқ. Бир қатор демократик давлат деб номланадиган жамиятларда эса у авторитар ҳокимиятга чирой берувчи хусн-безакдан бошқа ҳеч нарса эмас.

Демократиянинг ана шу ва бошқа зиддиятли жиҳатлари, шунингдек, демократияга ўтишининг ўзига хос услуб-йўллари, масала-муаммолари жамиятшунос олимларнинг диққат марказидан жой олган. Ғарб политологларининг бу соҳада олиб бораётган илмий-назарий тадқиқотлари шуни кўрсатадики демократия мураккаб, қарама-қаршиликларга бой жараён бўлиб, у жамиятдаги қучлар нисбати, иктисодий, ижтимоий-сиёсий ҳолат, маданий-

маърифий ишлар даражаси ва бошқа омиллар, шарт-шароитлар билан узвий боғлиқликда кечади.

Демократиянинг иктисодиёт билан боғлиқ муҳим жихати шундаки бозор иктисодиёти ўз мазмун-моҳиятига кўра шахс эркинлигини билдиради. Яъни кишилар мулкдор, мустақил бўладилар, мулкчилик шаклини ўзлари танлайдилар, ишлаб чиқарган маҳсулотларига ўзлари хўжайинлик қиладилар, бозорда нима харидоргир бўлса ўша нарса ишлаб чиқарилади ва шу орқали мўлкўлчиликка эришилади, одамларнинг ташаббускорлиги тадбиркорлиги, ўз қобилият ва имкониятларини намоён қилишлари учун кенг имкониятлар яратилади. Бу биринчидан.

Иккинчидан, демократиянинг иктисодий фундаментини мамлакатнинг индустриал ва умум иктисодий равнаки ташкил этади. Эндигина Швеция мисолида кўриб ўтилганидек демократик давлатлар ўзларининг иктисодий кўрсаткичлари билан авторитар, тоталитар давлатлардан анчагина устун турадилар. Индустриал ривожланган давлатларда аҳолининг урбанизациялашуви ҳам юкори даражада бўлади. Шаҳар, айниқса, йирик шаҳарлар фуқаролари ўзларининг уюшқоклиги, фаоллиги, демократияга мойилликлари ва унга интилишлари билан нисбатан тарқок, эски, анъанавий бошқарув шаклларига мослашиб қолган консерватив қишлоқ аҳолисидан фарқлиниб турадилар.

Умуман, тарихда рақобатдош бозор иктисодиёти, хусусий мулкчиликсиз бирорта мамлакатда демократик бошқарув тартиботи ўрнатилмаган. Бозор иктисодиёти сиёсий ёки иктисодий ҳокимиятларни жамиятдаги маълум бир гуруҳ, партия ёки давлат аппарати томонидан марказлаштириб ёхуд монополлаштириб олинишига йўл қўймайди. У шахс эркинлиги, мустақиллигини, уни тоталитар давлат зўравонлигидан ҳимоя қилади. Энг муҳими ривожланган бозор иктисодиёти фуқаролик жамиятининг негизи, асосини ташкил этади.

Демократик жамият қуришнинг яна бир аҳамиятга молик омилларидан бири-жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик, турли хил кўринишлардаги ихтилофларини олдини олишга қаратилган кучли ижтимоий ҳимоя ва халқ фаровонлигини оширилиб борилишидир. Жамиятни ижтимоий табақалашуви-бой ва камбағал-қашшоқларга бўлиниб кетиши демократик жараёнларга жиддий хавф туғдиради.

Шунинг учун ҳам ривожланган демократик давлатларда ижтимоий тенгсизлик, ноҳақлик, адолатсизликка қарши таъсирчан чора тадбирлар ишлаб чиқилган. Мисол тариқасида шунинг келтириш мумкинки агар бирор киши ўзини мансаб, ҳокимиятдан у ёки бу тарзда четда қолган, камситилган деб ҳисобласа, у ана шу етишмовчиликни даромад, бойлик, билим олиш ва бошқа имтиёзлар эвазига тўлдиролди имконига эга бўлади.

Демократия тақдири, унинг барқарорлиги ва ҳаётийлиги кўп жиҳатдан жамият аъзоларининг катта қисмини ташкил этувчи ўрта синф шаклланганлигига боғлиқ бўлади. Чунки ушбу синф ўзининг моддий таъминланганлиги, дунёқараши, ижтимоий мавқеи, билимдонлиги ва омилкорлиги, сиёсий фаоллиги ва бошқа хусусиятлари билан жамиятдаги бошқа қатламлардан демократияга яқин туради¹. Аҳолининг учдан икки ва ундан ҳам ортиқ қисмини ташкил этган ана шундай фуқароларни омадли, муваффақиятли кишилар деб номланиши шунга асосланган бўлса керак.

Газета ва журналлар, радио ва телевидение, интернет ва бошқа оммавий коммуникациялар тармоғининг кенг тараккий этиши ҳам демократиянинг ҳал қилувчи омиллари билан бири ҳисобланади. Ўзларининг тезкорлиги, жўшқинлиги билан улар халқ оммаси онги, шуурига, жамият ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларига самарали таъсир ўтказдилар, жамият бирдамлиги, ҳамжиҳатлиги ва интеграллашувини таъминлашга хизмат қиладилар.

Демократик бошқарувнинг ривожини аҳолининг ижтимоий таркиби, структураси, демократик демократик плюрализм талаблари даражасига мос келиши билан боғлиқ ҳолда кечеди. Яъни аҳоли таркиби уюшмаган, тарқок, бирликлардан эмас, балки жамиятдаги ўрни, мавқеи, ролини англаган, ўз мақсад-манфаатлари учун кураша оладиган синфий, касбий, ҳудудий, диний, маданий, этник ва бошқа гуруҳлардан ташкил топган бўлиши керак.

Демократиянинг маънавий-маърифий асосини халқ оммасининг билимдонлиги ва сиёсий етуқлик даражаси-сиёсий маданиятлиги ташкил этади. Мазкур ўқув қўлланманинг 15-чи мавзуси ана шу масалага бағишланганлиги муносабати билан ўқувчи диққат-эътиборини демократиянинг зарурий шарт, омиллари қаторидан

¹ Қаралсин: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 242.

жой олган масала – унинг давлат ташки сиёсати билан узвий боғликлиги масаласига қаратамиз.

Ҳаёт тажрибаси шундан далолат берадики демократия – бу нафақат давлат ички сиёсати, балки ташки сиёсатининг ҳам махсули, натижасидир. Агар мамлакат ичида ташки сиёсат жамиятни демократлаштириш учун қулай шарт-шароитлар яратиб беришга хизмат қилса бошқа ҳолларда демократия чет мамлакатларнинг куч ишлатиши, сиёсий, иқтисодий, маданий – инфор­мацион босим, тазийк ўтказиши йўли билан ўрнатилиши, олиб кирилиши ҳам мумкин.

Масалан, аввалги ўнлаб мустамлака мамлакатларда демократик институтлар бошқарув шакли метрополиялар томонидан жорий этилган. Айрим давлатларда, чунончи, Доминикан Республикаси, ГФРда ҳарбий оккупациялардан сўнг юзага келган. Аммо шуни ҳам кўрсатиб ўтиш ўринлики четдан олиб кирилган демократия учун ўша мамлакатда етарли шарт-шароитлар пишиб этилган бўлиши керак.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки ҳозирги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий таракқиёт даражаси демократиянинг жаҳон микёсида ҳар томонлама ривожланиши учун кенг имкониятлар, шарт-шароитлар яратиб берилишига асос бўлаолади. Демократия ўзининг кўп йиллик тарихида чиндан ҳам халқнинг асрий орзу-умидлари-озодлик, тенглик, ижтимоий адолат, олий кадриятларни рўёбга чиқаришни таъминлайдиган бирдан бир умумбашарий қонуниятга айланди. Демократик жамиятдагина киши ўз ҳаёти, келажагини ўзи яратади, фарзандлари, жамият бахт-саодати учун мустахам замин хозирлайди.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Демократия” тушунчасини батафсил характерлаб бering.
2. Демократик гоя ва қарашлар тарихи ҳақида нималарни биласиз?
3. Демократиянинг асосий принцип-тамоилларини шарҳланг.
4. Демократиянинг бевосита ва билвосита шаклларига эътибор қаратинг.
5. Плебисцитар демократия ўзи нима?
6. Демократиянинг индивидуалистик, коллективистик ва плюралистик турларини фарқланг.
7. Репрезентатив, партиципатор ва элитар демократиясининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтинг.
8. Демократик жамият барпо этилишининг асосий омиллари, шарт-шароитлари нималардан иборат?

11-мавзу. Давлат ва фуқаролик жамияти институтлари Режа

1. Сиёсий институтлар. Давлатнинг моҳияти, вужудга келиши ва унинг ўзига хос белги, хусусиятлари.
2. Давлат шакллари, қурилиши ва бошқарув услублари.
3. Давлатнинг асосий кўринишлари: ҳуқуқий давлат, ижтимоий давлат.
4. Фуқаролик жамияти. И.А.Каримов давлатнинг бош ислохотчилиги ҳақида.

1. Сиёсий институтлар. Давлатнинг моҳияти, вужудга келиши ва унинг ўзига хос белги, хусусиятлари.

Жамиятнинг сиёсий тизими турли вазифа-функцияларни бажарувчи тузилмалардан иборат бўлиб, унда сиёсий институтлар алоҳида ўрин тутади. Ижтимоий-сиёсий манбааларда сиёсий институтлар таркибига ҳокимият асосларини ташкил этувчи ва ҳокимиятни амалга оширувчи давлат, сиёсий партиялар, манфаатлар гуруҳлари, ижтимоий ҳаракатлар, ташкилот, уюшмалар, оммавий ахборот воситалари киритилган¹.

Жамият, унда кечаётган сиёсий жараён, муносабатларга жиддий таъсир ўтказувчи куч, қуrol – бу давлат ва сиёсий партиялардир. Чин маънодаги сиёсий институтлар ҳам шулар ҳисобланади. Давлат жамиятнинг расман вакили сифатида жамият номидан бажарилиши ҳамма, ҳамма учун шарт бўлган қонун, қарорларни қабул қилади, уларнинг ижросини, жамият барқарорлиги, ундаги тартиботни таъминлайди. Сиёсий партиялар эса ҳокимиятни шакллантирувчи, жамиятни давлат билан боғлаб турувчи механизм, восита вазифасини бажаради. Бошқа турдаги жамоатчилик ташкилотлари, уюшмалар ижтимоий-иқтисодий дастурларни ҳаётга татбиқ этишга кўмаклашадилар, ўз аъзолари манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Сиёсий тизимнинг марказий, бош институти давлатдир. “Давлат қурилиши борасида танқидий нуқтаи назарсиз қабул қилинадиган тайёр қолип ва андозалар йўқ. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаган иккита инсон бўлмаганидек, бир-бирига айнан ўхшаган иккита давлат ҳам йўқ. Бундай бўлиши ҳам мумкин эмас”².

¹ Каралсин. Политология. Под общей редакцией Ю.А.Северова. Часть II. стр. 3. Политология. Учебник для вузов. под ред. М.А.Василика. Стр. 203-204

² Каримов И.А. Ватан саждағох каби муқаддасдир. Асарлар. 3-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 6/6

Демак, ҳар бир давлат-алоҳида, бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий ҳаётининг маҳсули. унинг ўзига хос ва ўзига мос маданияти, ривожининг мантикий натижасидир.

“Давлат” тушунчасига икки хил, тор ва кенг маъноларда ёндошилади. Тор маънода у ҳукумронлик институти, давлат ҳокимиятининг бош субъекти, соҳиби сифатида қўлланилади. Бундай ҳолатда давлат “жамият”га қарама қарши тургандай туйилади. Аслида эса давлатни инсоният жамияти тузади ва у жамиятга хизмат қилади.

Кенг маънода давлат маълум кенглик, макондаги кишиларнинг умумий бирлиги, жамоа-уюшмаси, жамиятни ифодалайди. Худди шу маънода Ўзбекистон, Америка, Россия, Олмон давлати деб юритилади. Баъзи бир ҳолларда давлат мамлакат, сиёсий жиҳатдан уюшган халқ билан ҳам тенглаштирилади.

Давлат мазмун-моҳиятини белгиловчи норматив ва институционал ёндошувлар мавжуд бўлиб, унинг биринчисига кўра давлат жамиятдаги сиёсий муносабатлар, фуқаролар хулқ-атворларини тартибга солиш, бошқариш шакли. Иккинчисига кўра эса давлат ҳокимият тимсоли, унинг бош институти, турли мураккаб поғона-босқичлардан ташкил топган тузилма сифатида талкин қилинади.

Ана шуларга асосланиб давлатни бир бутун мамлакат мнқёсидаги ҳокимиятнинг маҳсус бошқарув аппарати таян-диган, барча учун қонунлар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган сиёсий ташкилот¹ деб таърифлаш мумкин.

Давлат учун умумий белгилар қуйидагилардан иборат бўлади:

1) расмий ҳокимиятни жамиятдан ажратилганлиги, унинг халқ ташкилотига мос келмаслиги, профессионал бошқарувчилар қатлами-ни вужудга келиши. Давлатнинг ушбу белгилари уни ўзини ўзи бошқаришга асосланган қабила-уруғчилик ташкилотидан фарқлайди.

2) давлат чегараларини белгиловчи ҳудуд. Давлатнинг қонун-лари ва ваколатлари маълум ҳудудда истиқомат килувчи кишилар-гагина таалуқли бўлади. Давлат қариндош-уруғчилик муносабат-ларига қараб эмас, балки ҳудудий ва кишиларнинг этник бирлиги асосида ташкил этилади.

¹ Филсафа Комусий дугат, 99 б

3) суверенитет, маълум ҳудудда олий ҳокимият мавжудлиги. Ҳар қандай жамиятда ҳокимиятнинг оилавий, ишлаб чиқариш, партиявий ва бошқа турли шакллари учраб туради. Аммо барча фуқаролар, ташкилот, муассасалар учун қарорлари мажбурий бўлган олий ҳокимият давлатга тегишлидир. Фақат давлат аҳолининг барча қатламлари учун мажбурий қонун ва нормаларни қабул қилиш ҳуқуқига эга.

4) қуч ва жисмоний зўравонликни қўллаш ва ишлатишга монополлик. Давлат томонидан жисмоний қуч ишлатиш одамни эркинликдан маҳрум қилишдан тортиб то жисмоний йўқ қилиб ташлашгача бориб етади. ҳуқуқий давлат ҳокимиятини ўта таъсирчан қуч эканлигини намоён қилади. Давлатнинг зўравонлик функциялари махсус воситалар (қурол, камокхона ва х.к.) шунингдек, армия, милиция, ҳавфсизлик хизмати, суд, прокуратуралар орқали амалга оширилади.

5) аҳолидан солиқ ва бошқа йиғимларни ундириш. Солиқлар қўн сонли хизматчилар ва давлат сиёсатининг асоси-мудофаа, иқтисод, ижтимоий ва бошқа соҳаларни таъминлаш учун керак бўлади.

6) давлат аъзоси бўлишнинг мажбурийлиги. Сиёсий партияга аъзо бўлиш ихтиёрий, ҳамма учун шарт эмас. Аммо киши давлат фуқаролигини дунёга қелиши билан олади¹.

Давлатнинг умумий белгиларини аниқлаб олиш нафақат илмий-назарий, балки амалий сиёсий, айниқса халқаро ҳуқуқ нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади. Давлат халқаро муносабатлар субъектидир. Ана шу сифатларга эга давлат у ёки бу ташкилотгина халқаро ҳуқуқнинг субъекти деб тан олиндилар ва унга мос ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

Тахминан XVII асргача давлатни жамиятдан ажратилмаган ҳолда талкин қилинган. Уни ифодалаш учун “полития”, “кироллик”, “империя”, “республика”, “деспотия” ва бошқа ном-иборалар ишлатилган. Ҳаттоки 2700 йиллик давлатчилик тарихига эга² бизнинг қадимий ҳудудимизда ҳам давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш, номлаш қабул қилинмаган эди. “...Бу ерда Россия томонидан мустамлақа қилиб олинганча мавжуд бўлган

¹ Каралсин Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 252-253

² Каралсин: Азамат Зие. Узбек давлатчилиги тарихи: (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар) /Масъул муҳаррир Б.Ахмедов. Т.: “Шарк”, 2000. 23 б

хамма давлатлар асосан сулолавий ёки худудий (Бухоро, Қўқон, Хива хонликлари) принциплар бўйича ташкил этилар эди”¹ яъни давлат миллат номи билан аталмаган.

Н.Макиавелли биринчи бор амалиётда давлатни кенг маънода қўллаш у киши томонидан ўрнатилган ҳар қандай олий ҳокимиятни, хоҳ у монархия, хоҳ республика бўлмасин махсус термин “Stati” (мақом)ни илмий муомалага киритади ва давлатни тузиш, ташкил этиш масалаларини илмий тадқиқоти билан шуғуллана бошлайди.

Давлат ва жамиятни шартнома асосида бир-биридан ажратиш, олий ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва федерал органларга бўлиш ғояларини Т.Гоббс, Ж.Локк, Ж.Ж.Руссо ва бошқа либерализм вакиллари ҳам олға сурадилар.

Давлатни ташкил топиши ҳақида турли назария-концепциялар мавжуд. Булар:

а) теократик (руҳонийлар бошқаруви) концепция давлатни келиб чиқиши худонинг хоҳиш-иродаси билан боғлайди. Монарх худонинг ердаги вакилидир;

б) шартнома концепцияси давлатни вужудга келиши жараёнини халқни ҳуқумдор билан тузган ўзаро шартномаси асосида юзага келиши ғоясини олға суради;

г) забт этиш назариясида давлат заиф, кучсиз гуруҳларни ташкилий жиҳатдан уюшган, кучли гуруҳлар томонидан босиб олиниши натижаси деб қаралади;

д) ижтимоий-иқтисодий концепция давлат меҳнат таксимотини амалга оширилиши, иқтисодий манфаатларни ҳимоя қилиш, жамиятдаги ижтимоий қарама-қаршилик, зиддиятларни кескин тус олиб бориши натижаси ўларок талқин қилади.

Шунингдек, илмий адабиётларда давлат келиб чиқишини Дарвин таълимотига асосланган органик назария; Миср, Месопотамия, Хитой, Ҳиндистон давлатларини ташкил этишда муҳим аҳамиятга эга бўлган кенг миқёсдаги ирригацион ишларни акс эттирувчи ирригацион назария, давлат ижтимоий меҳнат таксимоти, ишлаб чиқариш кучларига хусусий мулкчиликни шаклланиши, жамиятни синфларга бўлиниши билан боғлиқ марксча назариялар ҳам кўп учрайди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳақиқатликка таҳлил, барқарорлик шартлари ва тарққийт кафолатлари. Тошкент 1997. 101 б.

2. Давлат шакллари, қурилиши ва бошқарув услублари.

Тарихий турларига қараб давлатлар кулдорлик, феодал, капиталистик, социалистик давлатлар деб номланадилар.

Шунингдек, давлатлар ўзларининг бошқарув шакллари ва тузилиши жиҳатидан ҳам фаркланадилар.

Бошқарув шакли – бу олий давлат ҳокимиятини ташкил этиш услуби, ҳокимият органлари ўзаро муносабатларининг принциплари ҳамда уларни амалга оширишда халқ оммасининг иштироки даражасидир. Давлат ҳокимиятини ким ва қандай амалга ошираётгани, ҳокимият органларини қай тарзда тузилганлиги ва унинг қандай фаолият кўрсатаётганига қараб бошқарув иккита асосий шакл-монархия ва республикага бўлинади.

Монархия бошқарувида олий ҳокимият давлат бошлиғи, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳокимиятларнинг вазифа функциялари бир киши-монархга тегишли бўлади. Шундай қилиб монархияда давлат бошлиғи барча давлат аппарати учун расман ҳокимият манбаи бўлиб хизмат қилади. Монархия икки хил: мутлоқ ва конституцион кўринишларда намоён бўлади. Ҳозирги замонда Саудия Арабистони, Қатар, Уммон, Бруней давлатларидаги бошқарув шакли шунга яқинроқ туради.

Конституцион монархия бошқарувида монарх ҳокимияти ҳокимиятнинг конституция асосида ташкил этилган бошқа органлари томонидан чегараланган бўлади. Ўз навбатида конституцион монархия дуалистик ва парламентли монархияларга бўлинади.

Дуалистик монархия бошқарувида монарх, асосан, ижро этувчи ҳокимият, қисман қонун чиқарувчи ҳокимиятни бошқариш ҳуқуқига эга бўлади (масалан, Иордания, Қувайт, Марокко давлатлари).

Парламентли монархия бошқарувининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки унда монарх давлат бошлиғи бўлиб ҳисоблансада амалда у вакиллик функциялари, қисман, ижро этувчи ҳокимият вазифасини бажаради. Айрим ҳолларда у парламент қарорларига вето (таъқиқлаш) ҳуқуқига ҳам эга бўлади. Аммо бу камдан кам учрайди ёки, умуман, амалиётда қўлланилмайди (Англия, Швеция, Бельгия, Испания, Голландия, Люксембург, Норвегия, Япония ва х.к. давлатлар).

Парламентли монархияда ҳукумат парламентдаги кўпчилик томонидан шакллантирилади ва монархга эмас парламентга бўйсунди.

Республика бошқарув шаклида давлатдаги олий ҳокимият сайланадиган орган – парламент. Президентга тегишли бўлади. Бунда халқ ҳокимиятнинг манбаи сифатида давлат олий органларини маълум муддатга сайлаб кўяди. Республиканинг парламент, Президент, аралаш бошқарув шакллари мавжуд.

Парламент бошқаруви ўрнатилган республикада ҳукумат парламент томонидан ташкил этилади ва у расмий жиҳатдан парламент олдида масъул бўлади. Бунда ҳукумат ижро этувчи ҳокимият мақомига эгаллик қилади. Кўпчилик ҳолларда ҳукумат қонунчилик ташаббуси, шунингдек, президентга парламентни тарқатиб юбориш ҳақидаги таклиф билан кириши мумкинлиги кўзда тутилади.

Парламент бошқарувида ҳукумат раҳбари бу тизимдаги биринчи шахс, Президент эса, одатда, вакиллик ва расмий маросимларда иштирок этиш вазифаларини бажаради.

Президент бошқаруви ўрнатилган республикада Президент бир вақтнинг ўзида ҳам давлат бошлиғи, ҳам ҳукумат бошлиғи ҳисобланади. давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига раҳбарлик қилади, мамлакат қуроли кучларининг олий бош қўмондони вазифасини бажаради.

Республиканинг ярим президентлик ёки аралаш бошқарув шаклида кучли Президент ҳокимияти парламентнинг ҳукумат фаолияти устидан самарали назорат ўрнатиши билан қўшиб олиб борилади¹.

2007 йилда Ўзбекистон республикаси Конституциясига киритилган ўзгартиришларга мувофиқ бугунги кунда “Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди”².

Юқорида кайд килиб ўтилганидек ўзбек давлатчилиги узок тарихий даврни бошидан кечирди ва давлатни ташкил этиш, бошқариш соҳасида жиддий тажриба ортирди. Бунда буюк Амир

¹ Карачин Пугачев В.П., Соловьев А.И. стр 264-266

² Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси. Наманган ҳақиқати. 2010. 6 ноябрь.

Темур даври давлатчилик тизими алоҳида ўрин тутди. Амир Темур ўз бошқарув фаолиятида замонлар синовидан ўтган назарий ва амалий асосларга таянди ва уларни такомиллаштирди.

“Темур тузуклари”да баён қилинишича Амир Темур давлат бошқарувини ҳозирги демократик принципларга яқин талаб-тамоийиллар асосида амалга оширган. Булар: а) деярли барча ишлар – кенгаш, тадбир ва машварат орқали ҳаётга татбиқ этилган; б) қонун устиворлигига катта эътибор берилган. Суд (адлия) тизими тармоқларга бўлинган. Қонунчиликда фуқаро манфаати биринчи ўринда турган. “Куч-адолатда” тамойилига амал қилинган; в) халқ-давлат муносабатларида жамиятдаги барча 12 та табақа фаолияти ва манфаатлари ўзаро ҳурмат, тенглик принципларига асосланган; г) давлат хизматидаги амалдорлар ақл-заковати, билимдонлиги, бошқарувчилик қобилияти, ҳалол-поклиги, ахлоқ-одоби ва сабр-чидамлигига қараб танлаб қўйилганлар; д) давлат бошқаруви иккита орган-даргоҳ-энг олий давлат идораси ва девонларга (вазирликларга) бўлинган; е) давлат раҳбари бир сўзли, ўз ишини билиб қилиши, ўзи ва атрофидагиларга адолатли бўлиши, ҳолис, қатъийлик билан иш юритиши, фикрлар хилма-хиллигидан чўчимаслиги, кизикқон бўлмаслиги, мулоҳаза билан иш юритиши лозим¹ деб топилган.

Сиёсатшуносликда давлатлар тузилиши нуктаи назаридан унитар давлат, федерация, конфедерация, империя шаклларига ажратиладилар.

Унитар давлат – бу ягона ҳудуд, ягона Конституция, марказлашган суд тизими, ягона давлат олий ҳокимияти органлари тизими, ягона фуқаролик асосида тузилган давлат шаклидир. Бундай давлатнинг ҳудуди сиёсий жиҳатдан мустақил бўлмаган маъмурий бирликлар (вилоят, туман, шаҳар ва х.к.)дан ташкил топади. Ҳозирги замон унитар давлатлар қаторига Ўзбекистон, Англия, Франция, Италия ва бошқа бир қатор давлатларни киритиш мумкин.

Федерация ўз ҳудудида маълум даражадаги мустақилликка эга давлат тузилмаларидан ташкил топган иттифоқчи давлатни билдиради. Федерациянинг ҳар бир субъекти ўзининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятларига эга бўлиши мумкин.

¹ Каралсин Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи 173-187

Одатга кўра Олий давлат ҳокимияти ва федерация субъектлари ўртасидаги ваколатлар чегараланиб кўйилади. АҚШ, Россия, Канада, Мексика ва х.к. федератив давлатлар ҳисобланадилар.

Конфедерация мустақил, суверен давлатларнинг қандайдир бир умумий мақсадлар-ташки сийсат, муодофаа, иқтисодий ва бошқа манфаатларни кўзлаб тузилган доимий равишдаги иттифоқидир. У давлатларнинг кўнгилли уюшмаси бўлиб, улардан ҳар бири Марказий ҳокимиятга қатъий чекланган ваколатларини уза-тади. Конфедерациянинг барча аъзорларига тегишли қарорлар унга кирувчи давлатлар вакилларининг розилиги асосида қабул қили-нади ва миллий давлатлар ҳокимият органлари тасдиқлагандан кейингина кучга киради. Ҳозирги кунда конфедератив давлат таркибига Европа Иттифоқи, шунингдек собиқ СССР худудидаги суверен давлатларнинг маълум қисмини ўз ичига олган МДХни киритиш мумкин¹.

Империя улкан худуд, кучли марказлашган ҳокимиятга бўйсунувчи маҳаллий ҳокимиятлар, ҳар хил миллий ва маданий таркибдаги аҳолидан ташкил топган федератив давлат тузилиши-нинг ўзига хос бир туридир. Империялар зўрлик, куч ишлатиш ёки нисбатан тинч йўллар билан қудратли миллий давлатга бошқа худудларни кўшиб олиниши натижасида вужудга келадилар. Инсоният ўз тарихида Хитой, Мўғул, Рим, Византия, Олмон, Француз, Россия империяларини гувоҳи бўлган.

3. Давлатнинг асосий кўринишлари: ҳуқуқий давлат, ижтимоий давлат.

Назарий тафаккур ва амалиётда давлат ва шахс муносабат-ларида юзага келадиган келишмовчиликлар, ихтилофлар масала-сига катта эътибор бериб келинган. Бошқа томондан давлат асрлар давомида бошқарув воситаси, қуроли сифатида синовдан ўтган цивилизация институти махсули деб тан олинган ва шундай бўлиб қолади ҳам. Қадим замонлардан тортиб ҳозиргача давлат табиатига хос ана шу карама-қаршиликни бартараф этиш, давлат ва фуқаро ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ришталарини мустаҳкамлашга қаратилган ғоялар силсиласи, энг аввал, ҳуқуқий, ижтимоий давлат ғояси олға сурилган.

¹ Каралсин: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 268-270

Мазмун-моҳиятига кўра ҳуқуқий давлат – бу конституционализм ғоя ва принципларини ўзида мужассамлаштирган реал воқелик. институтдир.

Унда инсон ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликлари давлат қонунларидан устун қўйилади, шахс ва ҳокимият муносабатлари конституцияга мувофиқ амалга оширилади, ҳокимият суверен халқ хоҳиш-иродасига бўйсундирилади. Халқни давлат фаолияти устидан назоратини ўрнатиш, давлатни жамиятни ваҳимага солиб турувчи баҳайбат мавжудотга айланиб қолишига йўл қўймаслик мақсадида ҳокимият қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятларга тақсимланади. Мустақил суд барча фуқаролар, давлат ва жамият ташкилотлари учун бир хил кучга эга бўлган ҳақ-ҳуқуқлар ҳимоясида туради.

Ҳуқуқий давлат ғояси давлатчилик ҳақидаги қараш ва назариялар заминида босқичма-босқич шаклланган, ривожланиб келган. Масалан, барча фуқароларга тегишли қонун ҳуқумронлиги тўғрисидаги фикрни биринчи бор эрампиздан олдинги VI асрда юнон архонти (ҳуқумдор) Солон билдирган. Одамнинг табиий ҳуқуқлари ва давлат қонунлари ҳақида Аристотель ва Цицерон сўз юритганлар. Қадимги Римда ва ундан сўнг Амир Темур даврида ҳуқуқий давлатнинг дастлабки қуртаклари-ҳокимиятни тармоқларга бўлиниши ҳақидаги ғоялар вужудга келди, ҳаётга татбиқ этилди. XVII – XIX асрларга келиб эса Локк, Монтескье, Кант, Жефферсон ва бошқа либерализм тарафдорлари томонидан ҳуқуқий давлат назариясининг асослари ишлаб чиқарилди¹.

Ҳуқуқий давлатлар вужудга келиши ва таракқиёт тажрибаларига асосланиб ҳуқуқий давлатга хос қўйидаги умумий белгиларни кўрсатиб ўтамиз: 1) ривожланган фуқаролик жамиятининг ташкил этилганлиги; 2) ҳуқуқий давлат фаолиятини шахс ҳуқуқ ва эркинликлари, жамиятдаги тартиботни ҳимоя қилиш, ҳўжалик ишлари билан шуғулланиши учун зарур бўлган ҳуқуқий шарт-шароитларни яратиш билан чекланиши; 3) дунёқарашнинг индивидуаллиги, ҳар бир кишининг ўз фаровонлиги, бахт-саодати учун масъуллиги; 4) барча фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги, инсон ҳуқуқини давлат қонунларидан устунлиги; 5) ҳуқуқнинг умумийлиги. уни барча фуқаролар, ташкилот ва муассасалар, жумладан

¹ Каралсин Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 258.

давлат ҳокимияти учун ҳам тегишлилиги, таалуқлилиги; 6) халқ суверенитети. Давлат суверенитетини конституциявий-ҳуқуқий регламентация қилиб қўйилиши; 7) давлат ҳокимиятини тармоқларга бўлиниши; 8) давлатнинг фуқаролик муносабатларини тартибга солишда таъқиқлаб қўйиш услубини ижозат бериш услубидан устунлиги. Бу-ҳуқуқий давлатда фуқарароларга “Қонун билан таъқиқланмаган ҳамма нарсани қилиш мумкинлигини”, ижозат олиш услуби эса фақат давлатни ўзига, яъни унинг ўзига берилган ваколатлар доирасидагина ҳаракат қилишга мажбурийлигини билдиради; 9) бошқа кишиларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари алоҳида олинган индивид эркинлигини чеклаб қўювчи бирдан бир восита эканлиги. Ҳуқуқий давлатда ҳар бир кишининг эркинлиги бошқалар эркинлигига путур етказилиши билан ўз ниҳоясига етади, тугайди.

Ҳуқуқий давлатни ташкил этилиши индивид ва жамият эркинликлари кенгайтирилишининг муҳим босқичи бўлди. Унинг ижодкорлари ҳар бир кишини эркинлик билан таъминлаш, рақобатдошлик, ҳамманинг хусусий мулкка эга бўлиш имконияти, индивидуал маъсулият ва ташаббускорликни оширади ва уларнинг натижаси уларок умумий фаровонлик, бахт-саодат қарор топади деб ўйлаган эдилар. Аммо бундай бўлиб чикмади. Ҳуқуқий давлатда тухфа қилинган индивидуал эркинлик, тенг ҳуқуқийлик ва давлатни фуқаролик жамияти ишларига аралашмаслиги, иқтисодни монополлаштириш ва вақти-вақти билан инқирозга юз тутишини, шафқатсиз эксплуатация-бировни кучидан фойдаланиш, ижтимоий тенгсизлик ва синфий курашнинг кескинлашиб боришига тўсқинлик қилаолмади. Чуқур илдиз отган ҳақиқий тенгсизлик фуқаролар тенг ҳуқуқлилигини қадрсизлантирди, конституцион ҳуқуқлардан фойдаланишни эса бой-бадавлат кишилар имтиёзига айлантирди¹.

Мумтоз вариантдаги ҳуқуқий давлатнинг номукамаллиги, шунингдек маъмурий социализмга қарши конструктив жавоб сифатида ҳар бир кишига моддий эркинлик ва жамиятда ижтимоий адолат, тенгликни таъмин этувчи ижтимоий давлат ёки оммавий фаровонлик давлати назарияси шаклланди ва тараққий этмоқда.

Ижтимоий давлат – бу ҳар бир фуқарога муносиб ҳаёт кечириш учун етарли шарт-шароит яратиб бериш, унинг ижтимоий

¹ Каралсин Пугачев В. П., Соловьев А. П. Введение в политологию. Стр. 260.

ҳимояси ва ишлаб чиқаришни бошқаришда бирга қатнашишини таъминлаш, деярли ҳамма учун бир хил яшаш, шахс ўзини жамиятда намоён қила олиш имкониятларига эга бўлиши демакдир. Бундай давлатнинг диққат марказида барча кишиларнинг фаровонлиги, жамиятда ижтимоий адолатни қарор топтириш масалалари туради. У мулкӣ ва бошқа ижтимоий тенгсизликни сайқаллаштириш, заиф, бенаво-бебахраларга ёрдам кўрсатишга ҳаракат қилади, ҳар бир кишини иш билан ёки яшаш учун зарур бўлган бошқа манбаа билан таъминланишига ғамхўрлик қилади¹. Жамиятда тинчлик, ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш, инсон учун қулай ҳаётӣ муҳитни шакллантириш, бунёд этишга хизмат қилади.

Ижтимоий давлат тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Агар қадимги Рим ҳуқумдорлари қашшоқ-камбағалларни “нон ва томоша” билан таъминлаган бўлсалар буюк бобомиз Амир Темур “Мамлакатим худудида тиланчилар бўлмасин, меҳнатга яроқсизлар нафақа билан таъминлансин, ишга яроқлилар меҳнат қилиб тирикчилик ўтказсин, ишёқмаслар меҳнатдан бўйин товлаб, гадойчилик қилсалар, Туркистондан чиқариб юборилсин²” қабилида иш тутган. Мустақиллик йилларида эса кучли ижтимоий сиёсат юритиш тараққиётимизнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб қолди.

Ҳозирги замон ижтимоий давлати кўп қиррали фаолият кўрсатадиган давлат бўлиб унда миллий даромад аҳолининг кам таъминланган қисмлари фойдасига қайта тақсимланади, иш билан бандчилик, корхона ишчи, хизматчилари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ижтимоий суғурталаш, оила ва оналикни қўллаб-қувватлаш, ишсизлар, кекса ва ёшларга ғамхўрлик қилиш, барчанинг таълим, соғлиқни сақлаш, маданий ва бошқа тизимлар хизматидан тўла фойдалана олиш имкониятига эга бўлиш каби тартиб-қоида, нормалар кенг тараққий этади.

4. Фуқаролик жамияти. И.А.Каримов давлатнинг бош ислохотчилиги ҳақида.

Бизнинг бош, стратегик мақсадимиз Ўзбекистонда демократик ҳуқуқӣ давлат, фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир. Фуқаролик жамияти ҳуқуқӣ давлат заминиде вужудга келадиган,

¹ Каралсин: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 261.

² Иброҳимов А ва бошқ. Ватан туйғуси/А Иброҳимов, Х.Султонов, Н.Жўраев. –Т.: Ўзбекистон, 1996. 65 б.

хар бир фукарога ўз турмуш-ҳаётини ўз ихтиёри асосида қуришига тўла эркинликларни кафолатловчи жамият бошқарувининг давлатга қарам бўлмаган мустақил шакл-босқичидир.

Фукаролик жамияти ўзаро муносабатлари давлатнинг аралашувисиз амалга ошириллаган хўжалик, иктисодий, оила-уруғчилик, этник, диний, ҳуқуқий ва ахлоқий, шунингдек, ҳокимиятнинг бирламчи субъектлари-индивидлар, партия, манфаат гуруҳлари ва бошқа бирлашма-уюшмаларнинг мураккаб тизимидан таркиб топади. Улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик давлат тузилмаларидан фарқли равишда бир-биридан устунлик, бўйсунувчилик талаб-қоидалари асосида эмас, балки юридик жиҳатдан эркин ва тенг ҳуқуқли шерик-партнерларнинг ҳамжиҳатлиги ва рақобатдошлиги заминида кечади.

Аммо турли нодавлат ташкилот, уюшмаларнинг бундай кўринишдаги мустақил фаолияти давлатни барҳам топилишига олиб келади деган эмас. Давлат фукаролик жамияти сиёсий тизимининг муҳим институтларидан бири сифатида сақланиб қолади. Лекин унинг ҳозирги кундаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ва бошқа соҳаларни бошқаришдаги вазифа-функцияларининг асосий қисмлари бевосита фукароларнинг ўзларига ва уларнинг ана шу нодавлат ташкилот, уюшмаларига ўтади.

“Фукаролик жамиятида давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари умуммиллий манфаатларга дахлдор энг муҳим вазифаларнигина амалга оширади. Мудофаа, давлат ҳавфсизлиги, ташқи сиёсат, пул-молия ва солиқ тизимини шакллантириш, қонунчиликни ривожлантириш”¹ шулар қаторига киради.

Фукаролик жамияти ҳақидаги ғоя ва қарашлар тарихи қадимги Юнонистон ва Римдан бошланади. Аристотелнинг “Сиёсат” номли асарида “Полис”га (шаҳар-давлат) инсоният жамиятининг бахтли ҳаётини таъминлашнинг энг олий шакли сифатида қаралади. Ўз даврида Форобий ҳам фукаролик жамияти шароитида бошқарувнинг жамоатчилик асослари тўғрисидаги дастлабки ғояларни олға суради. Фукаролик жамияти масаласига оид ғоя ва таълимотлар Амир Темур, Бобур, Навоий шунингдек Ғарбий Европа мутафаккирлари Кант, Гегель, Руссо ва бошқалар томонидан давом эттирилади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. 156

Мамлакатимизда эркин фукаролик жамиятини куриш нировард мақсадимиз эканлиги ва уни босқичма-босқич амалга оширишнинг назарий ва амалий асосларини юртбошимиз И.А.Каримов ҳар томонлама асослаб берди ва уларни кундалик ҳаётга татбиқ этилишига раҳнамолик қилмоқда. “Ўзбекистон. – деб таъкидлайди юртбошимиз.-келажаги буюк давлат. Бу – мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъий назар фукароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир”¹ “...ҳақиқий миллий раванққа биз фақат давлат ҳокимияти вазифалари қатъий ва мукаммал белгилаб қўйилган фукаролик жамияти шароитидагина эришмоғимиз мумкин”².

Фукаролик жамиятини барпо этиш ўз-ўзидан, бирданига кечадиган жараён эмас. Бунинг учун кенг кўламдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий чора-тадбирларни амалга ошириш талаб қилинади. Шунинг учун ҳам давлатимиз раҳбари бу жараённи эволюцион, яъни, тадрижий ривожлантириш йўлларини аниқ кўрсатиб, фукаролик жамиятини дастлаб, ҳуқуқий негизини сўнгра демократик ўзгаришларни амалга ошириш ва ривожлантириш учун етарли шарт-шароитларни вужудга келтириш ва улар асосида янги ҳаётга хос кадриятларни шакллантириш зарурлигини такрорлаб ўтади.

Жамиятни демократлаштириш узлуксиз жараён бўлиб, у фақат юқоридан туширилмайди, балки пастдан юқорига томон ривожланиб борганидагина фукаролик жамиятига мустаҳкам замин яратилади. Бу эса И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган таракқиётнинг “Ўзбек модели” ва “Кучли давлатдан кучли жамият сари” ҳамда 2010 йилнинг ноябрь ойида республика парламенти қабул қилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фукаролик жамиятини ривожлантириш концепция”ларини нақадар ҳаётийлиги ва пухталигидан далолат беради.

Кўриниб турганидек биринчи вазифани бажармай туриб иккинчисига ўтиш мумкин эмас. Соддароқ қилиб айтиладиган бўлса ўтиш даври вазифаларини ижобий ҳал этилиши фукаролик жамиятига солинган кўприк бўлиб хизмат қилади. Бунда

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари 156

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари 156

Президентимиз белгилаб берганидек "...давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши зарур. Давлат бутун халқнинг манфаатларини кўзлаб, ислохотлар жараёнининг ташаббускори бўлиши, иқтисодий тараққиётнинг етакчи йўналишларини белгилаши, иқтисодиётда, ижтимоий соҳада ва суверен давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришларни амалга ошириш сиёсатини ишлаб чиқиш ва изчил рўёбга чиқариш керак"¹.

Давлат ислохотлар жараёнининг марказида бўлиши шарт. Чунки, фақат давлатгина, умуммиллий иқтисодий-ижтимоий манфаатларни мужассам ифодалашга ва ҳимоя қилишга, аҳолининг барча қатламларини умум мақсадлар асосида жипслаштириш ва уларни бажарилишини таъминлашга сафарбар қилаоладиган ягона куч, бошқарув институтидир.

Гарчи фуқаролик жамиятининг шаклланиб бориши жараёнида давлат бажарадиган вазифа-функцияларни катта қисми, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, фуқароларнинг ўзлари ва уларнинг нодавлат бирлашма, уюшмаларига ўтказилсада унинг мамлакатдаги турли ижтимоий бўҳронларни олдини олиш, ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштириш, ижтимоий адолатни қарор топтиришдаги ўрни ва роли сақланиб қолади.

Такрорлаш учун саволлар

- 1. Сиёсий институтларни таърифланг.*
- 2. Давлат ва давлат ҳақидаги гоя ва қарашларни тасниф этинг.*
- 3. Давлатнинг турлари ва бошқарув шакллари тўғрисида нималарни биласиз?*
- 4. Марказий Осиёдаги Марказлашган давлат қачон ва ким томонидан ташкил этилган ва қандай бошқарилган?*
- 5. Ҳуқуқий давлатнинг ўзига хос белги, хусусиятларини таърифлаб беринг*
- 6. Ижтимоий давлат ўзи нима?*
- 7. Фуқаролик жамияти. И.А.Каримов фуқаролик жамияти ҳақида.*
- 8. Тараққиётнинг "Ўзбек модели" концепциясида давлатнинг ўрни ва роли.*

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. "Ўзбекистон". 1995. 10-11 б.

12-мавзу. Сиёсий ривожланиш ва модернизация

Режа

1. Сиёсий ривожланиш: тушунча ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Сиёсий модернизациянинг моҳияти, унинг турлари ва белгилари.
3. Ўзбекистондаги сиёсий модернизация жараёнлари.

1. Сиёсий ривожланиш: тушунча ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

Жамиятнинг сиёсий тизими ва бошқарув усули вақти-вақти билан у ёки бу структуравий (тузилмавий) ўзгаришлар-фуқароларни давлатни идора этишдаги иштироки, фуқаро-давлат-жамият тизими ва бошқа соҳалардаги ўзгаришларга чалиниб туради. Ана шу жараёнлар даражаси, меъёри ва кўлами мавжуд ҳокимият тизимини сиёсий жихатдан қай даражада ривожланганлигидан гувоҳлик беради. “Сиёсий ривожланиш” тушунчаси илмий муомалага XX асрнинг иккинчи ярмисида киритилган бўлиб у сиёсий ҳаёт динамикаси, ундаги жараёнларнинг ўзгариб боришини акс эттиради¹.

Сиёсий ривожланиш жараёни иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳалардаги жараёнлар тараққиётидан фарқ қилади. Биринчидан, сиёсий ривожланиш қайтарилмайдиган, такрорланмайдиган жараён эмас. Иккинчидан, сиёсий ривожланиш ўзининг мустақил мезон-белгилари билан характерланади. Учинчидан, сиёсий ривожланиш жараёнлари барча сиёсий ижтимоий тузумларда бир хил кечмайди.

Умуман олганда, сиёсий ривожланиш – бу жамият сиёсий тизимини доимий равишда ўзгариб бораётган ижтимоий талаб-вазифалар, вазиятга мослашуви, ҳукумат билан халқ оммаси ўртасида янги даражадаги алоқа-муносабатларни таъминлашига кодир институтларни ташкил этилишидан иборатдир.

Сиёсий ривожланишнинг ўзига хос белги, мезонлари масаласига келганда америкалик политолог Л.Пай томонидан ишлаб чиқилган унинг учта белгиси – структуравий, дифференциаллаштириш, тузумнинг “қобилятлиги” ва тенг ҳуқуқлилиқ тенденцияга мойиллигини кўрсатиб ўтиш керак².

5

¹ Қаралсин: Политология. Учебник для вузов / под ред. М.А.Василька. Стр. 448-449

² Уша ерда. Стр. 448-450

Сиёсий тизим институтларини структуравий дифференциаллаштириш кишилар фаолияти хилма-хиллигини ўсиб бориши қонуниятига мувофиқ ижтимоий муносабатларни мураккаблашиб бориши ва манфаатларнинг янги турларини вужудга келишини билдиради. Сиёсий тизим ана шу талабларга ўз вақтида жавоб бера олиши керак бўлади. Бунинг учун эса самарали структуравий дифференциаллаштириш ва сиёсий институтлар функция-вазифаларини ихтисослаштириш талаб қилинади.

Сиёсий ривожланишнинг иккинчи белги-мезони тузумни инновацияларга, сафарбарлик ва қийин вазиятлардан чиқиб кетишга қобилиятлигидир. Инновацияларга қобилиятлилиқ-бу янги муаммоларга мослашиш, кутилмаган ҳолат, вазиятларга мос фаолият кўрсатиш: сафарбарликка қобилият-жамият олдида турган мақсад вазифаларни бажаришга кишилар ва моддий ресурсларини сафарбар эта олишни ифодалайди. Ресурслар сафарбарлиги – бу:

а) омма учун қоронги, ноаниқ бўлган орзу-тилақларни аниқ дастур ва сиёсатга айлантириш;

б) коллектив фаолият кўрсатиш ва ҳатти-ҳаракатлар лойиҳасини ишлаб чиқиш, тарқатиш ва етказиш;

в) халқ оммасини ана шу мақсад вазифаларга қизиқтирувчи ва уларни бажаришга сафарбар қилувчи сиёсий ғоялар мавжудлиги:

г) зарур ресурслар – кишилиқ, иқтисодий, информацион ва бошқа ресурсларни тўплаш, жамғариш;

д) сиёсий лидер – етакчиларнинг халқ олдидаги обрӯ-эътибори.

Сиёсий ривожланишнинг учинчи белги, мезони-тенг ҳуқуқликдир. Бу:

а) халқни фақат маъмурий вазифа-мажбуриятларни бажаришга хизмат қиладиган иштирок маданиятдан жамият сиёсий тизимида фаоллик кўрсатиш маданиятига ўтишини таъминлаш. Бу жараён демократик йўл билан ҳам авторитар шаклдаги сафарбарликни ошириш йўли билан ҳам амалга оширилиши мумкин.

б) барча жамият аъзоларининг ижтимоий ҳолати, макomidан қатъий назар актив сиёсий фаолият кўрсатиш ҳуқуқини ўзида мужассамлаштирган универсал қонунларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этиш;

в) давлат мансаб-лавозимларига давогарларни уларни синфий, маҳаллий, қариндош-уруғчилик, таниш-билишлиқ ва бошқа жиҳат-

ларига қараб эмас лаёқат, билимдонлик, ташкилотчилик қобилиятларидан келиб чиқиб қўйиш, тайинлашдан иборатдир¹.

Сиёсий ривожланишнинг кўрсатиб ўтилган характерли жиҳатлари сиёсий институтларнинг фаолият кўрсатиш самарадорлигини янада оширишга қаратилган. Яъни мамлакат таракқиётининг жадаллашуви сиёсий тизим институтлари-давлат, партия, қасаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ва бошқа ташкилот, бирлашмалар орқали индивидлар, ижтимоий гуруҳ, умуман олганда, кенг халқ оммасини сиёсий социаллашуви, фаоллигини оширишга эришиш жараёни билан боғлиқ бўлади.

2. Сиёсий модернизациянинг моҳияти, унинг турлари ва белгилари.

Сиёсий ривожланиш таълимотида сиёсий модернизация концепцияси муҳим аҳамиятга эга. Сиёсий модернизация тушунчаси, асосан, индустриал ривожланиш босқичига ўтаётган мамлакатлар учун қўлланилиб, у фақат сиёсий институтларни шакллантириш билан эмас халқни ижтимоий сафарбарлигини ошириш ва сиёсий иштироки масалалари билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Сиёсий модернизация назариясининг марказида глобал жараёнлар замонавийлашувининг, умумий модели, яъни фан-техника таракқиёти, ижтимоий-структуравий ўзгаришлар ва сақланиб келинаётган ижтимоий тартиботларни қайта қуриш орқали анъанавий жамиятдан ҳозирги, таракқий топган жамиятга ўтиш мумкинлигини асослаб бериш масалалари ётади.

Сиёсий модернизация таълимоти ўз таракқиёт йўлида иккита босқични босиб ўтди:

1) XX асрнинг 50 – 60 йиллари. Бу даврда модернизация вестернизация маъносида, яъни ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги ривожланиш ғарб таракқиётига тақлид сифатида баҳоланган. Унда бир томонлама ривожланиш гоёси ҳукумронлик қилган. Унга кўра баъзи бир мамлакатлар ўз таракқиётида бошқалардан орқада қолган бўлиб, улар модернизациянинг ягона йўлидан ҳаракат қилганлар.

Сиёсий модернизация, биринчидан, ривожланаётган мамлакатларни ғарбона демократлаштириш деб қабул қилинган. Иккин-

¹ Каралсин Политология. Учебник для вузов/ под ред. М.А.Василика. Стр 451.

чидан. бу йўлни “учинчи дунё” (ривожланаётган мамлакатлар) мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий таракқиётининг оқибат-натижаси деб тан олинган ва. ниҳоят учинчидан, ривожланаётган давлатларнинг ана шу соҳаларда эришган катта ютуқлари уларнинг Ғарбий Европа ва АҚШ билан олиб борган ҳамкорлик махсули оқибати эканлиги уқтириб ўтилган.

2) XX асрнинг 70 – 90 йилларида модернизация ва ривожланиш ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, боғлиқлик масаласи қайта кўриб чиқилди. Модернизация ривожланишининг аввал ўйланганидек, асосий шарт эмас, балки унинг функция-вазифаси эканлиги эътироф этилди: устувор мақсад-вазифа сифатида жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-структуравий ўзгаришларни ғарбона демократик таракқиёт модели билан боғланмаган ривожланиш шакли ғояси олға сурилди; модернизациянинг “қисман модернизациялаштириш”, “чорасизлик, иложсизлик модернизация”, “инқироз аломати билан боғлиқ модернизация” концепциялари ишлаб чиқилди. Турли мамлакатларда кечаётган сиёсий жараёнларни ҳар бир мамлакатнинг тарихий, миллий, маданий хусусиятлари, ўзига хослиги билан боғлиқ ҳолда тадқиқ қилишга катта эътибор берилди¹.

Унга кўра иқтисодий соҳани модернизациялаш капитал ва илмий билимлар, табиий ресурсларни ўзлаштириш, қайта ишлаб чиқиш, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаларини, товарлар ва меҳнат бозорларини кенгайтиришга асосланган индустриал технологияларни кенг жорий этишга асосланади;

Ижтимоий соҳани модернизациялаш аввал қабул қилинган буйруқ, фармойишларга асосланган ижтимоий ҳимоя тартиб қодаларини қайта кўриб чиқиш, унинг касбий ёки бозор муносабатларига мос шаклларини ҳаётга жорий этиш;

Маданий соҳани модернизациялаш жамият маънавий тизимини дифференциаллаштириш, ижтимоий онг, таълим хилма-хиллиги, саводхонликни ошириш, миллий тил, маданиятни ривожлантириш. ғоявий оқимлар турлари, оммавий ахборот воситалари ва коммуникацияларни таракқий эттириш;

Сиёсий соҳани модернизациялаш таркибида ўз манфаатлари ҳимоясида турган турли ижтимоий-сиёсий ҳаракат, гуруҳлар

¹ Каралсин Политология Учебник для вузов/ под ред. М.А.Василика Стр. 453; Политология. Уч. Пособие Под общ. ред. Ю.А.Северова. Часть II. стр. 38-39; Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 426-427.

тармоғи кенг ривожланган, марказлашган миллий давлатни ташкил этишдан иборатдир.

Сиёсий модернизация ҳақида билдирилган бошқа карашларда у жамиятдаги сиёсий институтлар ва ролларнинг юқори даражада ихтисослашган тизимини ташкил этиш; индивид ва ижтимоий гуруҳларнинг жамият сиёсий ҳаётидаги иштироки ва фаоллигини ошириш; сиёсий манфаатларни мувофиқлаштириш; жамият сиёсий тизимини доимий ҳаракатдаги ўзгаришларга мослаша олиши; жамият аъзолари катта қисмини қабул қилинаётган қарорларга таъсир ўтказиш жараёнини кучайтириш; анъанавий элита ва унинг легитимлигини камайтириш; анъанавий элитани модернизациялашган элита билан алмаштириш ва бошқа мақсад-вазифаларни кўзлайди.

Илмий адабиётларда сиёсий модернизациялаш жараёнини “бирламчи”, ва “иккиламчи” турларга ажратиш қабул қилинган. Унинг биринчисига Ғарбий Европа, АҚШ, Канадада бўлиб ўтган биринчи саноат соҳасидаги инқилоблар, анъанавий, наслдан наслга ўтиб келган имтиёзларни бекор қилиниши ва фуқароларнинг тенг ҳуқуқлигини, демократлаштиришни эълон қилиниши қиради¹.

Унинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки “бирламчи” модернизация аввал маънавий-ғоявий соҳани ислоҳ қилишдан бошланади. Кейин эса унга иқтисодий соҳадаги ўзгаришлар қўшилади. Иккиламчи, “кувиб етувчи”, модернизация даврида жамиятнинг айрим элемент, унсурлари бошқаларга нисбатан олдинлаб кетади ва бу жиҳатдан улар ривожланган мамлакатлар даражасига етиб оладилар. Ўзга мамлакатларда шарт шароитлар пишиб етилмаганли сабабли улар орқада қолиб кетадилар.

Жамиятнинг “иккиламчи” модернизация босқичидаги ҳолати тўрт бурчакли ғилдирак ҳаракатини эслатади. Маълум тадрижий ёки инқилобий ўзгаришлар даврида ана шу ривожланиш ғилдираги куч билан қирчиллаб бир томонга айланади ва яна қайта зарба, туртиниш бўлмаганига ўша ўрнида қотиб қолади, кейин қийинчиликлар билан яна танланган йўналишда давом этади. Бу ривожланиш суратларини бир хил тарзда кечмаётганлигидан далолат беради. Ана шундай ҳар хил суратлардаги ўзгаришларнинг асосий сабаби жамият ижтимоий тизимини бундай жараёнларга

¹ Каралсин. Политология. Учебник для вузов / под ред. М.А.Василика. Стр. 454

тайёр эмаслиги, мослашмаганлигидадир. Тажриба жамиятнинг ижтимоий тизими-оммавий-сиёсий ўзгаришларга тайёр бўлиши кераклигини кўрсатади.

Бу соҳадаги халқаро миқёсда тўпланган амалиёт яна шундан далолат берадики жамиятни бир ҳолатдан иккинчи бир прогрессив ижобий ҳолатга ўтиш жараёни демократияга қаршилиқ кўрсатувчи куч-ҳаракатлар қаршилигини енгитиш, ижтимоий гуруҳлар манфаатларини умуммиллий манфаатлар билан бирга қўшиб олиб бориш, бирлаштиришга қодир забардаст сиёсий куч бўлишини такозо этади.

Турли режим, мамлакатлардаги модернизациялаш жараёнларининг илмий-назарий таҳлили шу ҳулосага олиб келдики модернизациялашни босқичма-босқич, кетма-кетлик ва синовдан ўтган тартиб-қоидаларга мувофиқ амалга ошириш керак экан. Баъзи бир олимлар модернизациялаш жараёнини индустриялашдан бошлаш кераклигини, айрим тадқиқотчилар қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишдан, бошқалар ривожланган мамлакатларнинг ёрдами билан, ижтимоий ўзгаришларни ўз олдига мақсад қилиб қўйган институтларни ривожлантириш орқали, модернизациялаш жараёнида муҳим ролни сиёсий коммуникациялар ўйнаши, ёки ундаги бош звено бўлиб шаҳарлар ролини ошириш лозимлигини кўрсатиб ўтадилар¹.

Агар либерал қарашларда сиёсий модернизациялашнинг асосий ўлчов-мезони аҳолининг вакиллик демократиясига жалб қилинганлиги даражаси билан баҳоланса, консерватизм тарафдорлари учун барқарорлик муҳим аҳамиятга эга бўлади. Яъни агар иқтисодий соҳадаги ислоҳларнинг бош кўрсаткичи иқтисодий ўсиш даражаси бўлиб хизмат қилса, сиёсий модернизациялашнинг муҳим шартси сиёсий барқарорликни таъминлашдир. Консерваторлар, шунингдек, модернизациялашнинг тажрибада синаб кўрилган тадрижий йўл-услубини авторитар сиёсий раҳбарлик орқали амалга ошириш мумкинлигини эътироф этадилар.

Сиёсий модернизация назариясини жамиятни демократлаштириш жараёнисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Бирок эътироф этмоқ керакки ҳар бир миллат, жамиятни демократлаштиришни тушуниш, талқин этиш ва амалда қўллашда ўзига хосликка эга

бўлади. Чунки ҳар бир халқнинг фикрлаш даражаси, воқеа-ҳодисаларга бўлган муносабати, баҳолаш тарзи, ўзининг тарихий келиб чиқиши, қадим анъанлари ва табиати билан белгиланади.

Масалан, Ғарбий Европа мамлакатлари, АҚШда демократия инсон ҳуқуқлари, давлат ва фуқаро ўртасидаги очик-ойдин, ошқора муносабатларга, индивидуализм фалсафасига асосланади ва халқ оммасининг хаддан ташқари сиёсийлашувига олиб келади. Унинг яна бир жиҳатига эътибор бериш ўринлики ана шу ҳудудларда демократик жараёнлар тарихи икки юз ва ундан ҳам ортик йилларга бориб такалади.

Шарқда эса И.А.Каримов кўрсатиб ўтганидек "... демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади". Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшагга уринишлар гоят ноҳуш, ҳатто фожiali натижаларга олиб келади. Инқилобни ғарб олимлари ҳам "Ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли деб атаганлар"¹. Шарқона демократия миллий босиқлик, ахлоқийлик ва комиллик фалсафасига, андиша, ёши улуғларга ҳурмат, ўзаро маслаҳат, ҳар қандай кескин масалада ҳам томонларнинг келишувларига асосланадиган фаолиятдир.

3. Ўзбекистондаги сиёсий модернизация жараёнлари.

Жамият тараққиёти узлуксиз давом этадиган жараён. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларида жиддий ўзгаришлар амалга оширилди. Биз тарихан қиска муддатларда халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъектига айланган, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлган, янги демократик цивилизация талаб-қоидаларига тўла жавоб берадиган давлатни бунёд этдик. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек "Бугун ана шу мустаҳкам пойдевор асосида мамлакатимизни жадал ислоҳ этиш ва модернизация қилишнинг янги даври-миллий тараққиётимизнинг кейинги мантик-кий босқичи изчил давом этмоқда"².

Ўзбекистонда демократик янгиланишлар ва модернизацияни амалга ошириш дастури 2005 йилда И.А.Каримовнинг "Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш" концепциясида ишлаб

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. 10-11 б
² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. I "Ўзбекистон" 30 б

чикилган. Унинг заминида мустақилликни мустаҳкамлаш. ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлатни бунёд этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришдек бош, стратегик мақсад-вазифа ётади.

Жамиятни модернизациялаш жараёнинг бориши ва унинг келажакдаги аниқ вазифалари юртбошимизнинг 2010 йилдаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да давом эттирилди.

Модернизациялаш жараёни ўз тақдиримизни ўзимиз белгилаб, тараққиётнинг “Ўзбек модели” танлаб олинганлиги ва унинг ўзимизга хос ва мослиги, миллий давлатчилик асосларини ташкил этилиши ва уни мустаҳкамланиб борилаётгани, “Кучли давлатдан-кучли жамиятга” ўтиш тамойилининг амалга оширилаётгани, мустақил ички ва ташқи сиёсат юритилаётгани ва бошқа сиёсий-ижтимоий муносабат, жараёнларда намоён бўлмоқда.

Сиёсий модернизациялаш жараёнининг муҳим масалаларидан бири – бу давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштиришдан иборатдир. Ўтган йиллар мобайнида ҳокимиятлар бўлинининг конституциявий тамойили-ҳокимият тармоқларини ўзаро бир-бирини тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали тизимини шакллантириш, марказда ва жойларда қонун чиқарувчи ва вакиллик ҳокимиятининг ваколатлари ҳамда назорат вазифаларининг ролини кучайтириш; бошқарув соҳасини марказлаштиришни чеклаш; бу борадаги вазифаларнинг бир қисмини республика даражасидан вилоят, туман ва шаҳар миқёсига ўтказиш, Ўзбекистонда маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг ноёб шакли бўлган маҳалла тизимини шакллантириш масалаларига катта аҳамият қаратилди¹. Ушбу масалаларни ҳаётга татбиқ этилиши бошқарув тизимини янада такомиллаштириш, ҳокимият қуйи бўғинлари ролини ошириш ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарув органларини кучайтириб бориш имконини беради.

Шу ўринда республика парламентидаги туб ўзгариш-уни мамлакат ҳудудлари манфаатларини ифодаловчи юқори палата – Сенат ва профессионал асосда фаолият кўрсатадиган қуйи палата –

¹ Каралсин Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш концепцияси. “Наманган ҳақиқати”. 2010. 16 ноябрь.

конунчилик палаталарга бўлинганлиги. “Ўзбекистон Республикаси Бош вазирини Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига сайловларда энг кўп депутатлик ўрнини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партиялар томонидан таклиф этилиши” ҳамда “Олий Мажлисга Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотумини билдириш ҳукуқи”¹ каби демократик тартиб-қоидаларни ҳаётга татбиқ этилганлигини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур бўлади. Ўз-ўзидан бу ўзгаришлар жамият сиёсий тизимининг марказий институтларидан бири-сиёсий партиялар оммавийлиги ва фаоллигини оширишга хизмат қилади.

Давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаи халқ оммасининг сиёсий онги, маданияти, фаоллигини, бир сўз билан айтганда, фуқароларни жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги актив иштирокни таъминлаш сиёсий модернизациялашнинг марказий муаммо, масалаларидан ҳисобланади. Аввал таъкидлаб ўтганимиздек киши демократ, ташкилотчи бўлиб дунёга келмайди. У узлуксиз машқ, серқирра билим ва ҳаётини тажриба орқали бу сифатларга эришади.

Бу вазифани ҳал қилишда барча аҳоли қатламларининг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий-маданий ва бошқа манфаатларини ҳимоя қилувчи фуқаролик жамияти институтлари, нодавлат нотижорат ташкилот, уюшмалар муҳим аҳамият касб этадилар.

Жамиятни модернизациялаш, янгилаш йилларида ана шу фуқаролик институтларининг роли ва аҳамиятини кучайтиришга, фуқароларнинг энг муҳим социал-иқтисодий муаммоларини ҳал этишга қаратилган 200 дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинди². Ана шу ташкилот, уюшмалар мустақиллигини, ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, фаолиятини ташкилий-ҳуқуқий, моддий-техникавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни кучайтиришга қаратилган аниқ тадбир чоралар тизими ишлаб чиқилди.

Юқорида баён қилинган фикр-мулоҳазалардан шундай хулоса келиб чиқадики, демократия демократия учун эмас, халқнинг ҳокимият бошқарувида фаол иштирок этишини амалда таъминлашга хизмат қилмоғи зарур. Лекин буни амалга ошириш биринчи

¹ Каралсин Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш концепцияси “Наманган ҳақиқати” 2010. 16 ноябрь.

² Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш концепцияси “Наманган ҳақиқати” 2010. 16 ноябрь.

кўринганидек осон кечмайди. Шунинг учун ҳам сиёсий модернизациялашнинг бу ва бошқа талаб-тамоийилларини эволюцион. яъни тадрижий, ижтимоий-сиёсий ларзаларсиз амалга оширишнинг энг оқилона ечими ўзида мужассамлаштирган назарияси – “Кучли давлатдан кучли жамият сари” концепцияси ишлаб чиқилди.

Албатта кучли давлат тушунчаси бу кимгадир зўравонлик, куч ишлатиш йўли билан таъсир ўтказиш, кўзланган мақсадга эришиш деган маънони билдирмайди. У давлатнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий соҳаларидаги тараққиёт даражаси, илмий-техникавий салоҳияти, халқаро нуфузи ва энг муҳими-фуқароларни давлатнинг ҳозирги пайтда бажарилаётган вазифа-функцияларининг катта қисмини яъни жамият бошқарувини амалга ошира олишга тайёрлиги даражаси билан ифодаланади. И.А.Каримов уқтириб ўтганидек “Кучли давлатдан кучли жамият сари” деган тамойилни амалда ҳаётга жорий этиш ижтимоий-иқти-содий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўтказиш боришни тақазо этади¹.

Модернизациялаш жараёнининг энг долзарб, энг муҳим, ўзак масалалари қаторига жамиятнинг суд-ҳуқуқ, ахборот, сайлов тизимларини такомиллаштириш, демократик бозор ислохотларини, иқтисодни либераллаштириш-эркинлаштириш вазифалари қиради. Буларга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур бўлади.

Такрорлаш учун саволлар

- 1. Сиёсий ривожланиш ва сиёсий модернизация тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги ва тафовутларини кўрсатинг.*
- 2. Сиёсий ривожланишнинг ўзига хос белги, мезонлари нималардан иборат?*
- 3. Сиёсий модернизация ўзи нима?*
- 4. Сиёсий модернизациялашнинг асосий босқичлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини шарҳлаб беринг.*
- 5. Сиёсий модернизация турларини таърифланг.*
- 6. Ўзбекистонда сиёсий модернизация жараёнларини таҳлил қилинг.*

¹ Каримов И. А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Халқ сўзи. 2002. 30 август.

13-мавзу. Сиёсий ихтилофлар

Режа

1. Ихтилоф ижтимоий воқелик сифатида.
2. Сиёсий ихтилофлар: мазмун-моҳияти ва турлари.
3. Сиёсий инқироз: тушунча, кўриниш ва ечимлари.

1. Ихтилоф ижтимоий воқелик сифатида.

Ихтилофлар тарихи дунё тарихидек кўхнадир. Ихтилофлар муаммоси қадим замонлардан тортиб ҳозирги кунгача турли фан вакилларининг диққат¹ эътиборини ўзига тортиб келган ва бу жараён бундан кейин ҳам давом этади. Қадимги юнон файласуфи Гераклит таъбири билан айтганда ҳамма нарса ҳаракатда. Абадий ҳаракат айна бир пайтда абадий ўзгариш ҳам демакдир¹. Ўзгаришлар заминида қарама-қаршиликлар ётади. Улар заминида эса ихтилофлар юзага келади.

Ихтилофлар муаммоси Н.Макиавелли ижодида муҳим ўрин тутган. У турли даража, кўринишлардаги ихтилофларни таҳлил қилиб, уларни жамият таракқиётидаги ижобий ролига катта эътибор беради. Аммо XVIII аср охиригача шу масаладаги илмий изланишларда ихтилофлар ҳуқумронлик ва бўйсунувчилик жараёнлари билан боғлиқлиги эътироф этиб келинган. А.Смит, масалан, ихтилофлар заминида жамиятни синфларга бўлиниши ва иқтисодий рақобат ётганлиги, Ф.Гегель эса бойлик орттиришга ружу қўйган буржуазия ва абадий меҳнатга маҳкум этилган синф ўртасидаги тенгсизликда кўрадилар².

Ижтимоий ихтилофлар икки ва ундан ортиқ ҳар хил йўналишдаги кучларнинг қарши ҳаракат, тўқнашувдир.

Ихтилофларни тадқиқ этишдаги иккита асосий йўналишни кўрсатиб ўтамиз. Булар: 1) Э.Дюркгейм, Т.Парсонс, Н.Смелезерларнинг жамиятдаги барқарорлик ва бардошлиқни таъминлаш назарияси. 2) К.Маркс, М.Вебер, Р.Дарендорфларнинг жамиятда кечаётган жараён, ўзгаришлар сабаб-оқибатларини аниқлашда ихтилофларнинг устуворлиги концепцияси.

Т.Парсонс таълимотига кўра ҳар қандай жамият нисбатан уюшган ва барқарор, чидам-бардошли тизимдан иборат. Унинг

¹ Каралсин: Асмус В.Ф. Античная философия. Стр.33.

² Каралсин: Краснов Б.И. Конфликты в обществе. Социально-политический журнал. М.: 1992. №6-7. Стр.15.

таркибидаги ҳар бир элемент (унсур) маълум вазифа-функцияни бажаради ва жамият барқарорлигига ўзининг хиссасини қўшади. Ижтимоий тизимнинг барқарорлиги, бирлиги жамият аъзоларининг муросасозлик кадриятларига асосланади.

Р.Дарендорф ҳар бир жамият ўзгаришларга чалиниши ва уларнинг ҳаммага тегишли эканлиги, ҳар қандай жамият ўзаро келишмовчилик, ихтилофлар билан тўлиб тошганлиги ва уларнинг ҳамма жойда ҳозир-нозирлиги, жамиятнинг ҳар бир элементи унинг тарқоклиги ва ўзгаришларига ўзининг хиссасини қўшиши мумкинлиги, жамиятнинг маълум бир гуруҳи бошқаларни итоаткорлик, бўйсунушга мажбур қилишини кўрсатиб ўтади.

Р.Дарендорф таъкидлашча ихтилофларни тан олиш ва уларни уддасидан чиқиш тарихий ўзгаришларни назорат остида ушлаб туриш имконини беради. Кимда ким ана шу имкониятни қўлдан бой берса у ўзига-ўзи душман орттиради. Ижтимоий ихтилоф жамиятдаги ҳукмронлик ва бўйсунуш муносабатларига қарши кураш натижасидир. Ихтилофни бостиришга йўналтирилган ҳатти-ҳаракат уни янада кескинлашуви, революцияга, уни мақсадга мувофиқ, рационал бошқариш эса-бошқарилиши мумкин бўлган эволюцион ўзгаришларга олиб келади¹.

Л.Козер ихтилофларни ижтимоий гуруҳ, индивидларни ўз олдларига қўйган мақсад-вазифа ҳокимият, ижтимоий мақомни ўзгартириш, даромадларни одил тақсимлаш, кадриятларни қайта кўриб чиқишига йўналтирилган интилиш, ҳатти-ҳаракатнинг мафкуравий ифодаланиши деб баҳолайди. Олимнинг фикрича ихтилофларнинг кадр-қиймати ижтимоий тузумни қотиб қолишини олдини олиш, янгиликларга йўл очиб берилиши билан ўлчанади.

Америкалик К.Э.Боулдинг ихтилофларнинг барча кўринишлари учун умумий бўлган моделини ишлаб чиқишга ҳаракат қилган. Ихтилофлар дейди у онгланган ва пишиб етилган қарама-қаршиликлар, манфаатлар тўқнашувидан далолат беради.

Ана шу моделга мувофиқ ижтимоий ихтилофлар ташаббускорлари томонидан уни ташкил эта олиши даражасига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади: индивидлар ўртасидаги ихтилофлар; маконда бир-биридан ажратилган гуруҳлар ўртасидаги чегара масалалари билан боғлиқ ихтилофлар; маконда кесишувчи гуруҳ-

¹ Каралсин. Политология. Учебник для вузов, под ред. М.А.Василика. Стр. 482-483

лар ўртасидаги экологик ихтилофлар; бир хил ташкилотлар (масалан давлатлар) ўртасидаги ихтилофлар; тузилишлари жиҳатидан ҳар хил ташкилотлар (давлат ва черков) ўртасидаги ихтилофлар; индивид ва гуруҳ ўртасидаги ихтилофлар; индивид ва ташкилот (фуқаро ва давлат) ўртасидаги ихтилоф ва ниҳоят гуруҳ билан ташкилот ўртасидаги ихтилофлар¹.

А.Раппорт ихтилофларнинг учта муҳим тури, ва, айни бир пайтда унинг шунча даражаси-уруш, ўйин ва баҳс эканлигини: Р.Даль эса ихтилофларни уларда қатнашувчиларнинг сонидан келиб чиқиб икки томонлама ва кўп томонламага; иштирокчиларнинг бир-бирига ўхшашлигига қараб копулятив ва келишувчи ҳамда қатнашувчилар ўртасидаги қарама-қаршилик даражаси, меъёрига кўра бир-биридан фарқ қилувчи қисмларга бўлинишини эслатиб ўтади².

Ихтилофларнинг туб сабаб, манбаалари масаласига бир хил жавоб излаб топиш анчагина қийин вазифа. Чунки ҳар бир ихтилоф заминидан бир қанча иқтисодий, сиёсий манфаатлар, ижтимоий обрў-эътибор, нуфуз, мафқуравий, миллий, диний ва бошқа соҳа жиҳатлар ётганлигидан келиб чиқиш керак.

Жамиятни табақалашуви, уни ижтимоий, миллий, гуруҳ, қатлам, синфларга бўлиниши ихтилофлар келиб чиқишининг асосий манбаалари ҳисобланади. Ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларидаги номутаносиблик ижтимоий қатлам, гуруҳ, синфлар ўртасидаги курашга, авлодлар ўртасидаги, оила, ташкилотлараро қарама-қаршиликка, жамиятдаги этник гуруҳлараро кураш, турли хилдаги диний жамоалар ўртасидаги қарама-қаршилик, анъанавий кадриятларни янги шаклланаётган урф-одатлар билан келиша олмаслиги сабабли юзага келадиган ихтилофларга сабаб бўлади.

Ихтилофлар абадий. Зеро барча, барчанинг талаб-эҳтиёжларини тўла қондира оладиган тузум ҳали ташкил этилмаган ва ташкил этилиши ҳам муаммо. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки кишиларнинг барча талаб-эҳтиёжларини тўла қондириш имкони бўлганида ихтилофга ўрин қолмас эди. Масалани бошқа томони борки бундай ҳолатда жамият тараккиёти ҳам тўхтаб қолган бўлар

¹ Каралсини Политология. Учебник для вузов, под ред. М. А. Васильева. Стр. 484

² Ушаев. Стр. 485

эди. Д.Истон айтиб ўтганидек такчиллик барча жамиятларда устунлик қилади. Бу сиёсий анализ, таҳлилнинг бош нуктасидир. Жамият аъзоларининг талаб эҳтиёжларини етарли даражада кондириш учун керакли бойликни ўзи йўқ... фаровонлик, бойлик билан боғлиқ тафовут, ихтилофлар муқарраф¹.

2. Сиёсий ихтилофлар: моҳият-мазмун ва турлари.

Сиёсий ихтилоф – бу сиёсат субъектларнинг бир-бирига зид сиёсий қараш, манфаат ва қадриятларини ҳимоялаш, ресурсларга ҳўжайинлик қилиш, муҳим қарорларни қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлиш, бир сўз билан айтганда, ҳокимият ва ҳуқумронлик учун курашдир.

Давлат ҳокимиятини қўлга киритиш, сиёсий ҳокимият асо-сини ташкил этувчи сиёсий институтлар, қадрият ва рамзлар, ижтимоий гуруҳлар мақомини белгилаш ва сиёсат билан боғлиқ бошқа масала-муаммолар сиёсий ихтилофларнинг объекти ва предмети бўлиб ҳисобланади.

Мазмун-моҳиятига кўра сиёсий ихтилофлар икки гуруҳга бўлинади: 1) ҳукмронлик ва улар измидаги бўйсунувчилар ўртаси-даги ихтилофлар; 2) жамият сиёсий тизимида бир хил ёки турли хил даражадаги лавозимларни эгаллаб турган амалдорлар ўртаси-даги ихтилофлар.

Ихтилофларнинг биринчи гуруҳига кирувчи субъектларро ихтилофларда бир томондан аҳолининг ҳукмрон қисми-ҳукмрон элиталар ва улар манфаатлари ҳимоясида турган партиялар, давлат институтлари, ташкилотлар, лидер-етакчилар, иккинчи томондан эса жамиятда ўрнатилган тартиб-қоидалар ва ҳукмрон сиёсий ҳокимиятга қарши турган қарам, бўйсунувчи омма манфаатларини ҳимоя қилувчи ташкилотлар қатнашадилар.

Бундай ихтилофларнинг асосий мақсад, предмети давлат ҳокимияти тизими, мавжуд ижтимоий тартиб, режим бўлиб, унинг ечими жамият сиёсий тизимининг алмашуви билан яқунланади.

Иккинчи гуруҳдаги ихтилофларнинг субъектлари мавжуд тузумда турли позициялардаги бошқарувчилик ва раҳбарлик функцияларини амалга оширувчи сиёсий институтлар, ташкилот-лардан ташкил топади (давлат ҳокимиятининг турли хилдаги

¹ Каралсин: Санистебан Л. Основы политической науки. М.: МП «Владан», 1992. Стр. 104.

тармок органлари, уларда хизмат-килувчи кишилар гуруҳи ҳамда маҳаллий ҳокимият субъектлари).

Бу ҳилдаги ихтилофлар предмети сиёсий тизимнинг баъзи бир элементлари ёки ҳукмрон доиралар олиб бораётган сиёсатни тузум мақсад-вазифаларига, ҳукмрон кучларнинг айрим гуруҳлари манфаатларига тўла мос келмаслигидан иборат бўлади. Уларни ҳал этилиши ҳокимият структураси ва у ўтказадиган сиёсатдаги қисман ўзгаришлар билан ниҳоясига етади.

Шунинг учун бу тоифадаги ихтилофларни радикал (туб) ихтилофлар ҳам деб аталади. Радикал ихтилофлар манбаалари йирик ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий манфаат қадриятлардан келиб чиқади. Унчалик муҳим аҳамиятга эга бўлмаган қисман ихтилофлар манбаини эса ихтилоф вакилларининг вақтинчалик, асосий бўлмаган манфаат ва қадриятлари ташкил этади.

Радикал ихтилофларга жамиятдаги кўпгина ёки ҳаракатдаги барча институтлар ва аҳолининг катта қисми жалб қилинади. Қисман характердаги ихтилофлар атиги бир неча институтлар ва гуруҳлар, элитанинг маълум қисмлари, рақобатдаги партиялар, сиёсий муносабатлар ва институтларни ислоҳ этиш тарафдорларидан иборат бўладилар. Радикал ихтилофчилар жамиятни иккита карама-қарши кучларга бўлиб қўядилар. Ихтилофларни бошқа, иккинчи тури эса плюрализм қодалари доирасида ҳаракат килувчи кўп сонли сиёсий кучлар аралашмаси, қоришмасидан ташкил топади.

Ички сиёсий ихтилофлар режимли ва легитимли бўлакларга ажратилади. Ҳокимиятни, давлатнинг худудий яхлитлигини бузмаган ҳолда қўлга киритиш ёки жамият сиёсий тизимини алмаштириш ички ихтилоф субъектларининг асосий мақсад, вазифаларига қиради. Легитимли ихтилофларда давлатнинг бир қисмини унинг бус-бутун қисмидан ажратиб олишга ҳаракат қилинади.

Сиёсий ихтилофлар сиёсатнинг қайси бир соҳасида юзага келиши ва авж олишига қараб юқори даражадаги ихтилофларга ҳамда худудий ва маҳаллий ихтилофларга бўлинадилар.

Ихтилофларни сиёсий таҳлил қилишда уларнинг объективлик хусусиятларига қараб фарқлаш, баҳолаш қабул қилинган. Булар: манфаат ва мақсадлар ўртасидаги объектив карама-қаршилиқлардан келиб чиққан чинакам, ҳақиқий ихтилоф; иштирокчилар

томонидан ҳали англаб етилмаган тасодифий, шартли ихтилоф: карама-қарши томон сифатида қарши ҳолатда бўлмаган томонни қўшиб кўрсатилган ихтилофлар, ва ниҳоят, ҳеч қандай реал сабабларга асосланмаган сохта, ёлғон ихтилофлар.

Ҳозирги шароитда этник сиёсий ихтилофлар алоҳида ўрин тутати. Улар сиёсат даражасидаги муайян ҳатти-ҳаракатлар-оммавий тартибсизлик, сепаратив-ажралиб чиқишга қаратилган, ҳаттоки фуқаролар урушини келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкинлиги билан характерланади. Кўпчилик ҳолларда этник сиёсий ихтилофлар ҳудудий ёки маълум ҳақ-ҳуқуқларга давогарлик килиш билан боғлиқ бўлади. Аммо ҳар қандай этник сиёсий ихтилофлар заминидан энг муҳим масала вазифа-ҳокимиятни қўлга киритиш, ресурсларга эга бўлиш, миллий элита ҳақ-ҳуқуқларини амалга ошириш масаласи ётади¹.

3. Сиёсий инқироз: тушунча, кўриниш ва ечимлари.

Фалсафий нуқтаи назардан инқироз бу “маълум воқеликнинг табиат ва жамият тараққиёти объектив қонуниятларига зид келиб қолиши, ўз даврида прогрессив ҳисобланган жараёнларнинг вақт ўтиши билан янгича талабларга жавоб бера олмаслиги туфайли юз берадиган ҳодисадир².

Сиёсий инқироз – бу жамият сиёсий тизимининг, биринчи навбатда, сиёсий институтларнинг бекарорлиги, иқтисодий жараёнларни бошқаришдаги сусткашлик оқибатида юзага келган сиёсий карама-қаршилиқлар, тангликни кескин тус олиб бориши билан боғлиқ ўзига хос ҳолат³.

Сиёсий инқироз ўзининг бошланиши ва ривожланиши даврида бир қатор босқичларни босиб ўтади: жамиятнинг инқироз олди ҳолати ёки сиёсий институтлар томонидан мавжуд карама-қаршилиқларни компромислар йўли билан ҳал қилаолмаслиги; ҳукуматни жамият олдида турган муаммо, масалаларни, сиёсий усуллар билан удалай олмаслиги; инқирозни кескинлашуви, авж олиб бориши натижаси ўлароқ жамият сиёсий структурасини

¹ Каралсин Каменская Е.И. Политология. Стр. 172-173

² Каралсин Фалсафа: Қомусий лугат. 173 б.

³ Каралсин Политологический словарь. В двух частях. Часть. II Стр. 32-33; Политология. Учебник для вузов; под ред. М.А.Василика. Стр. 491

парчаланиши. Умуман олганда, сиёсий инқироз жамият тарихидаги фожиаи воқелиқдир.

Жамиятда юзага келган иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳалардаги қарама-қаршиликлар ва улар билан боғлиқ сиёсий инқироз функционал структуравий ва системали қарама-қаршиликларга бўлинади. Уларнинг биринчиси давлат ҳокимияти институтларини фаолият кўрсатиш услуб, механизмларини янги ижтимоий, иқтисодий шарт-шароитларга мослаша олмаслиги натижаси ўлароқ жамият ижтимоий ҳаётини ҳаракатга келтирувчи механизмлар ва сиёсий тизимни функционал парокандаликка юз тутишида намоён бўлади. Бундай қарама-қаршиликларни бартараф қилиш учун юқоридаги механизмларни ислоҳ этиш ва такомиллаштириш талаб қилинади.

Структуравий қарама-қаршиликлар кишиларнинг реал ижтимоий-иқтисодий ҳолат, шароитини давлат тузилиши шаклига мос келмаслигидан келиб чиқади. Натижада структуравий инқироз юзага келади, ривожланади. У жамиятни маълум тарихий босқичдаги ривожланиш имкониятларидан тўла, батамом фойдаланиб бўлганлиги ва сифат жиҳатидан янги тараққиёт даврига ўтиш учун барча шарт-шароитлар пишиб етганлигидан далолат беради. Сиёсатдаги структуравий инқироз ҳукмрон доираларни вужудга келган қийинчилик, муаммоларни ҳал этишидаги заифлиги, ноқобиллигини кўрсатади. Уларни тугатиш учун, энг аввало, жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, кейинчалик бошқа соҳаларида структуравий ислохотларни амалга ошириш зарур бўлади.

Системли қарама қаршиликлар жамиятнинг асосий элементлари (техник база, иқтисодий, ижтимоий соҳа, сиёсат, ҳуқуқ) шунчалик қийин ҳолатга тушиб қоладиларки уларни мавжуд ижтимоий-иқтисодий тузум доирасида ўзгартириб бўлмайди. Сиёсатдаги системли инқироз давлат ҳокимияти тизими, ҳуқумрон гуруҳларни узоқ муддатлар давомида очиқ ойдин ёки ёпик-яширин равишда жамият бошқаруви механизмларини ўз қўлларида сақлаб қолиш имконини бой бериб борганликлари сабабли юзага келади. Инқироздан чиқиб кетишни эса янги синф, қатламлар удралай олишлари мумкин ҳолос.

Сиёсий инқирозларни шунингдек қуйидаги турларга бўлиш мумкин.

Хукумат инқирози – тез-тез учраб турадиган ҳодиса-воқеалик бўлиб, у ижро этувчи органлар томонидан ҳукумат буйруқ, кўрсатмаларини ўз вақтида бажара олмаганлиги туфайли ҳукуматнинг обрў-эътибори тушиб боришида намоён бўлади. Агар ҳукумат юзага келган вазиятни уддалай олмаса, парламент уни қўллаб қувватлашдан бош тортади ва вазирлар маҳкамасини истефога чиқаради. Ҳукумат инқирози лидер-етакчилар ва бошқарув шаклини алмашувига олиб келиши мумкин.

Парламент инқирози – бу парламент қарорлари кўпчилик фуқаролар хоҳиш-иродасига мос келмай қолганлиги сабабли қонун чиқарувчи ҳокимиятдаги кучлар нисбатининг ўзгаришидир. Парламент инқирози ундаги бир-бирига қарши асосий фракциялардаги кучларнинг ўзаро тенглигидан ҳам келиб чиқиши мумкин. Бундай вазият қонун чиқарувчи ҳокимият томонидан қарорларни қабул қилишга халақит беради ва парламент фаолиятини тўхтатиб қўйилишига олиб келади. Шундай ҳолларда парламент тарқатилиб юборилади ва янги сайловлар ўтказилади.

Конституциявий инқироз жамиятнинг бош қонуни-конституция ҳаракат фаолиятини тўхтатиб қўйилиши билан боғлиқ бўлади. Аввалги конституция ўз легитимлигини йўқотади ва уни қайта кўриб чиқиш талаб қилинади.

Ташки сиёсий инқироз халқаро майдондаги қарама қаршилиқлар, ихтилофлар билан ва ички сиёсий инқироз-юқорида кўрсатиб ўтилган ҳукумат, парламент, конституциявий инқирозлар билан боғлиқликда юзага келади¹.

Сиёсий ҳаёт назарияси ва амалиётида сиёсий ихтилоф, қарама-қаршилиқ ва инқирозларни олдини олиш, уларни бошқариш ва ҳал қилишнинг бир неча умумий характерга молик услуб, тартиб қоидалари ишлаб чиқилган. Компромисс (ўзаро келишув, муросамадора) ва консенсус (яқдиллик, ҳамжихатлик, розилик) ана шулар жумласига қиради. Сиёсий компромисс у ёки бу тараф томонидан бошқа тараф олдига қўйилган талабларнинг бир қисмидан воз кечишни билдиради.

Мажбурий компромисслар юзага келган танглик ҳолатида ўзаро келишувга, мажбур бўлган кучларни қарши томон фойдасига қўйилган шартларга рози бўлиши ёки ҳар иккала томон тақдирига

¹ Каралсин: Политология. Учебник для вузов под ред. М.А.Василика. Стр. 491-492.

бир хил жиддий хавф солувчи вазият окибатида имзоланади. Ихтиёрний компромисларда томонларнинг маълум соҳадаги сиёсий манфаатларига мос келадиган масалалар бўйича муроасага келинади. Худди шу тарздаги компромислар турли хилдаги партиявий коалиция ва сиёсий иттифокларни ташкил топилишига асос бўлиб хизмат қиладилар.

Компромиснинг назарий-методологик асосини келишмовчилик ва ихтилофни карама қаршиликлар диалектикаси орқали бошқариш ва ҳал қилиниши мумкинлиги ташкил этади. Ихтиёрний компромисга эришиш жараёни ҳамкорликдаги кучлар олдида турган вазифаларни ҳал этиш принцип, нормаларига бўлган қараш ва ёндошувларнинг умумийлигидан келиб чиқади. Қолаверса, компромисс сиёсий ҳаракат ва ихтилофларни бошқариш йўлидаги стратегик мақсад-вазифаларни кўзлаб амалга оширилади.

Бордию компромисс мажбурий характерга эга бўлса унда у: а) ихтилоф қатнашчиларининг айрим мақсад-манфаатларини кўзлаб ўзаро келишувга эришиш, ён бериш; б) ихтилофчи томонларнинг барча куч ва имкониятларини, уларни келажаги, ҳаёт-мамоти билан боглик муҳим масалалар атрофида бирлаштиришдан иборат бўлади (агар компромисс ҳар иккала томонга фойдали бўлса).

Сиёсий кучларнинг ўзаро ҳамкорлигини, жумладан, ихтилофлар пайтида таъминлашнинг энг муҳим воситаларидан бири консенсусдир. Унинг аҳамиятли жиҳати сиёсий баҳс-музокара-ларда қарши томоннинг далил исботларига хайрихоҳлик, розилик билдирилишида намоён бўлади. Умуман олганда, консенсусга эришиш технологияси компромислар технологиясига нисбатан мураккаброк кечади.

Такрорлаш учун саволлар

- 1. Ихтилофларнинг моҳияти нимада?*
- 2. Ихтилофлар шаклланиши ва ривожланишининг назарий асосларидан мисоллар келтиринг.*
- 3. Сиёсий ихтилофлардан кўзланган мақсадларни сўзлаб беринг.*
- 4. Сиёсий ихтилоф қандай турларга бўлинади? Улар ўртасидаги ўхшашлик ва умумийликни аниқлаб беринг.*
- 5. Сиёсий инқирозларнинг келиб чиқиши сабабларини кўрсатиб ўтинг.*
- 6. Сиёсий инқирознинг муҳим турларини характерлаб беринг.*
- 7. Сиёсий ихтилоф, инқирозлар ечилиши шарҳланг.*

III БЎЛИМ. СИЁСИЙ ОНГ, СИЁСИЙ МАДАНИЯТ, СИЁСИЙ МАФКУРА

14-мавзу. Сиёсий онг

1. Сиёсий онг: тушунча, мазмун-моҳияти.
2. Сиёсий онг даражалари-шакллари ва функциялари.
3. Сиёсий онг шакллари ва ривожланишининг-механизмлари.

1. Сиёсий онг: тушунча, мазмун-моҳияти.

Ижтимоий тараққиёт суратларини жадаллаштириш сиёсат субъектларининг сиёсий онги, маданияти ва фаоллигига боғлиқ жараёндир. Сиёсий онг кишиларнинг давлат, ҳокимият, партия, сиёсий кадриятлар ҳақидаги тоя ва қарашларининг умумий йиғиндиси сифатида фуқароларнинг жамиятда кечаётган сиёсий воқеа-ходисалар, жараёнларни англаб-етиш, уларга муносабат билдириш, хаттоки, жамият тараққиёти келажакни олдиндан башорат қила олишларида намоён бўлади.

Сиёсий онг давлат ва жамият сиёсий ташкилотларининг пайдо бўлиши билан юзага келади, ривожлана боради. Платон, Аристотель ва бошқа юнон мутафаккирлари жамиятни идора этиш учун давлат тузилмалари ва кишиларнинг ҳуқ-атвор нормаларини шакллантириш заруратини кўрсатиб ўтганлар¹.

Сиёсий онг сиёсий воқеликни қандай бўлса шундай, ҳаққона, бўямасдан, бўрттирмасдан ва мутлоқлаштирмасдан акс эттиради. Аммо бу жараён ўз-ўзидан, автоматик равишда кечмайди. У сиёсий воқеа-ходисалар, жараёнлар содир этилишининг сабаб-оқибатларини билиш, англаб этиш билан қўшиб олиб борилади. Сиёсий онг биринчи навбатда кишиларнинг кенг қамровли билим ва ҳаётий тажрибаларига асосланади.

Умуман олганда сиёсий онг – бу сиёсий қарашлар ва таълимотлар, амалдаги дастур ва концепциялар, жамиятда қабул қилинган сиёсий норма ва принциплар, кадриятлар, мавжуд сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий жараёнларнинг мураккаб ҳосиласидир.

Сиёсий онг – бу индивидлар, ижтимоий гуруҳ, синф, қатламлар томонидан сиёсий соҳани идрок этишдир.

¹ Каралсин Каменская Е. Н. Политология. Стр. 157

Сиёсий онг шаклланиши ва ривожланишининг фундаментал асоси, пойдеворини инсоннинг оилавий муҳити, аҳборот олиш имкони, унинг шахсий тажриба, кузатувчанлиги ташкил этади.

2. Сиёсий онг даражалари, шакллари ва функциялари.

Юқорида кўрсатиб ўтилган мураккаб тузилма, тизимлар натижаси уларок сиёсий онг қуйидаги даража ва шаклларда намоён бўлади.

Давлат миқёсидаги сиёсий онг мамлакатдаги сиёсий тузум, тартибот, бошқарув принципларини турли қонун, дастур, Конституцияга мувофиқ амалга оширилиши жараёнини акс эттиради.

Махсус сиёсий онг – бу ягона мафкура асосида шаклланган сиёсий онг бўлиб, унинг энг муҳим мақсад-вазифаси, ижтимоий гуруҳ, синф, қатлам вакилларига у ёки бу сиёсий ғоя ва қарашларни сингдириш ва ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишдан иборатдир. Сиёсий партия ва бошқа сиёсий, носиёсий ташкилот, уюшмалар ҳамда улар таркибига қирувчи фуқаролар махсус сиёсий онг субъекти ҳисобланадилар.

Олддй сиёсий онг инсон зотини ўраб турган сиёсий муҳит таъсирида шаклланган содда, жўн ҳақиқат, ҳаётий ақл-идрок, унча тўғри бўлмаган тушунча, ишонч каби ижтимоий элемент-унсурлардан таркиб топади. У сиёсий ҳаётга юзаки қараш, воқеа-ҳодисаларни ташки қўринишларига қараб баҳолаш, қундалиқ манфаат-эҳтиёжларга бўлган муносабатларда намоён бўлади. Шунга қарамадан оддий сиёсий онг инсон фаолиятининг турли соҳаларида кўзга ташланади. Чунки унинг субъекти ҳар қачон барча инсоний ҳислат фазилатлардан холи бўлмаган аниқ одамдир.

Назарий сиёсий онг сиёсат билан боглиқ турли ғоя ва қарашлар, концепциялар заминиде шаклланади. У сиёсат субъектларига жамиятда ва жаҳонда содир этилаётган сиёсий воқеа-ҳодисалар, жараён ва муносабатларни илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилиш, баҳолаш, уларда онгли иштирок этиш имконини беради.

Орттирилган назарий сиёсий онг ёрдамида жамият аъзолари: а) ўзларининг узоқ ва яқин муддатларга мўлжалланган муҳим мақсад-вазифаларини аниқлайдилар; б) ана шу мақсад-вазифаларни бажаришга олиб келадиган усул, восита-механизмларни белгилайдилар; в) ечимини қутаётган долзарб масала-муаммоларни ҳал этишнинг ташкилий-сиёсий чора-тадбирларини ишлаб чиқади-

лар: г) қабул қилинган сиёсий қарор, кўрсатмалар, мақсадли дастурлар бажарилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширадilar; д) кундалик ижтимоий сиёсий фаолият, тажриба-амалиёт натижаларига асосланиб олиб борилаётган сиёсатнинг у ёки бу соҳаларига ўзгартиришлар киритилдилар.

Оммавий сиёсий онг ижтимоий ҳаётнинг турли жиҳатларини қамраб олган ғоялар, сезги, афсона, қарашлар ва кишиларнинг кайфиятлари, шунингдек, жамият аъзоларининг ўзаро ҳамда уларнинг ҳокимиятга бўлган муносабатларида намоён бўлади. У сиёсий ҳаётнинг сиёсийлашиб ва оммавийлашиб бориши жараёнида юзага келган йўл-йўриқ, кўрсатмалар, қонин-андозалар асосида тараккий этади. Оммавий сиёсий онг жамиятнинг тарихий тажрибасини ўзида мужассамлаштирганлиги сабабли унинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнлари осонликча кечмайди, демократияга ўтишни бир мунча қийинлаштиради.

Гуруҳий сиёсий онг оммавий сиёсий онгга нисбатан ўзининг яхлитлиги, конкретлиги ва қарама-қаршилиқлар даражаси пастлиги билан фарқланади. У турли ижтимоий гуруҳларнинг ўз сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш, қониқтириш учун амалга оширилдиган алоқа, муносабатларда шаклланади.

Гуруҳий сиёсий онгнинг таркиб топиши тўртта босқичдан иборат бўлиб, биринчи босқичда ижтимоий гуруҳнинг жамиятдаги ўрни ва роли билан боғлиқ турли манфаатлар йиғиндиси белгиланади. Иккинчи босқичда ижтимоий гуруҳнинг жамиятдаги ўрни ва ролига ҳос қадриятлар тизими шаклланади. Учинчи босқичда гуруҳ ичида шаклланган турли хил манфаатлар заминида ҳар бир гуруҳ аъзосига ҳос келадиган умумий манфаатлар қарор топади. Тўртинчи босқичда эса ана шу шахсий манфаатлар йиғиндиси бошқа ижтимоий гуруҳ манфаатлар эҳтиёж ва қадриятлари билан ўзаро алоқадорлиги, боғлиқлиги вужудга келади. Шу тарзда гуруҳ сиёсий мақсад-вазифалари, интилишлари, қадриятларини ўзида мужассамлаштирган гуруҳ мафқураси, фаолият ва дастур тактикаси ишлаб чиқилади.

Индивидуал сиёсий онгни оммавий ва гуруҳий сиёсий онглardan ажратган ҳолда тадқиқ қилиш мумкин эмас. Унинг ўзига ҳослиги шундаки у шахс томонидан оммавий ва гуруҳий сиёсий онглarda муқаммал ва конкрет тус олган ғоя ва қарашларни умр

буини танлаб олиши ва унга амал қилиши натижасида пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам киши ўз сиёсий манфаатларини кондирishi жараёнида оммавий ва гуруҳий сиёсий онгнинг муҳим жиҳатларидан келиб чиқади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган сиёсий онг шакллариининг турли даражаларда намоён бўлиши, асосан, икки йўналишда: а) стихияли (тартибсиз) сиёсат субъектларининг хоҳиш-иродаси билан боғлиқ бўлмаган, ўз-ўзидан юзага келиши ва; б) институтлашган, яъни турли сиёсий, ва носиёсий институтлар, ижтимоий гуруҳларни аниқ мақсадларни кўзлаб олиб борган фаолияти натижасида кўзга ташланади.

Таъкидлаб ўтиш жоизки сиёсий онг шаклланиши ва ривожланишининг ана шу йўналишлари бир-бири билан боғлиқликда кечади. Масалан, жамиятимизга кириб бораётган янги сиёсий кадриятлар-демократия, тенглик, шахс эркинлиги, сиёсий хилма-хиллик ва бошқа демократик принциплар жамият аъзоларининг ҳаммаси томонидан ҳам бир хил қабул қилинаверилмайди. Чунки уларнинг сиёсий онглилик, умуммаданий етуклик даражалари бир хил эмас. Шунинг учун кишилар сиёсий онги, маданиятига бево-сита таъсир ўтказувчи институтлар-оила, таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари ва бошқа механизмларни бу соҳадаги фаоллигини ошириш талаб қилинади. Зеро биз қанчалик туб ўзгаришларни амалга оширмакчи бўлсак, одамлар шунчалик уларга тайёр бўлишлари керак. Бу, биринчидан.

Иккинчидан, иктисодий, сиёсий, маданий-маънавий ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларини ривожлантиришнинг энг замонавий, реал услуб-йўллариини излаб топиш ва уларни изчиллик билан ҳаётга татбиқ этиб бориш орқали одамларни бош, стратегик мақсад вазифамиз – Ўзбекистонда демократик ҳукукий давлат, фуқаролик жамиятини барпо этиш мумкинлигига ишонтиришимиз зарур бўлади. Шунинг билан бирга бу жараёнларни ҳаддан ташқари тезлаштириш, ўтиш даври қонунятларига амал қилмаслик ҳам мумкин эмас. Мамлакат Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган бозор иктисодиётига асосланган демократик жамият қурилишининг бешта тамойили ана шу мақсадларга хизмат қилади.

Сиёсий онгни ижтимоий онгнинг ахлокий, иқтисодий, маданий ва бошқа соҳалари билан ўзаро алоқадорлиги унинг, нисбатан, муस्ताкил эканлигини инкор эта олмайди. Чунки сиёсий онг фаолият кўрсатиши ва ривожланишининг ўзига хос қонуниятлари мавжуд.

Сиёсий онг ижтимоий онг тизимида ҳар хил позицияларда, масалан, настдан марказга ва бунинг акси марказдан пастга қараб ўрин алмашиши мумкин. Мисол учун жамиятни ностабил, инкироз ҳолатидан олиб чиқишда сиёсий онгнинг сиёсий ҳокимият фаолиятига таъсир кучи ошиб боради. Шундан келиб чиқадики сиёсат субъектларининг тегишли қарор-чоралар ишлаб чиқиш ва уларни ҳаётга татбиқ этишдаги фаоллиги сиёсий онглилик даражасига боғлиқ экан.

Сиёсий онг ўзига хос вазифа-функцияларни бажаради. Билиш, ахборот бериш функцияси. Сиёсий онг гуруҳ ва индивидуал манфаатларини ифода этганлиги сабабли сиёсат субъектлари томонидан ўзларининг ана шу манфаат, эҳтиёжларини билиш, англаб етишга хизмат қилади. Бошқачароқ қилиб айтилса шу манфаат, эҳтиёжларни жамият аъзоларининг сиёсий онгида намоён бўлишининг ўзи уни билинганлиги, англаб етганлигидан далолат беради.

Билиш орқали сиёсат субъектлари сиёсий муносабатларнинг мазмун-моҳиятини англаб етиш, уларнинг ҳозирги ҳолати ва келажагини таҳлил, башорат қилиш имконига эга бўладилар. Демак, унинг навбатдаги функцияси башорат қилиш функциясидир. Ижтимоий гуруҳ манфаатларининг хилма-хиллиги ва уларни ҳимоя қилиш сиёсий онгни қатъий, барқарор шаклини ташкил этишни тақозо қилади. Бундай вазифани мафкура бажаради. Шунинг учун сиёсий онг мафкуравий функцияларни ўтайди.

Сиёсий онгнинг коммуникация (алоқалаш) функцияси, шахс ва ижтимоий гуруҳ муносабатларини соддалаштириш, енгиллаштиришга хизмат қилади. Сиёсат субъектларининг умумийлиги асосидаги бир хил сиёсий онгга мансублик уларни интеграллашуви-яқинлашувига олиб келади. Шундан келиб чиқиб сиёсий онг интеграллаштириш функцияси-вазифасини бажаради. Ва, ниҳоят, сиёсий онг оммавий, гуруҳий кадриятлар, сиёсий фаолият норма ва принципларини ўзлаштириш, амалда қўллаш кўникма-

лирини шакллантирувчи сиёсий социаллашув, ижтимоийлашув функциясини амалга оширади.

3. Сиёсий онг шаклланиши ва ривожланишининг асосий восита-механизмлари.

Ижтимоий онгнинг ажралмас қисми бўлган сиёсий онг кишиларнинг атроф-оламга бўлган ўзига хос жавоб сифатида юзага келади. У сирли борлик-олам билан ўралган ва жамиятдаги ижтимоий-сиёсий тузум, муҳит, миллий хусусиятлар таъсирида шаклланади, тараққий этади. Буни инсоният жамоаси бошидан кечирган ҳар бир тарихий тараққиёт босқичлари мисолида кўришимиз мумкин. Ҳар қандай ижтимоий-сиёсий тузумда унинг ўзига хос сиёсий онг, маданияти қарор топган. Масалан, авторитар бошқарув даврида кишиларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлари чегараланган ёки бутунлай ман қилинган бўлса, тоталитар тузумда инсон ҳақ-ҳуқуқлари нафақат оёқ-ости қилинган, балки жамият аъзоларининг барча фаолиятлари давлат назорати остига олинган.

Демократик жамиятгина кишиларнинг ҳақиқий эркин, озод ҳаёт кечиришлари, ўзликларини англаш, шахсий қобилият, ташаббускорлиги, имкониятларини рўёбга чиқариш учун зарур бўлган ижтимоий-сиёсий шароитларни яратади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳар кимнинг фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинликлари ўзи истаган ахборотни олиш ва тарқатиш, ўз ижтимоий фаоллигини митинг, йиғилиш ва намойишлар орқали амалга ошириш, сиёсий, оммавий ташкилотларга уюшиш¹ каби энг муҳим ҳақ-ҳуқуқлари белгилаб қўйилган.

Давлат мустақиллиги жамият аъзоларида туб маънодаги демократик ғоялар билан сугорилган сиёсий онгни шакллантириш ва ривожлантиришнинг мустаҳкам сиёсий фундаменти-давлат ҳокимиятини қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятларига бўлиниши, сиёсий хилма-хилликка асосланган кўппартиявийлик тизимини барпо этиш, инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш имконини берди. Шу давр мобайнида миллий истиклол ғояси асослари ҳамда мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримов томонидан бозор иқтисодига асосланган демократик жамият қурилишининг “ўзбек модели” ишлаб чиқилди, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди.

¹ Қарайсин: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 8-9-б.

Демократик сиёсий онг шаклланиши ва ривожланишининг ҳуқуқий таянч базаси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясидир. У "...миллий анъаналаримиз, она тилимиз, халқимизнинг бебаҳо кадриятлари ва маданий меросини тиклашни таъминлади, инсоннинг маънавий камол топиши ва ҳар томонлама уйғун ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар яратди"¹.

Жамият аъзоларининг ижтимоий онги, жумладан, сиёсий онглилик даражасини ошириш айниқса бугунги мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кучлироқ кунда алоҳида аҳамият касб этади. Президент И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек "...ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил ёндоша оладиган, айни замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш вазифаси истиқлол йилларида биз учун ҳал қилувчи масалага айланди"².

Сиёсий онг ривожининг муҳим омилларидан бири кенг камровли билимлар мажмуидир. Зеро билим билиш ва англаш жараёнининг бошланғич нуктасидир.

Одамларнинг билим даражаси қанчалик юқори бўлса улар шунчалик самарали сиёсий фаоллик кўрсатадилар. Қолаверса, ҳар қандай ижтимоий онгнинг назарий асоси – бу нафақат билим, балки билимнинг ўзига онг томонидан билдирилган муносабат ҳамдир. Энг муҳими орттирилган билимдан эзгулик, ижтимоий тараққиёт йўлида оқилона фойдаланишдир. Агар билим ишга солинмаса, кишини ҳаракатга келтирмаса ундан на фойда?

Ўзбекистон халқининг миллий тараққиёт йўлидаги бош гоёси-мустақилликни мустаҳкамлаш, озод ва обод Ватан, фаровон ҳаёт барпо этишдан иборатдир. Ана шу улугвор гоё, мақсад вазифаларни одамлар онги, қалбига сингдириш, уларни эътиқодга, эътиқодни эса кишиларнинг кундалик фаолият-интилишларига айлантиришда оммавий ахборот воситаларининг роли бекиёсдир. Чунки "Бугунги кунда улар бир вақтнинг ўзида ҳам ахборот майдони, ҳам ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий минбар, шу

¹ Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз-демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир "Халқ сўзи" 2011. 8 декабрь.

² Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. "Маънавият" Тошкент. 77 б.

билан бирга инсонга маданий, бадиий-эстетик озиқ берадиган ва хордик чиқарадиган макон вазифасини бажармоқда”¹.

Сўнги йилларда республика оммавий ахборот воситаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, фаолиятини янада либераллаштириш, сўз, ахборот эркинлигини таъминлашга катта эътибор қаратилди. Лекин ҳозирги кунда ҳам оммавий ахборот воситаларининг жамиятни демократлаштиришдаги фаоллиги талаблар даражасида эмас. “Матбуот саҳифаларида ва телевидениеда чуқур таҳлилий материаллар, жиддий сиёсий, иқтисодий ва халқаро шарҳлар йўқ, баҳс-мунозара кўринмайди”².

Ижтимоий ҳаёт таҳлили шундан далолат берадики яшаш учун етарли маблағга эга бўлмаган одамлар нафақат жамият сиёсий ҳаётида фаол иштирок этадилар, балки ўз ҳақ-хуқуқлари, манфаатларини на демократик йўл ва на суд органлари орқали химоя қила оладилар. Улар ҳокимиятнинг зўравонлигига чидаб туришга ёки унга қарши чиқишга мажбур бўладилар.

Сиёсий онг шаклланиши ва ривожланишида инсон тарбияси катта рол ўйнайди. Юнон файласуфи Демокрит таъбири билан айтганда кишининг инсоний камолоти унинг табиати ёки ижтимоий келиб чиқишига эмас тарбиясига боғлиқдир³. Тарбия жараёни кишининг ёшлик чоғидан токи умрининг охиригача бўлган даврни ўз ичига олади. У ўта мураккаб ва серқирра жараён бўлиб турли шаклларда-ахлоқий тарбия, ҳуқуқий тарбия, меҳнат тарбияси, жисмоний тарбия, сиёсий тарбия каби кўринишларда учрайди.

Сиёсий тарбия оиладан бошланса ҳам унда сиёсий партия, оммавий ахборот воситалари, меҳнат жамоалари, маҳалла фуқаролар йиғинлари, касаба уюшмалари, ёшлар, хотин-кизлар ва бошқа сиёсий, носиёсий ташкилотларнинг бу соҳадаги фаолияти муҳим аҳамият касб этади.

Улар орқали жамият аъзолари мамлакатда, жаҳонда содир этилаётган воқеа ходисалардан хабардор бўладилар. Давлатнинг қонун, қарорларини муҳокама қиладилар, уларга ўз муносабатларини билдирадилар, таклифлар киритадилар, сиёсий-ижтимоий характерга эга чора-тадбирларда иштирок этадилар. Умуман

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. “Маънавият” Тошкент. 134 б.

² Каримов И.А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари -Т.: Ўзбекистон, 1996. 31 б.

³ Каралсин: Хожимирзаев М. Етук жамият бунёдкори. Тафаккур 2011 № 4. 18 б.

олганда ушбу ташкилот бирланмалар ҳамма учун демократия мактаби вазифасини бажарадилар.

Такрорлаши учун саволлар

1. *“Сиёсий онг” тушунчаси ва унинг ўзига хос жиҳатларини таърифлаб беринг.*
2. *Сиёсий онг даражаларини характерлаб ўтинг.*
3. *Сиёсий онг шакллариини изоҳланг.*
4. *Сиёсий онг вазифа-функциялари нималардан иборат?*
5. *Сиёсий онг таркиб топшининг асосий омилларини кўрсатиб ўтинг.*
6. *Сиёсий онг ва миллий истиқлол гоёсининг ўзаро алоқадорлиги, боғлиқлиги нималарда намоён бўлади?*
7. *Сиз ўзингизни сиёсий онглилик даражангизни қандай баҳолайсиз?*

15-мавзу. Сиёсий маданият

Режа

1. Сиёсий маданият тушунчаси, мазмун-моҳияти, функция ва турлари.
2. Сиёсий социаллашувнинг моҳияти, босқичлари ва ўзига хос хусусиятлари.
3. Ўзбекистонда миллий сиёсий маданиятнинг шаклланиши ва ривожланиши.

1. Сиёсий маданият тушунчаси, мазмун-моҳияти, функция ва турлари.

Сиёсий маданият тушунчаси илк бор XVIII асрда олмон файласуф мутафаккири И.Гердер томонидан иборага киритилган бўлса ҳам унинг асосий кўринишлари Конфуций, Платон, Аристотель асарларида учрайди. Сиёсатшунослик фанига сиёсий маданият назариясини XX асрнинг 50-чи йил охирилари, 60-чи йиллар бошларида америкалик олимлар Г.Алмонд ва Г.Пауэллар олиб кирдилар¹. Сиёсий адабиётларда сиёсий маданият тушунчаси, мазмун-моҳияти, вазифа-функцияларига доир кўплаб фикр-мулоҳазалар билдирилади. Шулардан баъзи бирларига тўхталиб ўтамиз.

¹ Каралсин: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. стр. 310. Политология Учебник для вузов/Под ред. М.А.Василька. стр. 363

Польшалик политолог Ежи Вятр сиёсий маданиятни кишиларни ҳокимият билан бўлган муносабатларидаги хулқ-атвори, позицияларининг умумий йиғиндиси деб таърифлайди ва унинг куйидаги асосий унсур-элементларини кўрсатиб ўтади:

а) сиёсат ҳақидаги билим, сиёсат тўғрисидаги маълумот, фактлар билан танишганлик ва сиёсатга қизиқиши; б) сиёсий воқеа-ҳодисаларга баҳо бериш. Масалан, сиёсий ҳаётда нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақидаги тушунча, қарашлар; в) шахснинг ҳис-эҳтирослари, чунончи, Ватанга мухаббат, унинг душманларига нисбатан қаҳр-ғазаб; г) жамият сиёсий ҳаётида иштирок этишининг тан олинган ва қўлланилаётган хулқ-атвор намуналари¹.

Г.Алмонд ва Г.Пауэлларнинг сиёсий маданиятга берган таснифида сиёсий маданият, сиёсий тизим иштирокчиларининг сиёсий ҳаётда тутган позицияси, ўрни ва сиёсатдан хабардорлик даражасидан иборат бўлиб, у кишиларнинг сиёсий фаолияти, ҳатти-ҳаракатларининг субъектив асосини ташкил этади. Ушбу индивидуаллик куйидаги сиёсат элементларида: а) сиёсий воқеа-ҳодисалар, жараёнларнинг тўғри ёки нотўғри, сохта тарафларини аниқлай олиш, англаб етиш; б) сиёсат объектларига нисбатан ҳис-ҳаяжон таъсирида ёки қарши муносабатда бўлиш; в) сиёсат объектлари ва сиёсий воқеа-ҳодисалар ҳақидаги шахсий фикр-мулоҳазаларда намоён бўлади.

Сиёсий маданият ҳақида билдирилган бошқа таълимот-назарияларида сиёсий маданият, сиёсий билим ва қарашлар, сиёсий фаолият кўрсатиш принциплари, сиёсий тажриба ва анъаналар, шунингдек, сиёсий институтларнинг йиғиндиси; кишиларнинг билимдонлик, етуклик даражаси, олинган билимларни ҳаётга татбиқ эта олиши ёки сиёсий билим, эътиқодларни ижтимоий-сиёсий ҳаётда қўллай олиши ва бошқалардан иборат.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ва ўтилмаган сиёсий маданият ҳақидаги таъриф-тасниф, қараш ва гоёларни умумлаштириб айтиш мумкинки уларнинг барча-барчаси сиёсий маданиятни сиёсат субъекти билан боғлиқлигини эътироф этади. Уни халқнинг умумий маданияти сингари қайта ишлаб чиқилиши, авлоддан авлодга кўчиб ўтиши, давом этиши ва шахс сиёсий фаолият кўрсатишининг воситаси эканлигидан далолат беради.

¹ Каралсин. Политология: Уч. пособие/Под общ. ред. Ю.А.Северова Часть II стр.61.

Сиёсий маданият кўп камровли тушунча. У кишининг сиёсий эътиқоди, онглилиги, билимдонлиги, жамиятда, дунёда кечаётган сиёсий воқеа-ҳодисалардан хабардорлиги, жамият сиёсий ҳаётида қай даражада иштирок этаётганлигини билдирувчи ўлчов, мезондир.

Мухтасар қилиб айтганда сиёсий маданият – бу сиёсат субъектлари-шахс, ижтимоий гуруҳ, синф, қатлам, жамиятнинг у ёки бу тарихий даврдаги сиёсий муносабат, фаолият кўрсатишида намоён бўладиган сиёсий билим, қарашлар, фаоллик ҳамда хулқ-атвор намуналарининг умумий йиғиндисидир.

Сиёсий маданият мазмун-моҳиятини тўла идрок этиш учун уни умум миллий маданиятнинг таркибий сифатида таҳлил қилиш керак бўлади. Зотан у миллатнинг тарихий, диний, миллий-руҳий анъаналари, урф-одатлари, турмуш тарзи билан чамбарчас боғлиқликдаги воқелик, жараёндр. Шунга қарамасдан эслатиб ўтиш лозимки умуммиллий маданият билан сиёсий маданият ўртасида жиддий тафовут мавжуд. Сиёсий маданият тарих сабоқлари билан бойитилган ҳолда доимо ўзи амал қилаётган давр, ижтимоий-сиёсий тузум табиатига мос равишда шаклланади ва ривожланади. Сиёсий маданият учун энг муҳими сиёсат оламида нималар содир этилаётганида эмас, улар ҳақида одамлар қандай фикрда эканликлари ва қай тарзда уларни қабул қилишларидадир.

Сиёсий онг, билим, мафкура, сиёсий ғоя ва қарашлар, хулқ-атвор, қадрият, сиёсий технология, тажриба, легитимлилик, сиёсий анъаналар, қонун устиворлиги қабилар сиёсий маданият элементлари, таркибий қисмларини ташкил этадилар.

Ушбу яхлит тизимнинг айрим элементлари, жумладан, сиёсатни билиш, идрок этиш ҳамда хулқ-атвор элементлари ҳақида батафсилроқ тўхталиб ўтамиз. Сиёсат дунёсини билиш – бу фуқаролар томонидан шахсий, жамоа, давлат, жамият, ҳудудий ва глобал даражадаги манфаатларни англаб етиш; мамлакат Конституцияси ва қонунлари, сиёсий партиялар, оммавий-сиёсий ташкилотлар дастурларидан, жамият ва дунёда содир этилаётган воқеа-ҳоди-салар, муносабатлар, жараёнлардан хабардорлик; давлат, партия ва бошқа оммавий-сиёсий ташкилотларнинг вазифа-функциялари, давлат ва жамиятни бошқариш ишларида иштирок этишларининг асосий услуб, шакл-шамойиллари, қонунлари билан танишлиғи ва уларни амалда қўллай олиш демакдир.

Хулқ-атвор элементи фуқароларни партия ва давлат органлари томонидан қабул қилинаётган ҳужжатлар лойиҳасини муҳокама қилиш, реферндум, давлат органларига ўтказиладиган сайловларда, шунингдек, турли давлат, партия, жамоат ташкилотлари, муассасаларида расман ёки жамоатчилик асосида фаолият кўрсатиш, турли хил шаклдаги ижтимоий-сиёсий тадбирларни ташкил этиш ва уларда қатнашиши; сиёсий партия, касаба уюшмалари, ёшлар, хотин-қизлар ва бошқа оммавий сиёсий ташкилот, уюшма, ҳаракатларга аъзо бўлиш жараёнларида намоён бўлади.

Сиёсий маданият қуйидаги функция, вазифаларни бажаради:

Сиёсат субъектларини жамият сиёсий ҳаётидаги фаоллигини ошириш воситаси-сиёсий билим, назариялар билан қуроллантириш; жамият сиёсий тизими фаолияти ва ривожланиши жараёнларини тартибга солиш; кенг аҳоли қатламларини сиёсатга ва унда қатнашишга бўлган қизиқиш, талаб эҳтиёжларини қондириш; шахсининг у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансублигини англаб етиши ва ўша гуруҳ манфаатларини ҳимоя қилишда ўзига хос усул, йўлларни топа билишга йўналтириш; кишининг шахсий ҳуқуқ ва ҳокимият билан боғлиқ ваколатларини амалга оширишида ўзи яшаётган муҳитдаги ўзгаришларга мослашишини таъминлаш; турли ижтимоий гуруҳларни маълум сиёсий тизим доирасида биргалик, ҳамжихатликда фаолият кўрсатишлари, давлат яхлитлиги ва унинг жамият билан ўзаро муносабатларини такомиллаштиришга қаратилган интеграллашувни амалга ошириш; барча сиёсат субъектлари ва ҳокимият институтларини жамиятда қабул қилинган умумий меъёр, тушунча, атамалар, рамзлар, нормалар ва бошқа алоқа-мулоқот воситалари орқали ўзаро боғлиқлиги, алоқадорлигини таъминлаш.

Шундай қилиб сиёсий маданият тарихий тажриба, амалиёт заминида жамланган сиёсат ҳақидаги билимлар ва сиёсий тафаккур усулини, сиёсий хис-туйғу ва анъаналарни, мақсадларни, фаолият кўрсатиш усул ва принципларни қамраб олади.

Сиёсатшуносликда сиёсий маданиятнинг кўплаб типология-туркумлари мавжуд. Уларнинг баъзи бирларини таҳлил қилиб ўтмиз. Патриархал сиёсий маданият кишиларнинг маҳаллий урф-одатлари, кадриятлари заминида қарор топади ва аниқ бир бошлиқ-доҳий шахси билан боғлиқ бўлади. Жамоа аъзолари туб маънодаги

сиёсатдан четда турадилар. Уларнинг сиёсий қарашлари ижтимоий, диний тасавурлари билан биргаликда намоён бўлади.

Карам-пассив сиёсий маданият фуқароларнинг сиёсат, жамият сиёсий тизимига **пассив-суст**, **бефарқлик** билан муносабатда бўлишлари билан ифодаланadi. Шахсда “кичик одам” рухияти шаклланган бўлиб улар жамиятда кечаётган сиёсий воқеа-ҳодисалардан хабардор бўладилар. Лекин уларга муносабат билдириш, шахсий иштирок этишни шарт деб топмайдилар.

Актив-фаол сиёсий маданият ёки сиёсатда иштирок этиш маданияти индивидларни жамият сиёсий ҳаётига актив кириб боришлари, унда мақсадга мувофиқ онгли фаолият кўрсатишлари, жамият келажаги-истикболени олдиндан кўра билиш ва назарий-амалий таҳлил қилиш билан ажралиб туради. Бундай кишилар ўз манфаатларини сайловлар, манфаатлар гуруҳлари, сиёсий партиялар орқали сиёсий қарорларга киритиш ва бажарилишига эришадилар. Шунинг билан бир вақтда улар ҳаракатдаги қонунларни ҳурмат қиладилар, уларга сўзсиз бўйсунадилар.

Айни бир пайтда сиёсатни бизнеснинг бир тури шаклида, яъни фуқаролар фаолиятини эркин ўрин алмашиши мумкинлигини ифодаловчи **бозор сиёсат маданияти** ҳамда давлат ва давлат институтларини жамият сиёсий ҳаётини ташкил этиш, индивидларнинг сиёсатда иштирок этишининг принцип ва нормаларини белгиловчи етакчи ролини англатувчи **этактивистик сиёсий маданият** ҳам амалиётда учраб туради.

2. Сиёсий социаллашув: моҳияти, босқичлари ва ўзига хос хусусиятлари.

Сиёсий социаллашув (ижтимоийлашув) – бу кишининг жамият сиёсий ҳаётига кириб бориши ва унда самарали фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган сиёсий билим, қадрият, анъаналар, ҳуқуқатвор, норма-принципларни ўзлаштириши ва қўлланиши жараёнидир. Сиёсий социаллашув жараёнида кишининг ўз ижтимоий-сиёсий ҳақ-ҳуқуқларини англаб етиши, жамиятдаги шахсий ўрни ва ролини белгилаб олиши, онгли, актив сиёсий фаолият кўрсатиши, умуман олганда, сиёсатнинг фаол субъекти сифатида ўзлигини намоён қила олиши амалга оширилади.

Сиёсий социаллашувнинг бошлангич механизми бу тақлид қилишдир. Маса, кин. бола ёшлигиданоқ, оила аъзолари, кўни-кўшниларнинг баъзи хулқ-атвор. қилиқларига тақлид қила бошлайди. Ундан кейин ҳа уларга ўхшаш ишгиёки. кўникмалари пайдо бўлади. ўзига ёққан жиҳатларни худди ўзиникидек қайтара бошлайди.

Ана шу жараённинг иккинчи босқичида бола томонидан ўзини англаш. атрофдаги социаллашувнинг бирламчи агентлари (вакиллари)нинг хулқ-атвор намуналари. қадрият, нормалар қабул қилинади ва ўзи ҳам ўша рол ва функцияларни бажариб боради.

Социаллашув жараёни. айниқса. сиёсий социаллашув жараёни киши ёшлиги билан тугамайди. У бутун умр бўйи давом этади. Инсон ҳаётининг ҳар бир босқичида бир-бирини тўлдириб борадиган иккита социаллашув жараёни кўзга ташланади: а) десоциаллашув-эскириб қолган қадрият, норма, хулқ-атвор нормаларидан воз кечиш ва: б) ресоциаллашув-янги норма, қадрият, рол ва хулқ-атворни қабул қилиш.

Сиёсий маданият сиёсатга ўқишни билдирмайди. Чунки сиёсат, сиёсий маданиятни акс эттирилиши, инсоният цивилизацияси томонидан кашф этилган сиёсий кўникма. хулқ-атвор, нормалар заминида жамият сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиш, одамда сиёсий онг, ўзини англаш мустақил сиёсий тафаккурлаш хислат-фазилатларни намоён қилишидир. Ҳозирги кунда сиёсий социаллашув демократик қадрият, норма-тамойилларни мукамал ўзлаштириш ва ҳаётга татбиқ этишдан иборатдир.

Сиёсий социаллашув билиш, тарбия ва амалий фаолиятлар бирлигидан таркиб топади ва мактабдаги ўқув-тарбия жараёнидан тортиб давлатни идора этишгача бўлган масофани босиб ўтади. Шу давр ичида сиёсий социаллашувни жамият сиёсий тизимини ташкил этувчи ҳокимият органлари, барча сиёсий-оммавий ташкилотлар, уюшма ва ҳаракатлар амалга оширадилар.

Бундан ташқари сиёсий социаллашув жамиятда бошқа вазифа-функция-вазифалар: а) индивиднинг сиёсатда иштирок этишдан кўзланган мақсад-вазифаларни аниқлаб олишга; б) аниқ бир вазиятда қўлланиши мумкин бўлган хатти-ҳаракат, хулқ-атвор, қоида-нормаларини шаклланишига; в) индивиднинг атроф-муҳит ва жамият сиёсий системасига нисбатан муносабатини қарор топтиришга; г) индивидда уни ўраб турган дунёга муносабатини

англаб тушунишга ва, ниҳоят; е) сиёсий ҳаёт сирларини идрок этишга ёрдам беради¹.

Сиёсий социаллашув жараёнлари ҳар бир сиёсий тузумининг ўзига хос хусусиятларига мос равишда амалга оширилади. Масалан, АҚШда сиёсий социаллашувнинг кенг шаҳобчалари тараккий этган. У ерда кишининг болалик чоғидан бошлаб унга оилавий муҳит катта таъсир ўтказди. Оила ўз фарзандини жамиятнинг ахлоқий, ижтимоий, диний ва сиёсий асослари, кадриятлари билан таништиради, унинг дунёқараши, ҳаётий йўналишлари, сиёсий онг, маданияти шаклланиши ва ривожланишида катта рол ўйнайди.

Аниқ мақсадларга йўналтирилган социаллашув эса мактабдан бошланади. Бошланғич синфларда ўқувчилар ҳокимият тимсоли саналмиш “Президент”, “генерал”, “полициячи”, “бошлик”; давлат рамзлари-тамға, байроқ, гимн билан танишадилар, бошқалар фикрини ҳурматлаш, синфдошларни ўзини-ўзи бошқариш органларига сайлаш ва шу каби сиёсий-ижтимоий воқеа-ҳодисалар, жараёнлардан хабардор бўладилар ва уларда иштирок эта борадилар.

Юқори синфларда социаллашув жараёни мураккаброк тус олади. Ўқувчилар Америка Конституцияси, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, машҳур сиёсий лидер-етакчи, тарихий шахслар ҳақидаги маълумотларга эга бўладилар. Сиёсий социаллашув университет, коллежларда ўтиладиган политология курсларида давом эттирилади. Бу босқичдаги социаллашув давомида ёшлар сиёсий онгидаги ҳуқуқий нигилизм (ҳар қандай норма, принципларни инкор этиш) ва экстремизм барҳам топади. Ундан кейин ёшлар ўзларининг сиёсий қизиқиш, кўникмаларига қараб қиёсий политология, фалсафа, социология, тарих фанларидан билимларини тўлдириб борадилар. Бундай социаллашув натижаси ўларок ўз сиёсий кадриятлари, сиёсий тизими ва тарихи билан фахрланадиган америкалик ватанпарвар шахслар шаклланадилар².

Мамлакатимизда ўз умрини ўтаб бўлган авторитар бошқарув тизимидан демократик бошқарув тизимига ўтиш даврида жамият аъзоларининг онги, турмуш тарзига қийинчиликлар билан бўлса ҳам янги демократик кадрият, норма-принциплар кириб бормоқда.

¹ Қаралсин: Политология. Учебник для вузов/Под ред. М. А. Васильева. стр. 379

² Уша ерда. стр. 379.

3. Ўзбекистонда миллий сиёсий маданиятнинг шаклланиши ва ривожланиши.

Ҳар бир халқнинг умумий маданияти, жумладан, сиёсий маданияти, унинг ўзига хос хусусиятлари-урф-одат, анъаналари, тарихи, ижтимоий-сиёсий, иктисодий, маданий-маърифий тараққиёти даражаси билан характерланади.

Ўзбек халқи сиёсий маданиятининг тарихи қадим-қадим замонларга бориб тақалади. Ал Хоразмий, Ал Фарғоний, Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Алишер Навоий ва кўплаб бошқа буюк аждодларимиз унинг тамал тошига асос солганлар. Абу Наsr Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” рисоласида мамлакатнинг ҳақиқатдан ҳам “Фозил” бўлиши учун унинг аҳолисини умумий маданияти, жумладан, сиёсий маданияти юксак даражада бўлиши кераклигига алоҳида эътибор берилиб, Фозиллар шаҳрининг барча аҳолиси учун умумий бўлган қуйидаги хусусиятларни... биринчидан, улар расмий сабабни ва унинг барча сифатларини билиши зарур. Сўнг моддийликдан ташқарида мавжуд нарсаларни ва уларнинг сифатларини, шунингдек, уларнинг фаол ақлга қадар бўлган даражаларини ҳамда улардан ҳар бирининг сифатларини билиши зарур. ...Фозил одамлар яна шаҳар (давлатнинг) биринчи раҳбари у ёки бу вақт мобайнида йўқ бўлиб қолганида “...унинг ўрнини оладиган раҳбарларни билиши зарур. Фозиллар шаҳри, унинг аҳолиси, уларнинг диллари эришадиган бахт-саодат нима эканлигини билишлари зарур”¹ лигини таъкидлаб ўтилган.

Халқимиз сиёсий маданиятининг тарихий асослари ҳақида фикр юритилганда таниқли давлат арбоби, сиёсатдон Низомулмулк ва унинг нодир асари – “Сиёсатнома”да билдирилган давлат ва давлатни бошқариш ҳақидаги илмий-назарий ғояларга тўхталиб ўтиш лозим. Салжуқийларнинг сиёсий дастури сифатида тан олинган ушбу рисолада муаллиф шох ва амалдорларни азлу инсофга, сулҳ ва муруватга, давлатни оқилона бошқариб, қатъий қоида ва тартиб ўрнатишга, ҳуқумдорларни виждонли, ҳалол-поқ, ва иймонли бўлишга, мамлакат ободонлиги, аҳолисининг фаровонлиги, тинчлиги ва тотувлигини таъминлаш учун ҳаракат қилишга даъват этади.

¹ Абу Наsr Форобий. Фозил одамлар шаҳри. 166-167

Низомулмулк фикрича давлатни адолатли бошқариш кўн жихатдан амалдорларни тўғри танлаш, уларга кўлларида келадиган ишлар ва вазифаларни топшириш, ҳар бир ишни катталар, олиму мўтабар кишилар билан маслаҳатлашиб амалга ошириш зарурлигини кўрсатиб ўтади. Раият аҳли, зулму ситам кўрган ҳар бир киши, умуман, норози бўлганлар амалдор ва ҳокимдан бошлаб вазир ва шохнинг ўзигача қабулларига бориб, шикоят ёки маслаҳатини баён қилишлари зарур¹.

Мустақиллик йилларида жамиятнинг маданий-маънавий соҳаси, давлат-сиёсатининг асосий йўналишларидан бири бўлиб қолди. Мамлакат Президенти И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидлаб ўтилганидек “ўтган давр мобайнида эски тузумдан оғир мерос бўлиб қолган ... иллатларга, эл-юртимизга нисбатан камситиш ва миллий манфаатларимизни менсимаслик ҳолатларига барҳам бериш, кўхна қадриятларимиз, дину диёнатимизни тиклаш, ҳаётимизда тарихий адолатни қарор топтириш, янги жамият қуриш йўлида халқимизнинг маънавий юксалишини ўз олдимизга қўйган олижаноб мақсадларга етишда ҳал қилувчи мезон деб қараш ва шу асосда иш олиб бориш биз учун доимо устувор вазифа бўлиб келганини ва бугун ҳам эътиборимиз марказида турганини таъкидлаш лозим”².

Истиқлолнинг дастлабки йиллариданок маданиятнинг методологияси ўзгарди. Агар яқин ўтмишда маданиятнинг, айниқса, сиёсий маданиятнинг асосий вазифаси жамият аъзоларининг коммунистик мафкура ва сохта ғояга эътиқодини мустаҳкамлашга сафарбар этишдан иборат бўлган бўлса мустақиллик даврида у демократиянинг умумбашарий ва миллий асослари, талаб-тамойлларини тарғиб қилиш ва ҳаётга татбиқ этишга қаратилди. Юртимизда маънавияти юксак миллат ва давлатнигина келажаги буюк бўлиши мумкин эканлиги тўғрисидаги ижтимоий фикр шаклланди.

Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида сиёсий маданият олдига қўйилган вазифа – бу “озод, ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишларини ўзи учун ор деб биладиган, ўз кучи ва аклига ... ишониб яшайдиган, айни замонда ўз шахсий манфаатларини халқ, Ватан манфаатлари

¹ Каралсин: Низомулмулк Сиёсатнома. 10-11 б.

² Каримов И.А. “Юксак маънавият-енгилмас куч”. Тошкент. 6-7 б.

билан уйғун ҳолда кўрадиган комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир”¹.

Жамият аъзолари, айниқса, ёш авлод сиёсий онги, маданияти, умуман, инсон камолотининг бош омили-таълим тарбия тизимини тубдан ислоҳ этишга киришилди. “Таълим тўғрисида”ги қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, “Мақтабгача тарбия”, “Умумий ўрта таълим”, “Мақтабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишлар”, “Ёшлар сиёсатига оид” каби қатор концепция ва дастурлар яратилди. “Умид” жамгармаси таъсис этилди. Барча шарт-шароитларга эга бўлган академик лицей ва касб-хунар коллежлари ташкил этилди. Мақтаб ва ўрта махсус, олий ўқув юртларида ўтиладиган ижтимоий фанлар тизими қайтадан кўриб чиқилди ва уларнинг таркиби сиёсатшунослик, социология, миллий истиклол гоёси, маданиятшунослик ва бошқа фанлар билан бойитилди.

1991 йилнинг ноябрь ойида қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги қонунда ёшлар сиёсатини юритувчи нодавлат тузилмалари тармоғини кенгайтириш ва такомиллаштириш, уларнинг ёшлар тарбиясидаги фаолиятини кучайтириш; миллий, маданий анъаналарнинг авлоддан авлодга ўтиши, авлодларнинг маънавий алоқасини; мамлакатда амалга оширилаётган ижтимоий сиёсий жараёнларда ёшларнинг фаол иштирокини таъминлаш каби демократик сиёсий маданиятни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган тадбир-чоралар кўрсатиб ўтилган².

Мустақиллик йилларида сиёсий маданият шаклланиши ва ривожланишининг хал қилувчи восита, омили – жамият сиёсий ҳаётини, сиёсий тизимини ислоҳ қилиш борасида жиддий ишлар амалга оширилди. Мамлакатимизнинг демократик тараққиётини таъминлаш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий принципларини белгилаб берган, инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, муҳим халқаро пакт ва ҳужжатлар талабларига жавоб берадиган республика Конституцияси қабул қилинди; қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш асосида миллий давлатчилик ва икки палатали парламент барпо этилди; сиёсий плюрализм тимсоли бўлган кўппартиявийлик тизи-

¹ Каримов И.А. Ўз келажигимизни ўз кўлимиз билан кўрмоқдамиз. Т. Ўзбекистон. 1999. 16 б.

² Каралсин “Туркистон”. 1992. 10 январь.

ми шаклланди; тараққиётнинг ўзбек модели ишлаб чиқилди: давлат бошқарув органлари вазибаларининг маълум қисми вилоят, туман, шаҳар миқёсига ўтказила бошланди; ўзини-ўзи бошқариш органларининг муҳим звеноси-маҳалла тизими фаолияти жонланди.

Жамият аъзолари тафаккури, сиёсий хулқ-атворида демократик кадриятларни чуқур илдиз отиб боришига ёрдам берувчи, халқимиз сиёсий маданиятини юксалтириш учун улкан асос бўлиб хизмат қилувчи миллий ғоя асосларини ишлаб чиқилиши маънавий, ижтимоий-сиёсий ҳаётимиздаги муҳим воқеликка айланди. У республика аҳолисининг озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу-интилишлари, улуг мақсад, муддаоларини ўзида акс эттиради.

“Эндиликда олдимизда турган энг муҳим вазифа, – деб уқтиради И.А.Каримов, – ана шу юксак тушунчалар билан бирга миллий ғоямизнинг узвий таркибий қисмларини ташкил қиладиган комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби тамойилларнинг маъно-моҳиятини бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган маънавий-маърифий, таълим-тарбия ишларининг марказига қўйиш, уларни янги босқичга кўтариш, ёш авлодимизни ҳар томонлама мустақил фикрлайдиган етук дунёқараш эгалари қилиб тарбиялашдан иборат”¹.

Бугунги кунга келиб мамлакатимизда инсонни жамият сиёсий ва маънавий-маданий ҳаётини фаол иштирокчисига айлантириш, ҳамда унинг сиёсий маданияти даражасини юксалтириш учун барча ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маърифий-мафкуравий шарт-шароитлар яратилди.

Бирок юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек халқимизнинг сиёсий фаоллиги хали ҳам замон талаблари даражасида эмас. “Сиёсий маданиятни юксалтириш керак. Одамлар ҳокимият қарорлари қандай қабул қилинишини, уларнинг ижроси қандай назорат қилинаётганини билишлари, бу қарорларни тайёрлаш ва амалга оширишда фаол иштирок этишлари зарур. Бошқача айтганда, жамият марказда ва жойларда сайланган ҳокимият ўз тақдирини қай тарзда ҳал этаётгани, уларнинг истиқболини қай тарзда белгилаётганидан хабардор бўлиб туриши керак”².

¹ Каримов И.А. “Юксак маънавият-енгилмас куч”. Тошкент: “Маънавият”, 75 б.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., “Ўзбекистон”, 1999. 20-21 б.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Сиёсий маданият” тушунчасини таърифланг.
2. Сиёсий маданиятнинг сизга маълум бўлган турларини кўрсатиб ўтинг?
3. Сиёсий социаллашувни сиз қандай тушунаси?
4. Сиёсий социаллашувнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
5. Миллий сиёсий маданиятимиз ҳақида нималарни биласиз?
6. Мустақиллик йилларида миллий сиёсий маданиятимизни шаклланиши ва ривожланиши сизни қониқтирадими?

16-мавзу. Сиёсий мафкуралар

Режа

1. Сиёсий мафкура тушунчаси, даража ва функциялари.
2. Сиёсий мафкуранинг асосий кўринишлари.
3. Миллий истиқлол мафкураси.

1. Сиёсий мафкура тушунчаси, даража ва функциялари.

XX асрни мафкуралар асри деб бежиз аталмаган бўлса керак. Инсоният тарихида ҳеч қачон жамиятни туб ислоҳ этиш ғоялари кишилар онгига бунчалик даражада кириб бормаган ва таъсир ўтказмаган. Сиёсий мафкура жамият, давлат тузилиши ва уларни бошқариш жараёнларини ўзида мужассамлаштирган ғоя ва қарашлар йиғиндисидан иборат бўлиб, ижтимоий гуруҳ, синф, миллат ва миллатлараро манфаатларни ифода этувчи, сиёсий онг шаклида намоён бўлади.

“Мафкура” тушунчаси (арабчадан фикрлар мажмуи) илмий муомалага биринчи бор 1796 йилда француз файласуфи, иқтисодчи олим А.Дестют де Траси олиб кирган¹. У ўзининг “мафкура лойиҳаси” номли маърузасида янги даврнинг буюк мутафаккирлари Бэкон, Локк, Гельвеций, Кондилякларнинг ғоялари асосида “ғоялар назарияси” ёки ғоялар ҳақидаги фан асосларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Лекин кўзланган мақсадига эриша олмайди. Наполеон мафкурани куруқ сафсатадан бошқа ҳеч нарса эмас деган фикрни билдиради.

Марксизм мафкурани синфнинг жамиятдаги ижтимоий-сиёсий ҳолати, аҳволи билан боғлиқ воқелик деб, уни илмий билимлар тизими сифатида баҳолайди. Неоанархизм тарафдорлари учун эса

¹ Каралсин: Политология: Учебник для вузов/Под ред. М.А.Василюка: стр. 411-412

мафкура оммавий онг натижаси, самараси бўлиб туюлади. Либерал позитивистик анъаналарга кўра мафкура ижтимоий-сиёсий ша-роитларга боғлиқ бўлмаган, тарихдан юкори турувчи ходиса сифатида таърифланади. Неомакиавелизмчилар онгнинг эстетик ёки диний кўринишларини ҳам сиёсий мафкуранинг ўзига хос намоён бўлиш шакллари сифатида талкин этадилар¹.

Юқорида келтирилган турли қараш, ёндошувлардан келиб чиқиб сиёсий мафкурага қуйидагича тарифлар берилиши мумкин.

- Сиёсий мафкура у ёки бу кишилар гуруҳининг ҳокимиятга интилишлари ёки ундан фойдаланиш йўлидаги хатти-ҳаракат, уринишларини ифодаловчи ғоя ва қарашлар тизими;

- Сиёсий мафкура муайян гуруҳнинг жамиятда кечаётган ижтимоий-сиёсий жараёнларга бўлган муносабатини акс эттирувчи ғоялар мажмуи.

Сиёсий мафкура, асосан, жамиятдаги номдор кишилар-элитанинг ғоявий қуроли бўлиб хизмат қилади. У ёки бу гуруҳлар ман-фаатларини кўзловчи ғояларни ишлаб чиқиш, тарғиб этиш ана шу элитанинг тактикаси, хошиш-иродаси билан боғлиқ бўлади. Бирок шуни назарда тутиш керакки сиёсий мафкуранинг ҳокимият билан ўзаро алоқадорлиги унинг омма онгига етиб борганлиги ва оммани ҳаракатга келтира олганлиги билан ўлчанади, баҳоланади.

Мафкура ва сиёсат бир-бирига яқин, аммо бир хил ижтимоий воқелик, жараён эмас. Уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусият ва таракқиёт қонунларига эгадирлар. Сиёсат ва мафкурани мутлоқ-лаштириш маданий сиёсат, айниқса, сиёсий муносабатлар ва дав-лат органлари тизимини ўта мафкуравийлашувига олиб келади. Шунинг билан бир вақтда сиёсатни мафкуравий асосларини инкор қилиш ҳам ярамайди.

Ҳар бир давлатнинг мустақил сиёсати жамиятда қабул қилин-ган фалсафий, иқтисодий, сиёсий, ахлоқий ва бошқа ғоя-қарашлар, юридик нормалар, халқ онги, турмуш тарзида ўрнашиб қолган анъаналар, маданий кадриятларга асосланади. Сиёсий мафкура бошқа ғоя, таълимот, фалсафий қарашлардан фарқ қилади ва ҳар доим маълум хатти-ҳаракат, мақсадни кўзлайди. Шу нуқтаи назар-дан у сиёсат бажарадиган вазифа-функцияларга бетараф муноса-

¹ Каралсин Каменская Е.Н. Политология: Курс лекций. стр. 161; Политология. Маърузалар матни. Т.: 2000. 150-151 б.

батда бўлиши, масалан, сиёсий гуруҳбозликка, давлатни у ёки бу назиятда яққаланиб қолишига йўл қўймаслиги керак.

Ҳозирги кунда давлатлараро муносабатларни мафкура таъсиридан холи ривожлантириш, мустақкамлашни талаб қиладиган уруш ва тинчлик, халқаро хавфсизлик, экологик ва бошқа ўта долзарб ҳудудий, глобал муаммолар мавжуд.

Сиёсий мафкура жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида муайян функцияларни бажаради. Булар: омма онгини забт этиш; омма онгишуурида ўтмиш, ҳозирги кун ва келажакка бўлган муносабатни шакллантириш; ўзининг сиёсий тараққиётдан кўзлаган мақсад-вазифаларининг ижобий образини гавдалантириш; олға сурилаётган гоёлар асосида жамиятни бирлаштириш, интеграциялаш.

Сиёсий мафқураининг амал қилиш даражалари бир хил эмас. У назарий-концептуал, дастурий-директивалик ва хулқ-атворлик шаклларида намоён бўлади.

Назарий концептуал даражада у ёки бу синф, ижтимоий қатлам, миллат, давлатнинг маълум бир тарихий даврга мўлжаллаган манфаат ва идеалларини ўзида мужассамлаштирган назарий-амалий кўрсатмалар ўз аксини топади;

Дастурий-директивалик даражада ижтимоий-сиёсий принциплар ва идеаллар сиёсий элитанинг аниқ дастурлари, шиор ва талабларига айлантирилади ва бошқарув қарорларини қабул қилиш, омманинг сиёсий хулқ-атворини рағбатлантириш учун гоёвий асос бўлиб хизмат қилади. Мафкура амал қилишининг ушбу даражаси “сиёсатнинг яратувчи элементи” деб ҳам талқин этилади.

Хулқ-атворлик даражада мафкура мақсад ва принциплари фуқаролар томонидан ўзлаштирилади ва уларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида қандай иштирок этишларида ўз ифодасини топади. Демак, бу ҳолатда мафкура кишиларнинг ҳатти-ҳаракатига айланиб уларни уюштириш, жипслаштириш, муайян мақсадга йўналтириш, сафарбар этишга хизмат қилади.

2. Сиёсий мафқураларининг асосий кўринишлари.

Сиёсий мафкура замон ва макондан четда кечадиган мавҳум руҳий воқелик эмас. У муайян тарихий шароит, вазият билан боғлиқ, аниқ ижтимоий мазмунга эга бўлган маънавий ходисадир.

Ҳар бир тарихий давр ўзига хос ва мос мафкуравий оқимларни келтириб чиқаради. Бундан ҳозирги замон ҳам мустасно эмас. Ҳозирги замоннинг йирик мафкуравий оқимларига ўқувчи диккати тортанмиз. Уларнинг энг кўп тарқалган шаклларида бири либерализмдир. (лотинча “либералис” – эркинлик) У XVII – XVIII асрларда маърифатпарварлик даври ғоялари негизида тарих сахна-сига чиқиб келаётган буржуазия синфининг мафкураси сифатида шаклланади. Бу мафкуранинг асосий коидалари Ж.Локк, Т.Гоббс, Ш.Монтескье, А.Смит, Т.Жефферсон ва бошқа мутафаккирларнинг асарларида асослаб берилади¹.

Либерализм асосини шахс эркинлиги, унинг барча жамият институтларига нисбатан олий кадрят эканлиги, шахснинг ўз олдида ҳам жамият олдида ҳам масъуллиги, барча кишиларнинг ўзини намоён қилиш ҳуқуқини тан олишлиги каби принциплар ташкил этади. Бу ғоя, мафкура парламент тузуми ҳамда муҳим сиёсий муаммоларнинг ҳал этишда муросасозлик ва келишувчиликни ёқлаб чиқади. У давлатнинг авж олиб бораётган иқтисодий, ижтимоий вазифа-функцияларига қарши билдирилган салбий муносабатни акс эттиради.

Либерализм ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши, сиёсий плюрализм (хилма-хиллик), элиталараро рақобат, қонун устуворлигини эътироф этади, фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашни ўзининг асосий мақсади деб билади. Инсон шахсининг эркинлиги, кадр-қиммати, бошқа кишиларнинг ғоявий қараш ва эътиқодларига сабр-тоқат билан муносабатда бўлиш принципларини ҳимоя қилади.

Эркинлик принципи уни давлат томонидан ўрнатилиши мумкин бўлган турли хилдаги чекланишлардан ҳоли бўлишини тақозо этади. Бу ғояни айниқса инглиз мутафаккирлари Ж.Локк ва Д.Миллар кўпроқ қўллаб-қувватлайдилар. Д.Миллнинг таъбири билан айтганда “Инсон ўзига нима кераклигини ҳар қандай ҳукуматдан кўра ўзи яхши билади”².

Либерализм тарафдорлари ҳокимиятни авлоддан-авлодга мерос сифатида кўчиб ўтишининг барча кўринишларига қарши чиқадилар. Улар шахс эркинлиги масалаларини тадбиркорлик, бозор ва рақобат эркинлиги масалалари билан боғлаб олиб

¹ Қаралсин: Политология. Маърузалар матни. 153-154 б.

² Уша сзда 154 б.

борадилар. Хусусий мулк инсон эркинлигининг кафолати ва мезони эканлиги, сиёсий ва фуқаролик эркинликлари ана шу иктисодий эркинликка асосланишини кўрсатиб ўтадилар.

Либерализм вужудга келишининг дастлабки йиллариданок давлатга танқидий муносабатда бўлиб, у бажарадиган вазифа-функцияларни "тунги қоровул"лик, яни давлат фақат ижтимоий тартибни сақлаш, ташқи хавфлардан ҳимоя қилиш билан чеклаб қўйишга ҳаракат қилган. Айни бир пайтда либерал ғоялар фуқаролар сиёсий маъсуллигини ошириш, диний бағрикенглик, сиёсий ҳилма-ҳиллик, демократия ва эркинлик, универсал инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя ва тарғиб қилиб келган.

Либерализм илм ва маданиятга катта эътибор қаратади. Чунки илм ва маданият киши онги, тафаккури, умуман, инсон маънавий ҳаётига радио, телевидение ва бошқа оммавий ахборот воситалари томонидан уюштириладиган консерватив ғоялар, тажовузларга қарши кураш механизми, қуроли вазифасини бажарадилар.

Ҳамма нарса ҳаракатда, ҳамма нарса ўзгаришда бўлганидек либерализм ғоялари муайян тарихий давр таракқиёт даражаси билан боғлиқ равишда янги ғоя, таълимотлар билан сўғорилиб боради. Ана шундай янги йўналишлардан бири XX асрнинг 30-чи йилларида юзага келган неолиберализмдир. Унда давлатнинг жамиятни бошқаришдаги иктисодий ва ижтимоий функцияларини қайта кўриб чиқиш, чунончи, давлатни иктисодий муносабатларни тартибга солиш, фаол ижтимоий сиёсат олиб бориши зарурлиги кўрсатиб ўтилади. Монополиялар ҳокимиятини чеклаш, моддий бойликларни солиқ тизими ва давлатнинг ижтимоий дастурларини бажарилишига жалб қилиш, уларни қуйи қатламлар фойдасига қайта тақсимлаш, ижтимоий адолат принципларини таъминлаш ғоялари олға сурилади¹.

Неолибераллар сиёсий дастурининг фундаментал асосини бошқарувчи ва бошқарилувчиларнинг ўзаро келишуви, сиёсий жараёнларда халқ оммасининг фаол иштирок этишининг муҳимлиги, сиёсий қарорларни қабул қилиш жараёнини демократлаштириш масалалари ташкил этади.

Ҳозирги замоннинг энг йирик мафқуравий оқимларидан яна бири-консерватизм (эскилик тарафдорлари)дир. Уларнинг иктисо-

¹ Каралсин. Политология. Маърузалар матни. 155-б.

дий дастурлари либерализм асосчилариникидек хусусий мулк устиворлигига асосланади ва капитализм барқарорлигини таъминлашга даъват этади. Консерватизмнинг назарий асосини инглиз мутафаккири Э.Берклининг жамият эволюцион тараккиётига онгли аралашувнинг нотабиийлик ғоясидир. Шундан келиб чиқиб консерватизм ижодкорлари инқилоб, тўнғаришлар, уруш ва ҳар қандай бошқа турдаги кескин ўзгаришларга қарши чиқадилар.

Улар оила, дин, хусусий мулкчиликнинг ахлоқий принцип, нормаларини сақлаб қолиш ва давом эттиришни ўзларининг келажак авлод олдигаги бурчлари деб биладилар. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, инсон ва табиатнинг узвий бирлиги, шахснинг ахлоқий камолоти ғоялари консерваторлар учун муҳим аҳамиятга эга. Бу ғоялар XX асрнинг охирига келиб янада кенг тарқалди ва кўпчилик томонидан қўллаб қувватланди.

Ана шулардан келиб чиқиб, консерваторлар ижтимоий тараккиётда янгиликларга нисбатан ворисликнинг устиворлигини ёқлаб чиқадилар. Уларнинг фикрича, сиёсий принципларни урф-одатлар, миллий анъаналарга, мавжуд ижтимоий иқтисодий ва сиёсий институтларга мослаштириш лозим. Бу кадриятларни ўзбошимчилик билан ўзгартириб бўлмайди. Тенглик принципи инсон табиятига зид келади ва уни жамият тузилишининг асоси қилиб олиш мумкин эмас. Консерватизм тарафдорлари ҳамма вақт эгалитаризм (тенглаштириш) билан боғлиқ бўлган "ҳаддан ташқари демократизм"га қарши чиқадилар.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда консерватизмнинг баъзи жиҳатлари заминда янги, неоконсерватизм даври бошланди. Янги мафкуравий оқим олдинги консерватив оила, дин ва ахлоқий кадриятларни постиндустриал жамиятга хос меҳнат ижодкорлиги, шахс ноёблиги ва илм-фан кадр-кимматининг орғиб бориши масалалари билан кўшиб талқин қилади. Иқтисодга давлатнинг аралашуви, халқ оммасини бошқарувда иштирок этиши, сайловларда сайловчилар томонидан муносиб номзодларни кўрсатиш тартиб қоидаларига бўлган қараш ва амалиёт бир мунча соддалашган, демократик ҳусолади.

Айни бир пайтда неоконсерваторлар аҳолининг кам таъминланган қисмини химоя қилиш мақсадида йирик капиталга солиналган солиқларга қарши чиқадилар ва давлатнинг ижтимоий дас-

турларини кискартиришни талаб қиладилар. Неоконсерваторларга кўра давлат кишилар учун натижалар тенглигини эмас, балки имкониятлар тенглигини яратиб бериши зарур. Давлатни “соғиладиган сигир”га айланишни одамни бузади.

Ҳозирги даврнинг таъсирчан мафкуравий оқимлари ичида социал-демократик оқим алоҳида ўрин тутди. “Социал-демократия” тушунчаси XIX асрнинг иккинчи ярмисидан Европада ишчилар партиясининг вужудга келиши билан изоҳланади. Социал-демократик мафкурага кўра капитализмни тадрижий ислоҳ қилиш орқали аста-секин социализмга ўтиш мумкинлиги ғоясини гарғиб қилади. Уларнинг фикрича социализм ижтимоий тузум эмас, балки жамият ҳаётига ижтимоий адолат норма принципларини муттасил жорий этиб боришдир.

Ана шу принциплар баъзи бир давлатлар, жумладан, Швеция, Германияда изчиллик билан ҳаётга татбиқ этилмоқда. Сиёсий ҳаётда улар “демократик социализм” концепциясига амал қиладилар. XX аср охирида жаҳонда 80 дан ортиқ социал-демократик партиялар, шулардан 30 га яқини ҳукумрон партиялар бўлиб, деярли барчаси ўз мамлакатларидаги парламентлардан жой олганлар. 70 энг йирик ва обрўли социал-демократик партиялар сочинтернга бирлашганлар¹.

3. Миллий истиқлол мафкураси.

Ҳозирги замоннинг мафкуралари каторида миллий мафкуралар муҳим ўрин эгаллайди. Ўзининг шаклланиши ва ривожланиши нуктаи назаридан улар юқорида кўрсатиб ўтилган мафкуралардан фарк қиладилар. Миллий мафкуралар тарихи мустамлакачилик тизимини барбод бўлиши, совет иттифоқи, Шарқий Европа ҳудудларида, лотин Америкаси, Осиё, Африка қитъаларида мустақил давлатлар ташкил этилиши даври билан бошланади. Янги мафкуралар алоҳида олинган биронта ижтимоий гуруҳ, қатлам ёки этник бирликнинг манфаатларини эмас, балки бутун халқнинг асрий орзу-умидлари, манфаатларини ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекистон халқи ҳам ўз мустақиллигини қўлга киритди. Истиқлол йилларида халқимизнинг ўзгаларга қарам бўлмай, эркин ва озод яшаш, ўзини-ўзи идора этишга хизмат қиладиган, келажаги, истиқболини белгиладиган, орзу-умидлари, қарашлари ва ғоялари мажмуи-миллий истиқлол ғояси ишлаб чиқилди.

¹ Каралевн Каменская Г. Н. Политология. Курс лекций стр. 169

Мамлакатимизни мустақил ривожлантириш ҳусусидан асосий ҳудоса ва тамойиллар Президент И.А.Каримов асарларида ўзининг теран ифодасини топган. Уларда жамиятимизнинг, республика халкининг пировард мақсади-вазифаси Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти барпо этилишининг мафқуравий йўналишларини аниқ ифодалайдиган, яхлит таълимот-миллий истиклол ғоясининг моҳияти, мазмуни, тушунча ва тамойилларининг илмий-назарий жиҳатлари асослаб берилди.

Халқни буюк келажак ва ана шу улугвор мақсадлар сари бирлаштириш, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун донмо масъулият сезиб яшашга, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий кадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли комил инсонларни тарбиялаш, уларни бунёдкорлик ишларига даъват қилиш, мукаддас диёримиз, халқимиз учун фидоийликни ҳаёт мезонига айлантириш миллий ғоянинг бош мақсадидир.

Миллий ғоямиз дунё ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаб бораётган мамлакатимиз халқининг мустақиллик йилларида ортирган тажрибалари, босиб ўтган мураккаб ва шонли йўли, миллий тафаккури ва маънавиятдаги юксалишларнинг мантикий натижаси, халқ иродасининг мужассам ифодаси сифатида шаклланди.

Миллий истиклол мафқураси мамлакатимиз халқининг эзгу ғоя-озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу интилишлари, улуг мақсад муддаоларини ўзида аке эттиради. У халқни халқ, миллатни миллат этадиган, унинг шояншарафи, ор-номуси, ишонч эътиқодини ифодалайдиган ғоялар тизимидан иборат бўлиб, жамиятимизнинг ўзига хос тараққиёт йўли, турмуш тарзи, туб манфаатларини амалга оширишга хизмат қилади.

“Бизнинг энг улуг мақсадимиз, энг улуг ғоямиз, – деб таъкидлаб ўтади И.А.Каримов “...мустақилликни мустаҳкамлаб, мамлакатимизни ҳар тамонлама юксалтириб, ёруғ ва эркин ҳаёт сари олга юриш.

Мафқурамыз, тутган йўлимиз, бор куч-гайратимиз ана шу улугвор ниятни амалга оширишга йўналтирилиши керак. Халқимизни, юртимиздаги барча сиёсий кучларни, подавлат ташкилларини ягона умумий мақсад атрофида бирлаштирадиган, бир тану бир жон қиладиган миллий ғоя ҳам аслида шу”¹.

Такрорлаш учун саволлар

1. *“Сиёсий мафкура” тушунчасини таърифланг.*
2. *Сиёсий онг билан сиёсий мафкура ўртасидаги фарқ нимадан иборат?*
3. *Сиёсий мафкура функция ва даражаларини изоҳланг.*
4. *Либерализм ва неолиберализм гоялари хақида қандай фикрдасиз?*
5. *Консерватизм ва неоконсерватизм мафкураларини шарҳлаб бериш.*
6. *Миллий истиқлол гоясининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?*

17-мавзу. Сиёсий коммуникациялар

Режа

1. “Сиёсий коммуникация” тушунчаси, модель-турлари, ривожланиш тарихи ва унинг жамият сиёсий ҳаётидаги ўрни ва роли.
2. Оммавий ахборот воситаларининг вазифа-функциялари.
3. Мустақиллик ва Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари. И.А.Каримов ахборот воситаларини либераллаштириш ва сўз эркинликлигини таъминлаш хақида.

1. “Сиёсий коммуникация” тушунчаси, модель-турлари, ривожланиш тарихи ва унинг жамият сиёсий ҳаётидаги ўрни ва роли.

“Сиёсий коммуникация” тушунчаси сиёсий фаолиятни жонлантириш, жамият аъзоларида ижтимоий-сиёсий онг ва тафаккурни шакллантириш, умуман олганда, фуқароларни сиёсий социаллашувида алоқа воситаларидан фойдаланиш, ахборотларни узатиш, етказиш ва қабул қилиш жараёнини билдиради¹.

Сиёсат ўз субъектлари ўртасидаги доимий алоқаларни узлуксиз давом эттириб боришда ижтимоий фаолиятнинг бошқа соҳаларига нисбатан кўпроқ ахборотлар алмашувига муҳтожлик сезади. Агар иқтисодий фаолиятни кишиларнинг бевосита иштирокисиз бозор муносабатлари орқали бошқариб туриш мумкин бўлса, сиёсий фаолиятда ҳокимият соҳиблари, субъектларини бир бири, фуқароларни давлат билан ўзаро боғлаб турувчи воситалар, биринчи навбатда, оммавий ахборот воситаларисиз тасаввур қилиш амри маҳол.

¹ Каралдин. Политологический словарь. В двух частях. Часть I. Стр. 183

Оммавий ахборот воситалари – ОАВ ўзи нима деган саволга қуйидангина жавоб бериш мумкин. **ОАВ** – бу ҳар бир кишига махсус техника воситалари орқали хилма-хил, очик, расмий маълумотларни етказиб бериш муассасаларидирлар¹. Улар даврий матбуот, телевидение, радио, кино, овоз ёзиш, интернет ва бошқа турдаги муассаса, воситалардан таркиб топадилар.

ОАВнинг сиёсий аҳамият касб этиши масаласига доир фикрлар биринчи бор XIX асрнинг охирлари-жамиятга оммавий саводхонликни кириб келиши ва матбуотдан ҳамма фойдалана олиш имкониятига эга бўлиши муносабати билан билдирилган². XIX – XX асрларда телеграф ва телефон алоқаларини, радио ва телевиденияни ихтиро этилиши ва кенг тарқалиши нафақат кишилар ва давлатларни коммуникацияга бўлган эҳтиёжини кондира олди, балки сиёсий ҳаётда ҳақиқий революцион ўзгаришларга олиб келди. ОАВ олдинлари юзага чикмайдиган, ҳаёлий демократик ва тоталитар ғояларни оммага етказа бошладилар. Кейинчалик ҳокимият легитимлиги ва унинг амалга оширилиш услубларини такомиллашуви жараёнлари, улар фаолияти, жамиятдаги ролини ўзгартириб юборди.

Илмий манбаларда ОАВнинг сиёсий ҳаётдаги ўрни ва роли ҳақида турлича қараш ва ёндошувлар мавжуд. Ана шу ғоя ва назарияларга кўра ОАВ плюралистик модель, ҳукумрон мафкура модели ва элита кадриятлари моделларига бўлинадилар.

Плюралистик модель истеъмолчи кенг кўламдаги хилма-хил сиёсий ғоя ва қарашлар, ахборотларни таклиф қилувчи бозорга ўхшаб кетади. Унинг тарафдорлари ахборот воситалари кишиларнинг сиёсий онги, тафакқурига жиддий таъсир кўрсата олишини тан олсалар ҳам бу моделни кимларнингдир хусусий манфаат ва ғоявий қарашларини тарғиб қилиш эмас, балки жамиятдаги турли кучлар ўртасидаги умумий мувозанатни сақлаб туришга хизмат қилади деган фикрдалар.

Ҳақиқатдан ҳам ОАВнинг ушбу модели кўпчилик ҳолатларда ижобий баҳоланди. Улар кенг ахборотли фуқаролик жамиятини ташкил этишга, унинг демократлилик даражасини янада оширишга, давлат фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайти-

¹ Каралсин Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр. 346-347. Политологический словарь. В двух частях. Часть I. Стр. 153

² Хейвуд Э. Политология. Стр. 255

ришга ҳаракат қиладилар. Айни бир пайтда ОАВнинг янги тармоқлари, айниқса, интернетни ахборот саҳнасига чиқиши сиёсий плюрализм ва рақобатни янги босқичга олиб чиқди¹.

ОАВни ҳукумрон мафкура моделида ахборот воситалари жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий элиталар манфаатлари ҳимоясида турувчи, оммани эса сиёсатдан узоқлаштиришга ҳаракат қилувчи консерватив куч сифатида талкин қилинадилар. Маркесча қарашларда ОАВ буржуазия мафкурасини ифодаловчи восита нуктаи назаридан баҳоланиб у ҳамма вақт капитализм асосларини мустаҳкамлашга, йирик корпорациялар, ахборот магнатларига хизмат қиладилар.

ОАВнинг ушбу модели ғарб истеъмолчилик фалсафаси ғоялари, турмуш тарзи ва кадриятларини тарғиб қилиш орқали сайёрамизнинг барча қитъаларига янги бозорлар, катта бизнес кириб келишига ёрдам бермоқда. Унинг уйдирмалардан иборат фаолият кўрсатиш услубларини таҳлил қилган Н.Хомски ва Э.Херманлар бу моделдаги ахборот воситалари томонидан узатилаётган маълумотларни филтрлаш, уларни бузиб кўрсатиш жараёнлари ОАВнинг ўзи томонидан амалга оширилаётганлигини таъкидлаб қуйидаги хусусиятларини кўрсатиб ўтадилар:

- ахборот узатиш коммуникациялари ўз эгалари-соҳибларининг манфаатларига хизмат қиладилар;

- реклама берувчи ва ҳомийларнинг қараш ва манфаатлари ҳисобга олинади;

- янгилик ва ахборотлар “ҳокимият агентлари” – ҳукумат органлари ва бизнес томонидан молиялаштириладиган йирик тадқиқотчилик марказларидан олинади;

- журналистларга нисбатан вақти-вақти билан босим ўтказиш, ҳаттоки жиноий иш қўзғатиш мумкинлигига ўхшаш таҳдидлар қўлланилади;

- журналистларни рақобатли бозор ва истеъмолчиликка асосланган капиталистик тузумнинг устунлигига бўлган қатъий ишончи катта рол ўйнайди².

Хомски ОАВни демократлаштириш жараёнларига ўта салбий таъсир кўрсатишини ҳам ишончли далиллар билан исботлаб ўтади.

¹ Хейвуд Э. Политология. С.тр. 255

² Уша ерда. С.тр. 257-258

ОАВ тўғрисидаги бошқа концепция – элита кадриятлари моделида бош масала ахборот воситаларига ким хўжайинлик қилади масаласи эмас, улар бошқарилишини назорат қилиш қайси механизмлар орқали амалга оширилишидадир. Зотан ундаги ношир ва журналистлар, эшиттириш олиб борувчилар етрали даражада мустақил фаолият кўрсатадилар. Ҳаттоки уларнинг авторитар, каттикқўл хўжайинлари ҳам ходимлар олдига умумий вазифаларни кўядилар – у, лекин уларни кундалик ишларига аралашмайдилар.

Шунга қарамасдан ушбу моделнинг ўзига хос жиҳатларини акс эттирувчи бир қатор тахминий қарашлар мавжуд. Улардан бири шундан иборатки кўпчилик газета, журналлар ва телевизион станциялар аксил социалистик ва консерватив туркумлардаги ахборот ва кўрсатувларга катта эътибор берадилар. Бу масалаларни кенг ёритилиши ходимларнинг моддий жиҳатдан яхши таъминланганликлари ва уларнинг ўрта синфга мансублиги билан изоҳланади. Консерватив йўналишдаги тадқиқотчилар фикрларича бу турдаги ОАВ кадрият ва қарашлари халқ оммасининг асосий қисми дунёқарашларига зид, мос келмайдиган университетлик уйдирмачи, интеллектуалларнинг гоя ва қарашларини ёқлаб чиқадилар¹.

Ахборот воситалари “бозор модели” нинг бошқалардан фарқи шундаки улар учун борлик воқеликни қанчалик ҳолис ёки ноҳолис ёритилишни аҳамияти йўқ. Чунки бу тоифадаги газета, телевидениелар олдига қўйилган мақсад – вазифа ахборот ва кўрсатувлар орқали мухлисларда маълум фикр-қарашларни шакллантириш эмас, борликни шунчаки “биздан кетгунча-эгасига етгунча” қабилида етказишдан иборатдир.

2. Оммавий ахборот воситаларининг вазифа-функциялари.

Ҳозирги кунда ОАВ хилма-хил вазифалар, жумладан, сиёсий аҳамиятга молик вазифа-функцияларни бажаради. Шулардан энг муҳими жамият аъзолари ва ҳокимият органлари учун зарур бўлган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни тўплаш ва тарқатиш жараёнини акс эттирувчи информацион функциядир. Ахборот воситалари томонидан жамланадиган ва узатиладиган маълумотлар нафақат у ёки бу фактларни ҳақиқий тасвири, балки уларни шархлаш ва баҳолашни ҳам ўз ичига олади.

¹ Қаралсин Хейвуд Э Политология С/р 254

Маълумки сиёсат – бу мукамал алоқа, мулоқотдир. Сиёсий ҳагги-ҳаракат, фаолият сўз билан бошланади ва у билан амалга оширилади¹, ҳаётга татбиқ этилади. Олинган информациялар оркали фуқароларда ҳукумат, парламент, партия ва бошқа сиёсий институтлар фаолияти, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ва бошқа соҳаларида кечаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида фикр шаклланади, фуқаро ва ҳокимият, давлат ўртасидаги муносабатлар қарор топади.

АҚШнинг учинчи Президенти Т.Жефферсон таъкидлаб ўтганидек, “эркин ва фаол матбуотсиз оддий фуқароларнинг фикрларини мамлакат раҳбарлари билишмайди. Мамлакат етакчиларининг қарашлари эса оддий фуқароларга номаълумлигича қолаверади”².

ОАВ фуқаролар билимдонлиги, айниқса, сиёсий билимдонлик даражасини ошириш, олинган қарама-қаршиликларга бой информацияларни тўғри қабул қилиш ва улардан оқилона фойдалана олиш кўникмаларини шакллантириш функциясини ҳам бажарадилар.

Ахборот воситалари кишиларга ҳамма вақт чуқур ва кўп қиррали билим бериш билан шуғулланмасаларда умр бўйи ҳамроҳлик қилиб уларни етуклик, комилликка етакловчи, йўл кўрсатувчи восита бўлиб хизмат қиладилар. Мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримов “Фидокор” газетасининг муҳбири саволларига берган жавобида кўрсатиб ўтганидек “Оммавий ахборот воситалари турли хил фикрлар, ранг-баранг қараш ва ёндошувларга кенг йўл очиб бериши, жамиятимиздаги бугунги ўзгаришларга одамларнинг онгли муносабатини уйғотиши лозим. Токи ҳар қайси инсон бу масалада ўз фикр ва қарашига эга бўлибгина қолмасдан, барпо этаётган жамиятимизнинг фаол иштирокчиси ва бунёдқорига айлансин”³.

ОАВ ўзларининг танқидий ва назорат қилиш вазифа-функцияларини амалга оширишда жамоатчилик фикри ва қонунга асосланадилар. Тўғри, улар давлат ва хўжалик органлари сингари маъмурий, иқтисодий жазолаш ҳуқуқ ва механизмларига эга эмаслар. Аммо газета, радио, телевидение ва бошқа масс-медиа муассасалари томонидан у ёки бу воқеа-ҳодисаларга, шахсга билдирилган юридик, маънавий-ахлоқий, танқидий фикр, берилган

¹ Каралсин: Ильин М.В. Политический дискурс: слова и смыслы. Журн. Политические исследования-полис. М 1994. № 4 стр. 128.

² Сафаров Ж. Мангу ҳамроҳлар. Т.: Шарк 2008. 196

³ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. Халқ сўзи 2000 10 июнь

баҳо солинадиган жарима ёки танбехнинг бошқа турларидан ҳам жиддийроқ таъсир кучига эга бўлади.

Демократик жамиятда ахборот воситалари мустақил текширувлар ўтказадилар ва уларнинг якунлари бўйича махсус парламент комиссиялари ташкил этилади. Лозим топилса жинсий ишлар кўзга тилади, айрим ҳолларда эса муҳим сиёсий қарорлар қабул қилинади. ОАВнинг назоратчилик функцияси, айниқса, кучсиз, заиф муҳолифат ёки назоратни амалга оширувчи давлат институтлари фаолиятининг номуқамаллиги шароитида алоҳида аҳамиятга касб этади.

ОАВ нафақат сиёсат ва жамиятдаги хато-камчиликлар, нуқсонларни танқид остига оладилар. Айни бир пайтда улар жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳлар манфаатлари ҳимоясида турадилар, сиёсат субъектлари таркибини тузишга кўмаклашадилар, уларни бир бирига яқинлашуви, керак бўлса, бирлашуви масалаларини ҳал қилишда иштирок этадилар, ҳар бир гуруҳ вакилига ўз фикр мулоҳазаларини расмий, очиқ-ойдин билдириш, ҳамфикр шерикларни топиш ва умумий мақсад-вазифалар асосида жипслаштиришга имконият яратадилар.

ОАВнинг юқорида кўрсатиб ўтилган барча функция-вазифалари пировард натижада жамият аъзолари сафарбарлиги-сиёсий маданияти, фаоллигини оширишга уларни у ёки бу кўринишидаги сиёсий тadbир, жараёнларда қатнашиш (ёки онгли равишда) қатнашмасликларига олиб келади. Бу оммавий ахборот воситаларининг кишилар тафаккури, ақл-идроки, ҳис-туйғуларига, фикрлаш тарзи, сиёсий хулқ-атвориға нақадар катта таъсир ўтказувчи куч, восита эканлигидан далолат беради.

Оммавий ахборот воситаларининг хилма-хил функциялари, айниқса, демократик давлат қурилиши жараёнида намоён бўлади. Демократик ғоя ва қадриятларни тарғиб қилиш, талаб-тамойлларни қарор топтириш, демократик давлатни фуқаролик жамиятига ўсиб ўтиши жараёнларини ОАВ иштирокисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Чунки замонавий демократия масъулиятли, ҳар томонлама етук, жамият сиёсий ҳаётида шунчаки томошабин эмас, балки жамиятни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида иштирок этадиган комил инсонларга таянади.

Давлат аҳамиятига молик, муҳим қарорларни кўпчилик овоз бериш йўли билан қабул қилишга асосланган демократик мамлакатда ана шундай фазилатлар озчиликни ташкил этувчи имтиёзли элита вакилларидоғина эмас, балки аҳолининг катта қисмида шаклланган бўлиши керак. Бунга лаёқатли, мустақил ОАВ иштирокисиз эришиш мумкин эмас. Зеро радио, телевидение, газета ва журналлар ёрдами, иштирокисиз энг ўқимишли одам ҳам қарама-қаршилиқлар, чалкашлиқлар тўлиб тошган сиёсат олами тўғри тушуниб етиши, керакли пайтда мустақил қарорларга келиши амри маҳол. Эркин фаолиятли, мустақил ОАВ жамиятда ҳақиқий сўз эркинлиги таъминланганлигини исботидир. Сўз эркинлигисиз шахснинг бошқа сиёсий ҳақ-ҳуқуқлари ҳеч қачон амалга ошмайди.

Демократик давлатни мустақил ОАВсиз тасаввур қилиб бўлмасда уларнинг эркинлиги ва мустақиллиги жамият ва халқ манфаатларига қарши, зид қўйилмаслиги керак. Акс ҳолда улар ўзларининг ҳужжатлари ва раҳбарларнинг сиёсий қуролига айланиб қоладилар. Фуқаролар эса ўз фикр-мулоҳазаларини расман билдириш, сўз эркинлиги имкониятларидан маҳрум бўладилар.

Жамиятда ривожланган, демократик принциплар асосида ташкил этилган, сиёсий воқеа-ҳодисаларни ҳолис ёритиб бера оладиган ОАВнинг мавжудлиги демократик давлат таракқиётининг, самарали бошқарувнинг кафолатчисидир. Агар ахборот воситалари жамият сиёсий тизимида ана шу функция-вазифаларини чин садоқат, принципалик билан бажара олмасалар демократияга катта футур етказилади, у ҳуқумрон гуруҳ, катламларнинг яширин ўйин, ҳийла-найрангларига ўрнини ўтайди, кадрсизланади¹.

3. Мустақиллик ва Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари. И.А.Каримов ахборот воситаларини либераллаш-тириш ва сўз эркинликлигини таъминлаш ҳақида.

Ўзбекистонда давлат ўз мустақиллигини қўлга киритган дастлабки йилларданок жамиятимиз олдига қўйилган бош, стратегик мақсад-вазифа-мамлакатда демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамиятини бунёд этиш ва шу мақсад-вазифа билан боғлиқ барча ислохотларни туб мазмун-моҳиятини халқимиз онгига сингдириш ва уни ана шу ғоя асосида жипслаштириш,

¹ Каралсин Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Стр 351-352

сафарбарликни оширишга хизмат қиладиган қудратли куч-мустанкил ОАВни шакллантириш ва ривожлантиришга катта эътибор бериб келмоқда.

Маълумки советлар даврида газета ва журналлар, радио ва телевидение коммунистик партиянинг том маънодаги монополияси, маддоҳига айланиб қолган, аниқроғи, партия ва ҳукумат уни ўз манфаатларига бўйсундирган эди. Чунки ҳар қандай оммавий ахборот воситаси қайсидир партиявий-сиёсий ташкилотнинг органи бўлиб ҳисобланарди. Барча жиҳатдан партия ва ҳукуматга қарам бўлган ОАВ охир-оқибатда белгилаб қўйилган тартиб-қоида доирасида ҳаракат қилувчи ожиз кузатувчига айланиб қолганди.

Ўша даврлардаги “қайта қуриш”, “тубдан ўзгариш”, “социалистик янгиланиш” каби марказ тўқиб чиқарган “компаниялар” бошқарув тизимини ўта марказлашганлиги, марказга қарашлиги, мафқуралашганлиги натижасида халқ хўжалигининг бошқа соҳалари каби ахборот алоқа-коммуникацияси тизимида ҳам Ўзбекистоннинг чинакам манфаатлари, ўзига хос шароит, имкониятлари инobatга олинмай миллий манфаатларимизни қондириш сиёсати ва амалиётига иккинчи даражали муносабатда бўлиб келиши ўзининг салбий таъсирини кўрсатди.

Истиклол йилларида оммавий ахборот воситаларига бўлган муносабат давлат ҳокимиятининг тўртинчи тармоғи сифатида тамомила қайта кўриб чиқилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида (12 ноябрь 2010 йил) “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” тўғрисидаги маърузада кўрсатиб ўтилганидек, шу давр айниқса, охириги 10 йил мобайнида улар фаолиятини либераллаштириш, сўз эркинлигини таъминлашга қаратилган кенг қамровли ташкилий ҳуқуқий чора-тадбирлар амалга оширилди. “Ахборот эркинлиги принциплари ва қафолатлари тўғрисида”, “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги қонунларнинг қабул қилиниши, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги” шунингдек, “Телекоммуникациялар тўғрисида”, “Реклама тўғрисида”, “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида” ва бошқа бир қатор қонунчилик

ҳужжатларига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилиши¹ инги сиёсий шарт-шароитларда оммавий ахборот воситалари соҳасидаги демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш имконини берди.

Шу билан бирга, нодавлат оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш, уларнинг ахборот соҳасини демократлаштиришда фаол иштирокини таъминлашга йўналтирилган институционал ислоҳотлар амалга оширилди. Ўз таркибида 100 дан ортик электрон оммавий ахборот воситасини бирлаштирган нодавлат электрон оммавий ахборот воситалари миллий ассоциацияси, Ўзбекистон мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоатчилик фонди ташкил этилди².

“...Бугунги кунда мамлакатимиз телекоммуникациялар тизими дунёнинг 180 та мамлакатига 28 йўналиш бўйича тўғридан-тўғри чиқадиган халқаро каналларга эга. Юртимизда телерадиоканаллар томонидан тайёрланаётган кўрсатув ва эшиттиришлар интернет глобал тармоғи орқали реал вақт режимида жаҳонга узатилмоқда.

Бундай кенг миқёсдаги ишлар натижасида фақат кейинги 10 йилнинг ўзида босма оммавий ахборот воситаларининг сони 1,5 баробар, электрон оммавий ахборот воситаларининг сони эса 7 баробар кўпайиб, бугунги кунда уларнинг умумий сони қарийиб 1200 етди. Мавжуд барча телеканалларнинг қарийиб 53 фоизи, радиоканалларнинг эса 85 фоизи нодавлат оммавий ахборот воситалари ҳисобланади³.

Кўриниб турганидек республикамизда оммавий ахборот воситалари фаолиятини ҳар томонлама такомиллаштириш, уларни фуқаролар ижтимоий онги-шуурини шакллантириш, сиёсий-ижтимоий фаоллигини оширишдаги иштирокига жиддий эътибор қаратилмоқда. “...Ҳозирги пайтда, – деб уқтиради И.А.Каримов ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” номли асарида, – ҳаётимизни электрон ахборот воситалари, хусусан, телевидение ва радиосиз умуман тасаввур этиб бўлмайди. Бугунги кунда улар бир вақтнинг ўзида ҳам ахборот воситалари, ҳам ижтимоий-сиёсий,

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Наманган ҳақиқати 2010. 16 ноябр.

² Уша ерда

³ Уша ерда

маънавий-маърифий минбар, шу билан бирга Ўнсонга маданий, бадиий-эстетик озик берадиган ва хордик чиқарадиган макон вазифасини бажармоқда...

Шу сабабли ўткир таъсир кучига эга бўлган телевидение ва радио соҳасини изчил тараққий эттириш жамиятнинг доимий эътибор марказида бўлиши табиий. Ҳозирги кунда мамлакатимиздаги асосий миллий теле-радиоканаллар, аҳолининг холис ва ҳаққоний ахборотга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, юртдошларимизнинг маданий савияси, билим ва дунёқарашини ошириш, қадимий анъаналаримиз, тарихий меросимизни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, шу билан бирга, фуқароларимиз онгида демократик кадриятлар, гражданлик позициясини шакллантириш, ёш авлодни ватанпарварлик ва умуминсоний кадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш йўлида муносиб хизмат қилаётганини таъкидлаш керак”¹.

Тўғри мақсадга фақат, тўғри йўл, тўғри восита ва тўғри усуллар орқали эришиш мумкин. Шу нуқтаи назардан юртбошимиз оммавий ахборот воситаларининг кундалик фаолиятида учраб турадиган хато ва нуксонларни, уларни бартараф этиш йўллари хам рўй рост кўрсатиб ўтади. Ана шу жиҳатдан мушоҳада юритилганда яна бир бор Президентимизнинг эндигина келтириб ўтилган асарига қайтишни лозим топдик. Унда таъкидланишича “...телевидениени давлат ва жамиятимизни бамисоли бир кўпирикдек боғлаб турадиган жонли мулоқот воситасига айлантириш, эфир орқали бугунги куннинг долзарб муаммоларини кўпроқ акс эттириш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, фуқароларимизнинг ижтимоий фаоллигини кучайтириш, ҳар қайси инсоннинг ўз мустақил фикрини ифода этишга имкон бериш, турли ижтимоий тоифа ва гуруҳларнинг қизиқиш ва интилишлари, ҳаётий манфаатларини ёритиб бериш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш... матбуот ва сўз эркинлиги принципларини амалда таъминлашга эришиш, матбуотда танқид руҳини кучайтириш биз учун энг муҳим мақсадлардан бири”² эканлиги тақрорлаб ўтилган.

Ахборот соҳасини ислоҳ қилиш, ахборот ва сўз эркинлигини таъминлашнинг ҳозирги кундаги долзарб вазифа ва тараққиёт перспективалари И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган “Мамла-

¹ Каримов И.А. “Юксак маънавият-енгилмас куч”. Тошкент. “Маънавият”. 134-135 б.

² Уша ерда. 135 б.

катимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фукаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да (ноябрь 2010) муҳим ўрни эгаллаган.

Такрорлаш учун саволлар

- 1. “Сийсий коммуникация” тушунчасини изоҳланг.*
- 2. Сийсий коммуникация моделларини фарқлаб беринг.*
- 3. Ахборот, сўз эркинлиги ўзи нима?*
- 4. ОАВнинг жамиятда тутган ўрни ва ролини таърифланг.*
- 5. ОАВни вазифа-функциялари ҳақида нималарни биласиз?*
- 6. ОАВ ва демократилаштириш жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги нималарда?*
- 7. И.А.Каримовнинг ОАВни либераллаштириш ва сўз эркинлигини таъминлаш ҳақидаги кўрсатмаларини сўзлаб беринг.*

IV-БЎЛИМ. ЖАҲОН СИЁСАТИ ВА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР

18-мавзу. Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлар

Режа

1. Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлар: тушунча, мазмун-моҳияти ва унинг асосий элементлари.
2. Халқаро муносабатлар тараққиётининг назарий асослари ва йўналишлари.
3. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг стратегияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

1. Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлар: тушунча, мазмун-моҳияти ва унинг асосий элементлари.

Ҳозиргача биз давлатнинг ички сиёсати билан боғлиқ масалаларни муҳокама этиб келдик. Энди эса сиёсатнинг халқаро майдондаги роли ва аҳамияти, унинг асосий йўналишлари масалаларига тўхталиб ўтамиз.

Халқаро сиёсат – бу халқаро ҳуқуқ субъектлари-давлатлар, БМТ ва бошқа жаҳон ҳамжамияти томонидан ташкил этилган қонуний ташкилот, муассасаларнинг башарият келажаги, тақдир-қисматига дахлдор масала-муаммолар: тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, қолоқлик ва қашшоқликка қарши кураш ва бошқа сиёсий-ижтимоий, иқтисодий, маданий-маънавий соҳалардаги интеграциялашган сиёсий фаолияти, ҳамкорлигидир¹. Унда халқаро ҳуқуқ субъектлари билан бир қаторда турли партиялар, сиёсий ва носиёсий ташкилот, ҳаракатлар, қасаба уюшмалари, ижтимоий гуруҳ ва алоҳида олинган шахслар ҳам иштирок этадилар.

Инсоният жамияти тарихидан шу нарса аёнки давлат вужудга келгандан кейин бошқа давлатлар, халқлар ўртасидаги сиёсий муносабатларни йўлга қўйиш, ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатиш зарурати ҳам юзага келади. Халқаро микёсдаги илк сиёсий алоқа-муносабатлар тарихи қадимги Миср, Ассирия, Вавилония, Урарту, Юнонистон, Рим ва бошқа давлатларга бориб тақалади. Улар, асосан, куч ишлатиш, зўравонлик орқали қўшни мамлакатлар

¹ Каралсин: Политологический словарь. В двух частях. Часть 1 стр. 135.

ва халқларни босиб олиш, ўзига бўйсундиришга қаратилган эди. Шу ўринда эътироф этмоқ керакки бошқа давлатларга нисбатан куч ишлатиш, юзага келган талаб-эҳтиёжларни зўравонлик, уруш йўли билан ҳал этиш давлатлар пайдо бўлган даврдан тортиб ҳозирги кунгача ҳам давом этиб келмоқда.

Тарих шундан гувоҳлик берадики ер юзида кейинги 5 ярим минг йилнинг бор йўғи 300 йилигина тинч ва осойишта кечган. Қолган вақтларда 15 мингдан кўп ҳар хил урушлар бўлиб ўтган. Бу урушлар биргина Европада XVII асрда 3 млн, XVIII асрда 5 млн.дан кўпроқ, XIX асрда 6 млн, XX асрда эса 70 млн.дан ортиқ кишининг ҳаётига зомин бўлган¹ ва бу жараён давом этмоқда.

Ирок давлатини Эрон ва Қувайтга қарши, АҚШ ва унинг шериклари Англия, Германия, Франция ва бошқа давлатларнинг Ирок, Афғонистон, Ливияга қарши, Грузиянинг Жанубий Осетия қарши қуролли агрессиялари, шу кунгача давом этиб келаётган араб мамлакатларидаги фуқаролар уруши, жаҳон миқёсида кенг тарқалиб бораётган нарқобизнес, диний экстремизм ва халқаро терроризм хавфи, ҳудудий, маҳаллий миллий ва диний кўринишлардаги ихтилофлар, экологик, демографик ва бошқа хилдаги глобал муаммолар барча, барчани ташвишга солмоқда, ижтимоий-сиёсий кескинликларни авж олишига сабаб бўлмоқда.

Тарих ўжар нарса, буни инкор этиб бўлмайди. Лекин масаланинг ўзига хос, ҳаммага таалукли томони шундаки бир умр, айниқса, ҳозирги фан-техника тараккиётининг юқори даражага кўтарилган, ҳарбий қурол-аслаҳалар турлари, сифати ва куч-қудрати ошиб, ядровий қуролга эга бўлиш учун интилаётган давлатлар сони ортиб бораётган бир пайтда зўравонлик, карама-қаршилиқни кучайтиришни ўзи билан кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Дунё ҳам илгариги бир-бирига тиш-тирноғи билан қарши турган тузумлар ҳуқумронлик қилган дунё эмас. Кейинги ўн йилликларда унинг киёфаси янги тус олди, ундаги қучлар нисбати ўзгарди. Совет Иттифоқининг парчаланиб кетиши, янги мустақил демократик давлатларни ташкил топиллишига ва социализм системасини таназзулга юз тутишига сабаб бўлди.

¹ Каралсин, Проскурин С. А. Баланс интересов государств-основа прогресса цивилизации. Журнал Социально-политические науки. М. 1991. №4. стр. 65

Шу давр мобайнида давлатларнинг ўзаро интеграциялашув жараёни тезлашиб, Европа Иттифоки янги аъзолар ҳисобига кенгайиб бормоқда. Жаҳон сиёсий харитасида МДХ, Евроосиё, Брик, Шос, Лотин Америкаси, Африка давлатларининг шунга ўхшаш янги типдаги уюшмалари пайдо бўлди.

Булар ҳамда 2008 йилда бошланган ва ҳозирги кунгача давом этиб келаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози давлатлараро муносабатларни янада интенсификаштириш, умумбашарий манфаатларни миллий манфаатлардан устун қўйиш зарурлиги, халқаро сиёсатни, ҳамкорликни эса ўзаро тенг манфаатдорлик принциплари асосида олиб боришни таракқиётнинг ҳал қилувчи омилларига айлантирди.

Мақсад ва вазифалар муштараклиги халқаро муносабатлар самарадорлигини замон талабларига мослаштиришни тақозо этади. Бу масалага ўтишдан олдин сиёсат ва сиёсатшунослик фанида кўп қўлланиладиган, фаннинг асосий категорияларидан ҳисобланмиш “халқаро муносабатлар” тушунчасини изохлаб ўтамиз.

Сиёсий-ижтимоий манбааларда берилган таъриф-таснифларга кўра халқаро муносабатлар – бу: а) жаҳон ҳамжамиятининг асосий субъектлари-халқлар, давлатлар, ижтимоий кучлар, ҳаракат ва ташкилотларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, гумани-тар ҳамда дипломатия соҳаларидаги ўзаро алоқа-муносабатларининг тизими, йигиндиси¹; б) давлатлар ва умумбашарий манфаатларни ҳимоя қилиш ва уларни амалга ошириш механизми².

Гарчанд халқаро муносабатлар субъектларининг таркиби кўплаб давлатлар, халқлар, ташкилот, ҳаракат ва бошқа бирлик, уюшмалардан иборат бўлсада уларнинг асосий субъекти – бу давлатлар ва давлатлар гуруҳи, уюшмасидир. Шундан келиб чиқиб ана шу давлат-субъектлар стратификацияси, турларига эътибор қаратамиз. Улар:

1) халқаро тизим ва унинг барча аъзоларига жиддий таъсир ўткази олиш имконини берадиган етарли даражадаги кишилик, иқтисодий, дипломатик, географик ва ҳарбий ресурсларга эга халқаро сиёсатдаги глобал кучлар маркази деб аталадиган ута катта давлатлар. (Масалан, “Совуқ уруш” давридаги АҚШ ва СССР);

¹ Каралсин. Политологический словарь. В двух частях. Часть 1, стр. 129.

² Каралсин. Каменская Е.Н. Политология. Стр. 180

2) жаҳон тақдирига жиддий таъсир кўрсата оладиган, аммо халқаро муносабатларда ҳукумронлик қилиш даражасига кўтарила олмайдиган бўюк давлатлар. Уларнинг реал имкониятлари маълум ҳудуд, алоҳида олинган бирорта соҳа ёки давлатлараро муносабатлардан четга чиқиб кетишга йўл қўймайди. Умумбашарий глобал миқёсдаги масалаларни ҳал этиш уларга боғлиқ эмас. Бундай давлатлар маълум ҳудудлардаги “кучлар маркази” ролини ўташи мумкин (ҳозирги Буюк Британия, Франция, Россия, Хитой ва х.к.):

3) ён-атрофларида мустаҳкам позицияни эгаллаб турган ўрта ҳол давлатлар (Испания, Туркия, Италия, Ўзбекистон ва х.к.):

4) халқаро муносабатларга унчалик таъсир ўтказмайдиган, аммо ўз мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш, сақлаб қолиш учун етарли куч-қудратга эга бўлган кичик давлатлар (Голландия, Швеция ва х.к.);

5) ҳудудий ва аҳолининг сон-миқдорига қараб баҳоланадиган микродавлатлар (Лихтенштейн, Сан-Марино)¹.

Шунинг билан бирга халқаро муносабатлар иштирокчиларининг сафлари борган сари кенгайиб бораётганлигини ҳам эътироф этиш керак. Халқаро муносабатларнинг муҳим субъектлари каторидан халқаро ташкилотлар ўрин олмоқдалар. Одатда уларни давлатлараро, ҳукуматлараро ёки ноҳукумат ташкилотларга бўладилар.

Халқаро муносабатлар тизимида энг муҳим ўрин ва мақом Бирлашган Миллатлар ташкилоти-БМТга тегишлидир. У ҳақиқатдан ҳам тарихда биринчи бор Ер юзиде тинчлик ва ҳамкорликни таъминлаш, барча халқларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини яхшилаш масалаларини ўз фаолиятининг бош мақсад-вазифаси қилиб қўйган халқаро институт, механизмига айланди. Ҳозирги кунда унга 192 га яқин давлатлар аъзо бўлиб кирганлар².

Бош Ассамблея, 15 давлат вакилларида ташкил топган хавфсизлик кенгаши, иқтисодий ва ижтимоий кенгаш, васийлик кенгаши, халқаро суд, котибиятлар БМТнинг асосий органлари ҳисобланадилар.

Бундан ташқари БМТ тизимида халқаро муносабатларда иштирок этувчи бир қатор мустақил ташкилотлар: ВОЗ (жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти); МВФ (халқаро валюта фонди);

¹ Каралсин: Каменская Е.Н. Политология. Стр. 183-184

² Каралсин: Независимый Узбекистан. Научно-популярный словарь. -Т: «Шарк» Стр. 236

ЮНЕСКО (фан ва маданият ишлари); ЮНКТАД (БМТ савдо-сотик ва ривожланиш конференцияси); Халқаро суд ва бошқалар ташкил этилган. Диний ташкилотлар ҳам халқаро муносабатларнинг таъсирчан субъектлари ҳисобланадилар.

Халқаро муносабатлар тизими ва сиёсий жараёнларда халқаро ҳокимият институтлари муҳим ўрин ва аҳамиятга эга. Давлат ҳокимиятидан фарқли ўларок халқаро ҳокимият институтлари ўзларида ҳамжамият аъзоларининг ягона хоҳиш-иродасини мужас-самлаштирадилар. Улар аъзо давлатларнинг харбий, иқтисодий, ижтимоий, информацион ва, ниҳоят, мафкуравий салоҳиятга асосланиб қабул қилинган қарорларни барча давлатлар томонидан бажарилиши, (зарур пайтларда мажбурий йўллар билан), сиёсий жараёнлар, умумий мақсад, манфаатлар йўлидаги муносабатларнинг кечиши динамикасини назорат қилиб борадилар.

Ҳукумат, ноҳукумат, шунингдек, ижтимоий-сиёсий ташкилотлардан ташкил топган халқаро ҳокимият институтлари ўзларининг халқаро мақомларига мувофиқ ҳамжамиятнинг барча аъзолари учун мажбурий ёки тавсия характеридаги қарорларни қабул қиладилар. (БМТ Хавфсизлик Кенгашининг қарорлари мажбурий, БМТ Бош Ассамблеяси ва бошқа халқаро ташкилотларнинг қарорлари тавсия кучига эга).

Халқаро муносабатлар субъектлари ўртасидаги алоқа-муносабатлар давлатларнинг ўз хоҳиши ва келишуви асосида ишлаб чиқилган юридик нормалар тизимига мувофиқ бошқариб борилади. БМТ Устави барча учун асосий ҳуқуқий ҳужжат бўлиб хизмат қилади. Халқаро муносабатларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки унда ҳокимият ва бошқарувнинг ягона маркази йўқ¹.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки халқаро муносабатлар-бу ўзаро бирлашиш ва алоқаларнинг умумий йиғиндиси бўлиб, халқаро майдонда амалга оширилади. Халқаро муносабатлар предметини ана шу бирлашиш, алоқа қилишга сабабчи бўлган воқеа, ҳодисалар, нарсалар, шунингдек, уруш ва тинчлик масалалари, давлатлараро иттифок, коалиция, шартномалар тузиш, уларни имзолаш ва ҳ.к. ташкил этади.

¹ Каралсин Каменская Е.Н. Политология Стр 188-189

2. Халқаро муносабатлар таракқиётининг назарий асослари ва йўналишлари.

Халқаро муносабатларнинг назарий жиҳатлари Н.Макиавелли, Т.Гоббс, И.Кант ва бошқа мутафаккирлар ижодидан муҳим ўрин олган. Улар таълимотида халқаро муносабатлардаги асосий эътибор куч-қудрат омилига қаратилган бўлса, ҳозирги идеалистик қарашларда инсон зотининг ахлоқий ва сиёсий бирлиги, жамият билан давлат ўртасидаги муносабатларда инсон ҳуқуқлари устиворлиги масалалари биринчи ўринда туради. Бундай қарашлар марказида, кишилар ва давлатлар ўртасидаги муносабатларда ҳуқуқ ва ахлоқий нормаларга асосланган умрбод тинчлик ғоялари ётади.

Умуман олганда, ҳозирги замон халқаро муносабатлар назарияси анъанавий, идеалистик ва марксистик таълимотлар асосида ривожланиб бормоқда. Улардан баъзи бирларига тўхталиб ўтамиз.

“Сиёсий идеализм” тарафдорлари Д.Перкинс, Ф.Танненбаум, Дж.Шоттуэл, Т.Кук, Р.Кларк ва бошқалар халқаро сиёсатни халқаро ҳуқуқ, ахлоқ-одоб ва адолат нормалари асосида амалга оширилишини талаб қиладилар. Улар учун коллектив хавфсизлик тизимини ташкил этиш халқаро муносабатларнинг бош масаласи бўлиши керак.

“Сиёсий реализм” вакиллари (Р.Нибур, Ф.Шуман, Г.Киссинджер, Э.Карр) халқаро муносабатларни ҳокимиятни зўравонлик билан қўлга киритишнинг бир тури, “табiiй ҳолат”и тушунчаларидан келиб чиқадиладар.

Халқаро сиёсатни бир неча давлатлар фаолиятининг умумий йигиндиси деб менсимаслик, юзаки қараш, халқаро тизим таракқиёти динамикаси билан ҳисоблашмаслик каби халқаро муносабатларнинг анъанавий усуллари “Сиёсий реалистлар” томонидан жиддий эътирозларига сабаб бўлди.

“Модернизм” химоячилари (К.Райт, М.Каплан, К.Доич, Д.Сингер, Э.Хаас) реализм назариячиларининг анъанавий қарашларига зид равишда халқаро муносабатлар моделларини фантехника революцияси натижалари билан боғлаб олиб бориш кераклигини таъкидлаб ўтадиладар. Улар халқаро муносабатларни ижтимоий воқелик сифатида таҳлил қилиб, уларда қатнашаётган томонларни расмий вазифа-функцияларни бажараётганликларини кўрсатиб ўтадиладар.

“Транснационализм” иждокорлари (Р.О.Коохейн, Дж.Най, Дж.Розенау) ривожланиш жараёнининг ўзаро боғлиқлиги, халқаро давлатларнинг интеграциялашуви, бир-бири билан яқинлашиши, кўшилиши, киришиб кетиш жараёнларини ҳозирги тезлашиб бораётган бир пайтда халқаро муносабатларда давлатлар билан бир қаторда турли ташкилот, корхона, индивидлар сонини кўпайиб кетаётганлигини қайд қилиб ўтадилар.

Уларнинг фикрича бу ўзгаришлар умумбашарий манфаатлар аҳамиятини ошириш, мавжуд ресурсларни тақсимлаш ва улардан оқилона фойдаланишни назорат қилиш, халқаро ва давлатлар ўрта-сидаги ўзаро ҳамкорлик ва ишончни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Мухтасар қилиб айтганда халқаро муносабатларга янгича қараш ва ёндошувларда бу соҳадаги воқеликларни шунчаки тавсифлашдан муносабатларнинг конкрет факт, воқеа ва жараёнларга асосланган янги моделларини ишлаб чиқиш, алоҳида олинган у ёки бу халқаро сиёсат масалалар тадқиқотидан умумбашарий муаммолар таҳлилига ўтиш, халқаро тартибот масалаларидан халқаро муносабатларни жаҳон тараққиёти жараёнларининг муҳим таркибий қисми сифатида тан олиш ва тушунишга ўтиш зарурлиги ғоялари олға сурилмоқда.

Халқаро муносабатларнинг ҳозирги босқичдаги ривожланиш тенденциялари мавзусини давом эттириб, таъкидлаш жоизки жаҳоннинг “бир қутбли” дунёдан “кўп қутбли” дунёга ўтиши ҳақиқатга айланиб бормоқда. Ўз иқтисодий, ҳарбий куч-қудратини сақлаб қолиш имконига эга АҚШ билан бир қаторда жиддий интеллектуал капитал ва илғор технологиялар билан қуролланган Хитой, Европа Иттифоқи, Германия, Япония, Россия давлатларидан иборат янги кучлар маркази шаклланди. Бразилия, Ҳиндистон каби ҳудудий марказларнинг ҳам халқаро майдондаги мавқеи, роли ошиб бормоқда. Халқаро банк таҳминларига кўра агар Хитой Халқ Респубикасининг ҳозирги иқтисодий ўсиш темплари сақланиб қолса у 2020 йилга бориб дунёдаги иқтисодий энг йирик давлатга айланади¹. Бу биринчидан.

Иккинчидан, ҳозирги пайтда иқтисодий интеграциялашув жараёнларини тезлашуви, алоқаларнинг жаҳон миқёсидаги ягона тизимини яратилиши, миллий давлат вазифа-функцияларининг

¹ Каралсин: Хейвуд Э Политология Стр. 171.

ўзгариб, заифлашиб бориши, нодавлат транснационал ташкилот, уюшмалар фаоллигини тобора кучайиши, халқаро муносабатларни глобаллашувига олиб келмоқда. Ана шу аснода давлатлар, халқларнинг ўзаро алоқадорлик, боғлиқлиги даражаси кучли тус олиб, уларнинг глобал муаммоларни биргаликда хал қилишга бўлган хатти-ҳаракати, интилишлари авж олиб бормоқда.

Халқаро муносабатлардаги учинчи тенденция – бу дунёнинг ижтимоий табакалашиб боришидир. Унинг бир қисмида тинчлик, фаровонлик ва демократия қарор топмоқда, иккинчи қисмида эса-уруш, қашшоқлик, бузғунчилик ҳукм сурмоқда. Биринчи гуруҳни 25 Ғарбий Европа мамлакатлари, АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия давлатлари ташкил этади. Уларда дунё аҳолисининг 15 фоизи истиқомат қилади. Булардаги оддий фуқароларнинг ҳаёт даражаси анча юқори бўлиб, уларнинг йиллик даромадлари 10 – 30 минг АҚШ долларгача етиб боради. Кишиларнинг ўртача умр кўриш даражаси эса камида 74 ёшни ташкил этади.

Дунёнинг нариги қисми – Африка, Осиё, Лотин Америкаси ва баъзи бир МДХ давлатларда эса 80 млн.дан ортиқ киши ишсизлик, қашшоқлик шароитида кун кечирмоқда¹.

Халқаро сиёсатнинг яна бир тенденцияси сифатида нафақат халқаро муносабатларни балки ички сиёсий жараёнларни ҳам демократлашиб бораётганлигини кўрсатиб ўтиш керак.

Халқаро муносабатларни тизим сифатида ташқи сиёсатсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Ташқи сиёсат халқаро майдонда давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни турли восита, йўллар ёрдамида тартибга солувчи, давом эттирувчи фаолият, халқаро ишларни олиб бориш, бошқариш санъатидир².

Ташқи сиёсат мамлакатнинг ички сиёсати каби жамиятдаги ижтимоий тузум ва иқтисодий тартибот билан узвий боғлиқликда амалга оширилади ва уларни халқаро майдонда ифода этади. Ташқи сиёсатнинг асосий вазифа-функцияси халқ ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, уларни тўлароқ кондириш учун қулай халқаро шарт-шароитлар яратишдан иборатдир.

Ташқи сиёсатнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида фикр юритилса айтиб ўтиш керакки ҳозирги пайтда жаҳонда 220³ дан

¹ Каралсин. Каменская Е.Н. Политология. Стр. 193.

² Каралсин. Политологический словарь. В двух частях. Часть 1 стр. 48.

³ Каралсин. Жаҳон мамлакатлари: қисқача маълумотлар. Масъул муҳаррир А.Хазраткулов. –Т.: “Шарк”, 2006. 36

ортик турли тузумларга мансуб, манфаат ва фаолият дастурлари ҳамма вақт ҳам бир-бирига мос келиб келмайдиган давлатлар мавжуд. Бу ҳол ташқи сиёсат субъектлари ўртасидаги келишмовчиликлар бўйича муроСага келишиш, бугун ҳар қачонгидан ҳам кескин тус олиб бораётган ҳудудий, хавфсизлик муаммоларини ҳал этиш, иқтисодий муносабатларни ривожлантириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқа долзарб масалалар соҳасидаги алоқамуносабатларни мустақкамлаш, авж олдиришни талаб қилади. Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш лозимки ана шу масала, муаммолар ечими нафақат давлатларнинг биргаликдаги ҳатти-ҳаракатларига, шунингдек, уларнинг ички сиёсат, имкониятларига ҳам боғлиқ бўлади.

Чет элларда давлат бошлиқлари ва ҳукуматларнинг ташқи сиёсат соҳасидаги мақсад-вазифаларини ҳаётга татбиқ этиш, давлат ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг энг муҳим институти, механизм-воситаларидан бири-бу дипломатиядир. У орқали турли хилдаги давлатлараро ташриф, музокаралар уюштирилади, махсус конференция, йиғилиш, учрашувлар ташкил этилади. икки ва кўп томонлама шартномалар тайёрланиб имзоланади.

3. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг стратегияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

Истиқлол йилларида мамлакатимиз ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий салоҳияти, жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни ва нуфузи туфайли халқаро сиёсатнинг мустақил ва таъсирчан субъектига айланди.

2,5 – 3 минг йиллик давлатчилик тарихи, маданий цивилизация соҳиби, Шарқ ва Ғарб давлатларини бир-бирига боғлаб турган Буюк Ипак йўлининг марказида жойлашган Ўзбекистон яқин ўтмишда СССРнинг бошқа республикалари каби халқаро майдонга чиқиш, мустақил ташқи сиёсат юритиш, ўзига хос ва мос тараққиёт йўлини танлаш ҳуқуқидан маҳрум эди. Халқаро муносабатлар фақат марказнинг рухсати ва унинг назорати остида амалга оширилди.

“Мустақиллик давригача республика ташқи ишлар вазирлиги аппаратида бор-йўғи 10 – 15 нафар ходим бўлиб улар номигагина вакиллик вазифаси хисобланган ишлар, яъни протокол мажбуриятлари ва турли тадбирлар, асосан, чет эллик меҳмонларни қабул

қилиш билан шугулланарди холос. Ўша даврда ташки ишлар вазири лавозимида ишлаган бир амалдор айти бир пайтда коммунал хўжалик соҳасини ҳам бошқарганини ўзиёқ бу масалага қандай юзаки қаралганини кўрсатиб турибди¹.

Истиклол йилларида ташки ишлар вазирлиги, ташки иқтисодий алоқалар кўмитаси, кейинчалик ташки иқтисодий алоқалар вазирлиги ва бошқа бир қатор давлат бошқарув органлари ташкил этилди, дипломатик кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизими ишга туширилди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар ташкилотининг тўлақонли аъзоси, халқаро ҳуқуқ ва муносабатларнинг фаол субъекти сифатида дунёнинг 182 мамлакатлари томонидан тан олинди, 120 дан ортиқ давлатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Чет элларда мамлакатимиз ўзининг 27 элчихона, 11 бош консулликларига эга. Тошкентда эса хорижий давлатларнинг 43 та элчихона ва консулликлари ишлаб турибди².

Ташки сиёсат масалаларини мустақил ҳал қилиш тажрибаси амалда бўлмаган бир шароитда Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов мамлакат ташки сиёсатининг устувор йўналишлари ва асосий принципларини ишлаб чиқди ва уларни изчиллик билан ҳаётга татбиқ қилинишига раҳнамолик қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ташки сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- миллий давлат манфаатлари устун бўлгани ҳолда ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олиш;
- одамлар ва давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда умумбашарий кадриятларни устун қўйиш;
- юзага келган можароларни тинч йўллар билан ҳал этиш;
- тажоввузқор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга аъзо бўлмаслик;
- низоли масалаларни ҳал этишда куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;
- Ўзбекистонни ядросиз минтақага айлантириш;
- бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- миллий қонунлардан халқаро ҳуқуқ нормаларининг устиворлигини тан олиш;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. И.А.Каримов.-Т.: "Ўзбекистон", 2007. 23 б.

² Қаралсин. Независимый Узбекистан. Научно-популярный словарь. Стр. 94-262

- икки томонлама ҳам кўп томонлама алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантириш. халқаро ташкилотлар доирасидаги ҳамкорликни чуқурлаштириш¹.

Демократик тараққиёт йўлидан бораётган барча давлатларда ташки сиёсатнинг ана шу принциплари халқаро сиёсатнинг ўзаги, негизини ташкил этади. Ҳар бир мамлакат ушбу принципларга амал қилганидагина жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси, субъектига айланиши мумкин. Ҳозирги даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки бирорта мамлакат жаҳон ҳамжамиятидан ажралган ҳолда кўзланган мақсадга эриша олмайди. Дунё бир бутун ва ягонадир.

Ўзбекистон Республикаси ташки сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири – бу жаҳон халқаро ташкилотлари ва давлатлараро уюшмалари фаолиятида иштирок этишидир. “Ҳозирги кунда Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар ташкилоти, Ислом Конференцияси ташкилоти, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Евроосиё иқтисодий ҳамжамияти, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти, мустақил давлатлар ҳамдўстлиги каби нуфузли халқаро ташкилотлар ва қатор ихтисослашган халқаро тузулмалар ишида фаол иштирок этиб, минтақавий хавфсизликни таъминлаш, Марказий Осиёда ядро қуролидан холи ҳудуд барпо этиш, наркотик моддаларнинг ноқонуний айланиши билан боғлиқ, шунингдек, халқаро ҳамжамият олдида турган бошқа долзарб муаммоларни ҳал этиш ишига салмоқли ҳисса қўшмоқда”².

Бундан ташқари республикамиз ўз мустақиллигини эълон қилганидан сўнг 50 дан ортиқ жаҳоннинг энг нуфузли ташкилотлари – халқаро валюта жамғармаси, халқаро молия корпорацияси, халқаро меҳнат ташкилоти, жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ва бошқа халқаро, минтақавий ташкилот ва ассоциациялар билан ҳам ҳамкорлик қилади.

Халқаро ташкилотларда фаол қатнашиш-Ватанимизни жаҳон миқёсида танитишнинг, унинг халқаро обрў-эътиборини оширишнинг муҳим ва самарали йўлидир. Зотан давлат халқаро ташкилотларда қанчалик кенг иштирок этса у шунчалик жаҳон ҳамжамия-

¹ Қаралсин: Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т.: “Ўзбекистон”, 1988. 23-24 б.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Тошкент. “Ўзбекистон” 2007. 24 б.

тига тезроқ кириб боради. Ер юзида тинчлик, осойишталик мустаҳкамланади, инсоният тараккиётига кўшаётган ҳиссаси ошиб боради, жаҳоннинг илғор давлатлари билан тобора яқинлашади, уларнинг фан, техника ва технология соҳасидаги янгиликларини самаралироқ қабул қилиб олади.

И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек “Халқаро ташкилотлар иқтисодий-иҷтимоий қайта қуришга кўмаклашадиган энг самарали воситадир. Улар кредит олиш, хорижий сармояларни тўғридан-тўғри жалб этиш, республиканинг жаҳон бозорида олға силжишига бебаҳо ёрдам кўрсатиши мумкин.

Асосийси, Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар фаолиятидаги иштироки миллий хавфсизлигимиз, минтақада тинчлик ва барқарорликни сақлаш гаровидир”¹.

Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги туб ўзгаришлар доирасида мамлакат ташқи иқтисодий фаолияти алоҳида аҳамият касб этади. Мустақиллик йилларида ташқи алоқаларни кенгайтириш, республиканинг экспорт салоҳиятини ошириш, чет эл инвестициялари оқимини рағбатлантириш, ташқи иқтисодий алоқаларни либераллаштириш йўли билан юртимизни жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашувини тезлаштиришга, хорижий молиявий, моддий, интеллектуал ва бошқа ресурслардан, замонавий технология ва бошқарув тажрибаларидан самарали фойдаланиш ишларига катта эътибор берилди.

Ўзбекистондаги кўп тармоқли инфраструктура, улкан табиий минерал ресурслар, халқаро андозаларга мос, ишончли ҳуқуқий асослар мавжудлиги, энг муҳими, ижтимоий-сиёсий барқарорлик мамлакатимизга дунёнинг машҳур компания ва фирмалари – “Тиссен”, “Симменс”, “Саламандра” (Германия); “Текнип”, “Томсон”, “Буиг”, “Алькател (Франция); “Сведала Индастари АБ (Швеция); “Ньюмонт Майнинг”, “Энрон”, “Боинг”, “Кейс”, “Кока-кола (АҚШ); “Мицубиси”, “Мицуи”, “Сумитомо”, “Тойота” (Япония); “ДЭУ”, “Самсунг” (Жанубий Корея) ва бошқа давлатлар корхоналарининг кириб келишини таъминлади”².

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иҷтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т. “Ўзбекистон”, 1995, 63 б.

² Қаралсин: Нуридинов ЭЗ. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг гоявий асослари. Мустақил Ўзбекистон тарраккиятининг гоявий асослари. Т.: “Шарк” 2001, 141 б.

Ташки иқтисодий муносабатларда амалга оширилган бу ва бошқа ўзгаришлар натижаси ўлароқ республиканинг ташки савдо фаолияти ўзгашиб, дунё бозорида рақобат қилишга қодир тайёр махсулотлар сони кўпайиб бормоқда. Олдинлари хорижга чиқарилаётган пахта толаси, рангли металллар ва улардан тайёрланган буюмлар, нефть ва нефть махсулотлари, тўқимачилик махсулотлари билан бир қаторда мураккаб асбоб-ускуналар, бойитилган каолин, мебель ва бошқа турдаги махсулотлар билан савдо-сотик қилинмоқда.

Глобаллашув жараёнларининг тез суратлар билан давом этаётган ҳозирги кунда "...хар қайси давлатнинг тараққиёти ва равнақи нафақат яқин ва узоқ кўшнилар, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан шундай чамбарчас боғланиб бораётгани, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши ижобий натижаларга олиб келмаслигини тушуниш, англаш қийин эмас"¹.

Европа-Осиё қитъасида стратегик жиҳатдан муҳим географик-сиёсий ўринни эгаллаб турган республикамиз учун тинчлик, хавфсизлик, барқарорликни таъминлаш, мустақилликни мустаҳкамлаш, ислоҳотларни изчиллик билан давом эттиришнинг қафолатловчи омил, воситадир.

Давлатимиз, халқимизнинг бу соҳадаги тутган сиёсий позициясини И.А.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48 сессиясидаги (28 сентябрь 1993 йил) нутқида қуйидагича изҳор қилган эди "...минтақа хавфсизлигини бутун жаҳон хавфсизлиги муаммоларидан ажралган ҳолда кўриб бўлмайди. Шунга асосланиб, Ўзбекистон ядро қуролининг тарқатмаслик тўғрисидаги Шартноманинг самарали ҳаракат қилиши ва унинг ҳеч бир муддатсиз узайтирилиши учун ҳаракат қилади. Бизнинг республикамиз ана шу Шартноманинг ҳаракат қилиш муддатини узайтиришга оид Конференцияга тайёргарлик музокараларида фаол қатнашади. Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасининг ядросиз зона деб эълон қилинишининг қатъий тарафдори.

...Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасида кимёвий ва бактериологик қуролнинг тарқатиши устидан халқаро назорат ўрнатиш зарур деб ҳисоблайди"².

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент "Маънавият", 111 б.

² Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ватан колсин. Т. "Ўзбекистон", 1994. 147 б.

Ўзбекистон Республикаси ташки сийосатининг асосий йўналишлари сифатида мазкур минтақа халқлари хавфсизлигига дахл қилувчи тажовузларнинг олдини олиш ва бартараф этиш борасидаги ҳамжихатликни, минтақадаги давлатларнинг бу йўлдаги саяё-харакатлари, имкониятлари ва салоҳиятларини бирлаштириш муҳимлиги эътироф этилади.

Мамлакатимиз раҳбари минтақада хавфсизликни таъминлашнинг асосий шarti – бу Афғонистонда давом этаётган қарама-қаршиликларни тўхтатиш. у ерда тинчликни таъминлаш муҳимлигини ҳам таъкидлаб келмоқда. Чунки бу заминдаги нотинчлик, гиёҳванд моддаларни ноқонуний йўл билан минтақа мамлакатларига олиб ўтиш, қуроолларни ғайри қонуний йўл билан тарқатиш, террорчилик ҳаракатларини авж олдиришга олиб келмоқда.

Ўзбекистон кўшни Афғонистондаги ҳарбий можароларни сийсий йўл билан ҳал этишга қаратилган 6+2 гуруҳ фаолиятини йўлга қўйиш, террорчиликка қарши кураш халқаро марказини ташкил қилиш, минтақа мамлакатлари ўртасидаги интеграция жараёнларини кучайтириш масалаларига ҳам катта эътибор бериб келмоқда.

Республика сийсий раҳбарияти, энг аввало, Президент И.А.Каримов жаҳон давлатлари, барча хайрихоҳ кучларга халқларнинг осойишталиги ва тараққиётига жиддий хавф туғдираётган диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши биргаликдаги курашнинг аниқ чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ҳақидаги таклиф, мулоҳазаларини БМТ, ЕХХТ, ШОС ва бошқа халқаро ташкилотларнинг юқори минбарларидан туриб эълон қилди.

ЕХХТнинг 1999 йил ноябрь ойида Истамбулда бўлиб ўтган Саммитида давлатимиз бошлиғи И.А.Каримов БМТ тизимида терроризмга қарши кураш марказини ташкил этиш ташаббуси билан чиқди ва бу ташаббус БМТнинг 2000 йил 7 – 8 сентябрдаги минг йиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган Саммитида қайта такрорланди. 2000 йилнинг октябрь ойида Тошкентда БМТ ва ЕХХТ ҳамда Ўзбекистон ҳукумати томонидан ўтказилган Конференцияда 70 та мамлакат экспертлари ва 40 та халқаро ташкилотлар терроризмга қарши халқаро курашнинг умумий стратегик режаларини ишлаб чиқдилар. “Ўзбекистон Республикасининг терроризмга қарши кураш тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг ҳарбий доктринаси тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик

Концепцияси тўғрисида” қабул қилинган қонун ҳужжатлари ҳам худди шу мақсадларга хизмат қилади.

Давлатимиз, унинг раҳбарияти томонидан жаҳон ва минтақада тинчлик-осойишталик, барқарорликни таъминлашга йўналтирилган саъй ҳаракатлари кўпчилик давлат ва халқларнинг Ўзбекистонга ҳурмати ва ишончини ортиб боришига сабаб бўлмоқда. Америкалик сенатор Дж.Либерманнинг “Биз Ўзбекистоннинг ёрдамисиз Афғонистондаги аксилтеррорчилик ҳаракатларимизда мувоффақиятга эриша олмас эдик”¹ деб тан олиши юқорида билдирилган фикрларнинг далил-исботидир.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Халқаро сиёсат”, “халқаро муносабат” тушунчаларини таърифланг.
2. Халқаро муносабатлар субъектларини характерлаб беринг.
3. Халқаро муносабатларни назарий асослари ҳақида нималарни биласиз?
4. Халқаро муносабатлар ҳозирги даврининг асосий тенденциялари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтинг.
5. Мустақил Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатнинг асосий принципларини шарҳлаб ўтинг.
6. И.А.Каримов Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосчиси ва ижодкори.
7. Республикаимизнинг жаҳон жамҳуриятидаги ўрни ва роли.

19- мавзу. Геосиёсат

Режа

1. Геосиёсат: тушунча, мазмун-моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари.
2. Геосиёсатнинг назарий асослари.
3. Жаҳон геосиёсатида мустақил Ўзбекистоннинг тутган ўрни ва роли.

1. Геосиёсат: тушунча, мазмун-моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари.

Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлар тадқиқоти геосиёсат (юнонча гео – ер, politika – давлатни бошқариш санъати)² ва сиёсий глобалистика таҳлилисиз тўла бўлмайди. Геосиёсат халқаро

¹ Народное слово 2002 8 марта

² Каралсин: Политологический словарь. В двух частях. Часть 1. стр. 55.

муносабатлар ва халқаро сиёсат субъектлари-давлатларнинг ўз умумбашарий ва миллий манфаатларини мавжуд ҳудудий ва демографик ҳолат, куч-қудратларга асосланиб, турли сиёсий усул-йўллар билан ҳимоя қилишларидир.

Ҳозирги замон халқаро муносабатлар ва халқаро сиёсатнинг жиддий муаммолари каторига глобал хавфсизлик муаммоси киради. Глобал хавфсизлик сиёсати эса глобал хавф-хатар, таҳликалик даражасини пасайтириш демакдир. Гносеологик нуқтаи назардан сиёсий глобалистика бу планетар хавфсизлик сиёсатшунослиги деган маънони англатиб, у кундан кунга авж олиб бораётган ана шу сиёсий жараёнларнинг ўзига хос жиҳатларини тадқиқ қилади¹.

Сиёсатшуносликнинг мана шу, нисбатан, янги жаҳҳаси, айниқса ҳозирги кўп кутбли дунё давлатлари ўртасидаги муносабатларнинг назарий асосларини ишлаб чиқишда қўл келмоқда.

Геосиёсатнинг келиб чиқиши ҳақида гап кетганда уни сиёсий географиядан ажралиб чиққанлиги кўрсатиб ўтилади. Тўғри, геосиёсат ва сиёсий география ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Лекин уларнинг бир биридан фаркли жиҳатларини ҳам тан олиш керак. Одатда сиёсий география давлат тараккиётининг ўтмишдаги статик, турғун ҳолатини шарҳлаш билан қаноатланади. Геосиёсат – бу давлатда кечаётган муайян ҳодиса-воқеаликларни ҳар томонлама таҳлил қилиш, чамалаш, баҳо беришга асосланган мустиқил фан ҳисобланади. Сиёсий география кўп жиҳатдан географик характерга эга бўлгани сабабли у асосий диққат-этиборни географик ҳодиса-воқеаларга, уларни сиёсий талқинига қаратади. Геосиёсат эса, сиёсатнинг таркибий бир қисми бўлганлиги сабабли давлатдаги муайян воқеа-ҳодисаларни таҳлил, башорат қилиш, баҳолаш орқали ҳулосага келадиган, келажакка интиланган фандир². Шунингдек, геосиёсатга давлатни тирик, устки биологик организмдек қарашлар ҳам мавжуд.

Агар геосиёсатга инструментал нуқтаи назардан ёндошиладиган бўлинса уни давлат ташқи сиёсатини ишлаб чиқишда мамлакатнинг географик, демографик, экологик ва бошқа факторларини ўзида мужассамлаштирган қурол-асбоб ҳам деб баҳолаш мумкин. Бундай сиёсий қурол давлат ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари, стра-

¹ Каралсин Костин А.И. Глобалистика и политическая наука (статья первая). Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 12. Политические науки. 1997. № 3. с. 55.

² Каралсин. Поздняков Э.А. Геополитика. М., 1995. стр. 37-42.

тегик салоҳияти ҳамда унинг глобал, худудий ва миллий манфатларини аниқлаш, белгилаб олишда муҳим аҳамият касб этади.

XX асрнинг иккинчи ярмисига келиб фундаментал геосиёсат билан боғлиқ макон, давлат чегараси, миллий ва халқаро хавфсизлик тушунчалари тўғрисидаги карашлар доира-чегараси ўзгарди. Эндликда геосиёсатда жаҳон таракқиётининг муҳим омиллари-одамлар миграцияси, атроф-муҳит ҳолатини ёмонлашиб бориши, оммавий киргин курулларини кенг таркалиши, алоқа ва силжиш жараёнларини тезлашувини ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Геосиёсатни фан сифатида вужудга келишида жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг турли кўринишларини тасвирловчи географик детерменизм муҳим рол ўйнайди.

Географик детерменизм – бу ижтимоий ҳаёт ва сиёсий ривожланиш жараёнларини мамлакат ёки худуднинг табиий шарт-шароитлари (ер ландшафти – тупроғи, иклими, рельефи, ер ости захиралари, шунингдек, дарё, кўл, денгиз, океанлар ва б.) ва географик жойлашувининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ эканлигини изоҳлаб берувчи концепциядир. У қадим замонларда шаклланган бўлиб инсоният жамияти ва табиат ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, боғлиқликни турли кўринишларда тасвирлайди. Шундай тарзда ижтимоий ва табиий фанларнинг туташув нуктасида давлат сиёсий ривожланишини тадқиқ қилишнинг ноанъанавий йўналиши-геосиёсат фани пайдо бўлган.

Географик детерменизм ғояларининг асосчилари сифатида Г.Милетский, Геродот, Гиппократ номлари тилга олинади. Аристотельнинг фикрича сиёсат илдизлари ҳам табиат, қобиғидан отилиб чиккан¹. Бу соҳадаги илм-кашфиётлар Марказий Осиёлик мутафаккирларни ҳам бефарқ қолдирмаган. Форобий, Беруний инсоннинг жисмоний тузилиши ва бутун ҳаётини аниқлашда географик омилнинг роли ҳақида ажойиб фикрларни келтиради.

Форобий таълимотига кўра, инсоният жамияти турли халқлардан ташкил топган бўлиб, улар бир-бирларидан тиллари, урф-одатлари, малакалари, хусусиятлари билан фарқ қиладилар. Уларнинг муҳим хусусиятлари географик муҳитнинг, жумладан фойдаланадиган суви, ҳавоси, ўсимлик ва шу каби табиий жисмларнинг ўзига хослиги билан белгиланади. Аллома географик

¹ Каралсин: Политология. Учебник для вузов / под ред. М.А. Василюк стр. 511-512.

мухитнинг жамият ҳаётида муҳим аҳамият касб этиши ҳақида фикр юритиб, унинг инсон руҳияти-фёъл-атвори ва характери орқали жамиятга таъсир кўрсатишини таъкидлаб ўтган¹.

Абу Райхон Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарида мусулмонлар билан ҳиндларнинг урф-одатлари ўртасидаги фарқларни таҳлил қилиб, уларнинг ўзига хос жиҳатларини географик омилга боғлаб кўрсатади.

Антик дунё ва Шарқ ренессанси вакиллариининг географик детерменизм ҳақидаги илмий-назарий қарашлари Фарбий Европа Уйғониш даври ва Янги даврда давом эттирилди. Бу соҳага эътибор, айниқса, буюк географик кашфиётлар-жаҳон тарихида биринчи бор бутун Сайёра микёсида ўтказилган худудий бўлинишлар даврида кучайди.

Ана шу давр географик детерменизмнинг кўзга кўринган намоёндаларидан бири француз сиёсий мутафаккири, ҳуқуқшунос Жан Боден бўлди. У табиат омилларини давлатлар ўртасидаги муносабатларга таъсир ўтказиш ва уларни ўзгариб туришини асослаб бериш орқали антик мутафаккирларининг табиат ва давлат муносабатларида ўзаро боғлиқлик мавжудлигини яна бир бор тасдиқлади.

Яна бир франциялик файласуф олим Шарль Монтескье Аристотель ва Боденнинг бу соҳадаги таълимотларини давом эттириб “иклим салтанати бошқа барча салтанатларга нисбатан кучлироқдир”, “иссиқ клим халқлари қариялар каби кўрқок, совуқ клим халқлари ёш йигитлар каби жасур бўлишини таъкидлайди”².

Жисмоний детерменизмнинг янги сифат-геосиёсатга ўсиб ўтиши олмон географи ва этнологи Ф.Ратцель номи билан боғлиқ. У ўзининг “Сиёсий география” номли бош асарида давлатни тупроқда илдиз отган тирик организм деб таърифлайди. Тарихий жараёнлар тупроқ ва худуд билан белгиланади, макон эса оддий жисм ва георграфияга оид бўлиб қолмай у сиёсий куч-қудрат ва ҳатти-ҳаракатни ташкил этади. Макон халқларнинг аниқ табиий чегаралар доирасида кечадиган ривожланиш нуктасидир.

Шунийг учун ҳам давлатнинг рельефи, худудининг микёси, масштаби ва уларни халқ томонидан ўзлаштирилиши муҳим

¹ Каралсин: Фалсафа. Комусий лугат. 86 б.

² Уша ерда. 86 б.

аҳамиятга эга. Ратцель давлат буюк давлат мақомига эга бўлиши учун 5 млн. км² га яқин худудга, нормал ривожланиши учун эса қулай географик, демографик шароитлар ҳамда аҳолисининг миллий-этник характеристикалари бир-бирига мос келиши, бир-бирини тўлдириб туриши лозимлигини уқтириб ўтади¹.

Шундай қилиб Ф.Ратцель давлат сиёсати ва мамлакатнинг географик жойлашуви ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва алоқадорликнинг қайта қурилишига асос бўладиган янги ижтимоий-сиёсий соҳанинг назарий асосларини ишлаб чиқиш долзарб масала эканлигини аниқлаб берди.

“Геосиёсат” тушунчасини эса илмий муомалага илк бор швед олими Рудольф Челлен олиб кирди. У Ратцельнинг давлат тирик организм эканлиги ҳақидаги таълимотини давлат фаолиятига боғлиқ масалалар унинг халқ хўжалиги, демографик салоҳияти, жамиятнинг ижтимоий таркиби ва сиёсий қурилиши билан биргаликда тадқиқ қилиш лозимлиги тўғрисидаги янги ғоялар билан бойитди.

Жаҳонда Ф.Ратцель ва Р.Челленларни олмон геополитика мактабининг асосчилари сифатида тан оладилар. Ушбу мактабнинг улардан кейинги давомчиси К.Хаусхофер Ф.Ратцельнинг “алоҳида маконни ҳис этиш” қобилияти мавжуд ва шунинг учун ўз чегараларини тезкор ўзгартиришга (кенгайтиришга) интилаётган халқларга алоҳида аҳамият бериб, дунёни турли глобал манфаатлар билан боғлиқ континентал (қуриқликдаги) ва денгизли давлатларга бўлиш ҳамда катта давлатларнинг кичик давлатлардан устунлиги, шунингдек, буюк давлатлар экспансиясининг асосий турларини таҳлил қилди, ривожлантирди.

Геосиёсат назариясини шакллантириш ва ривожлантиришга инглиз-америка геополитик мактаблари ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар. Буюк Британиянинг халқаро муносабатлар назарийтчиси Х.Маккиндер ана шу мактабнинг йирик намоёндаларидан бири ҳисобланади.

Унинг 1904 йилдаги “тарихнинг географик ўқи” номли маърузаси дунё илмий доираси, жумладан сиёсий доираларда катта бахсларга сабаб бўлди ва XX аср бошларидаги халқаро муносабатлар, жаҳон тараққиёти, келажак тақдирига жиддий таъсир кўрсатди.

¹ Қаралсин. Политология. Учебник для вузов/ под ред. М.А.Василика. стр. 512-513.

Маккиндер дунё устидан сиёсий, иктисодий назорат ўриатиш учун уни учта зонага бўлиш, дифференциаллаштириш кераклигини кўрсатиб ўтади. Унга кўра биринчи зона ўк худуди-Россия ва унга туташ ерлар (Маккиндернинг ватандоши Дж.Фэргив ушбу худудни “Хартленд” – ернинг ўзаги, маркази деб номлайди) киради. Иккинчи зона Германия, Австрия, Туркия, Ҳиндистон ва Хитойдан иборат бўлади. Учинчи зонага эса Британия, Жанубий Африка, Австралия, АҚШ, Канада ва Япония, яъни жаҳоннинг етакчи денгиз давлатлари киритилади¹. Маккиндер, шунингдек, хартлендга кирувчи, Олам Ороли деб аталадиган Евроосиёни алоҳида бўлиб кўрсатади.

Ўз кашфиётини ҳаракатда кўришни орзу қилган олим қуйидагича принципиал ҳолатни кўз олдига келтиради. “Кимда ким Шарқий Европани назорат остига олса у Хартлендга ҳукумронлик қилади; кимда ким Хартлендга ҳукумронлик қилса Жаҳон Оролига ҳукумрон бўлади; кимда ким Жаҳон Ороли устидан ҳукумронлик қилса дунёга ҳукумрон бўлади”².

Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки Маккиндернинг ўзи ҳам мана шу ўз схема-лойихасини ҳамма давр ва ҳамма халқлар учун мажбурий деган фикрга бормаган. Олим ишлаб чиққан глобал моделнинг муҳим жиҳати бу бир бири билан ўзаро алоқадорлик ва рақобатда бўлган дунёни геосиёсий қисмларга бўлинишидир. Давлат чин маънодаги сиёсий куч-қудратга, – деб таърифлайди муаллиф, – муайян бир вақтда, бир томондан, рақобатдош халқларга нисбатан географик, иктисодий ва қулай стратегик шарт-шароитларга эга бўлганлиги, иккинчи томондан, аҳоли сони, унинг мард-ботирлиги ҳамда етарли даражадаги қуроллангани ва ташкилий жиҳатдан уюшганлигидагина эришиш мумкин.

Америкалик адмирал Альфред Мэхэннинг интеллектуал схемаларида денгиз ва қурукликда жойлашган давлатлар ўртасида абадий зиддият мавжудлиги кўрсатиб ўтилади. Шунингдек, океан ва денгиз коммуникациялари ва портлари устидан олиб бориладиган ҳар томонлама назорат давлатга узоқ вақт давомида дунёдаги геосиёсий устунликни таъминлаб бериши мумкинлигини башорат қилади³.

¹ Каралсин: Политологический словарь. В двух частях. Часть 1. стр. 56, Политология. Учебник для вузов/ под ред М.А.Василика. стр. 515

² Ўша ерда. 515.

³ Каралсин: Фалсафа. Комусий лугат. 87-б

XX асрнинг 80-чи йилларида икки кутбни дунёнинг таркиби ўзгариб, тараққиётнинг “кўп векторлик” тенденциялари ривожланиб бориши геополитика таълимотига янгича ёндошувларни пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бу П.Галлуанинг “Геосиёсат кудрат манбаалари” (1990 й) асарида ўз аксини топди. Унда давлатнинг имкониятлари (куч-қудрати) унинг худуди, аҳолиси, географик жойлашуви, чегараларининг давомийлиги, қиёфаси, захираларининг ҳолати, замонавий қуролларга эгаллиги билан боғлиқ эканлиги қайд этилади¹.

2. Геосиёсатнинг назарий асослари.

Геосиёсий тадқиқот, изланишларнинг муҳим объектлари-бу мамлакатнинг рельефи, худудининг катта-кичиклиги ва жаҳон геосиёсат маконида жойлашган ўрнини характерловчи географик муҳит; давлат чегараларининг типи ва шакллари; атроф-муҳитнинг ҳолати; табиий ресурслар мавжудлиги масалаларидан иборатдир. Географик муҳит ташқи сиёсатнинг муҳим таркибий қисмлари-жамиятнинг сиёсий тизими, ижтимоий-демографик ҳолати, унинг иқтисодий, ҳарбий куч-қудрати масалалари билан узвий боғлиқлик ва алоқадорликда таҳлил қилинади. Шунингдек, фан геосиёсий муҳитни ўрганишда асосий диққат эътиборни геосиёсий маконнинг фундаментал сифат жиҳатларига йўналтиради.

Шу муносабат билан “худудийлик” тушунчаси алоҳида аҳамият касб этади. Худудийлик-бу тирик жонзотларнинг ўз худуд-маконига бошқаларни қўймаслик мақсадида яшаш жойларини эълон қилиш, билдириш, унинг чегараларини белгилаш, ҳимоя қилишга қаратилган жараён ва турли механизмларнинг умумий йигиндисидир. Демокчимизки ҳайвонот дунёсида кузатиладиган худудийлик фактори кишилар олами, фаолиятига ҳам таалуқлидир.

Дунёнинг турли қисмларида истиқомат қилувчи одамлар ўз-ўзидан маълум маконга эҳтиёж сезади ва уни ўзларининг худуди, мулки деб эълон қиладилар, унга ёт, бегона кишиларни руҳсатсиз киришига йўл қўймадилар. Шундай қилиб хусусий уй, томорқа, кўча ва шаҳарлар худудлари пайдо бўлади. Туман ва вилоят, графлик ва штатлар ҳамда шунга ўхшаш худудий тузилмалар ўз навбатида мамлакат асосини ташкил этадилар. Ҳар бир мамлакат

¹ Каралсин Фалсафа. Комусий лугат 87 6.

Ўзининг аниқ чегаралари ва уларни ҳимоя қилувчи чегара хизматларига эга. Ҳар бир ҳудуднинг аҳолиси ўзи яшаб турган жойга садоқати билан фахрланади. Кўхна тарих ҳудудий можаролар оқибатида юзага келган кўплаб фожиа, урушларга гувоҳлик беради.

Демак, давлат ҳудуди геосиёсат фанининг муҳим категорияларидан бири экан. У маълум давлатнинг суверенитетлиги-мустақиллиги амалга ошириладиган ер шарининг бир қисмини ташкил қилади. Айни бир пайтда бу давлат ҳокимияти ўзининг ҳудудида устиворлик қилиш ва ҳар қандай шароит, бошқа кучларга боғлиқ эмаслигини билдиради. Амалиётда эса давлат суверенитетига халқаро ҳамжамият томонидан маълум чекланишлар юклатилади. Улар давлатни халқаро шартномалар тузиш, халқаро ташкилотларга аъзо бўлишидаги мажбуриятлари билан боғлиқ бўлади.

Шуни ёдда тутиш лозимки давлат ҳудуди бир вақтни ўзида ҳам сиёсий макон (яъни давлат ўзининг суверен ҳокимиятини амалга оширади) ҳам географик табиий муҳитдир. Давлат ҳудуди чегаралари қуруқлик ва сув сатҳини, шунингдек, қуруқлик ва сув сатҳи ҳамда ер ости бойликлари устидаги ҳаво бўшлигини ҳам ўз ичига олади.

У ёки бу давлат эгаллаб турган ҳудуднинг сайёрамиздаги ўрни, катта-кичиклиги давлатни халқаро муносабатлар поғонасидаги мавқеини белгилаш, унинг халқаро майдондаги сиёсати ва миллий геосиёсий манфаатларини ҳимоя қилишда энг муҳим аҳамиятга эга. Геосиёсатда давлатнинг қуруқликдаги ҳудудининг ҳажми, мамлакат аҳолисининг жойлашуви, айниқса, геосиёсатдаги муҳим кўрсаткич – 1 км² га тўғри келадиган аҳоли зичлиги катта кийинчиликлар туғдиради.

Ҳозирги замонда аҳолининг зичлик даражаси юқори ёки нисбатан юқори бўлган гигант давлатлар борки ана шу кўрсаткичлар туфайли улар халқаро сиёсат ва глобал ривожланишда катта ўрин, мавқега эгалик қиладилар. Булар жумласига Россия, Хитой, АҚШ, Ҳиндистон каби давлатлар киради.

Айни бир пайтда ҳудудий жиҳатдан катта, аммо аҳолиси зичлигининг пастлиги сабабли жиҳон лидер-давлатлари қаторига кўтара олиш имкониятлари чегараланган давлатлар ҳам йўқ эмас. Булар Канада ва Австралия давлатларидирлар.

Ўрни келганда аҳолисининг сони 10 млн. кишидан ошмайдиган, “кичик давлатлар” деб номланадиган давлатлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Ҳозирги кунда БМТ аъзоларининг 120 ана шундай кичик давлатларни ташкил этади¹. “Совуқ уруш” йилларида уларнинг сиёсат ва иқтисодий фаолиятлари жиддий чекланиб қолган эди. “Совуқ уруш” сиёсати барҳам топганидан кейин эса уларнинг жаҳон миқёсида ўз манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятлари бир мунча ошди. Ваҳоланки кичик давлатлар ўзларининг тараққиёт даражаларига қараб бир-бирларидан анчагина фарқ қиладилар.

Давлат ҳудудининг муҳим элементлари сифатида сувлар ўзига хос аҳамият касб этади. Улар ички ва ҳудудий сувларга бўлинадилар. Ички сувларга: а) давлат чегараси ҳудудида жойлашган сув йўллари (дарёлар, сув омборлари, каналлар); б) фақат бир давлат ҳудудидаги курукликлар билан чегараланган денгизлар; в) кириш масофаси 24 денгиз милидан ошмайдиган, аммо қирғоқлари битта давлатга тегишли денгиз протлари, рейдлар, бухталар, курфазлар кирадилар².

Давлат ҳудудидаги сувлар (дарё, канал ва б.) геостратегик аҳамиятга эга бўлиб:

а) улардан муҳим транспорт коммуникацияларининг ўтиши учун фойдаланилади; уларнинг қирғоқлари бўйлаб аҳолининг каттагина қисми яшайдиган шаҳарлар жойлашади, йирик иқтисодий районлар ташкил этилади; ички сув артериялари давлат мудофаасини мустаҳкамлашга хизмат қилади;

б) ҳудудий сувлар давлатни очик денгиз ва халқаро коммуникацияларга чиқишини таъминлайди;

в) мутлоқ иқтисодий зона давлатни энергоресурслар, хом-ашё, озиқ-овқат ва бошқа нарса-воситалар билан таъминлашда ҳам муҳим роль ўйнайди.

Бутун дунё давлатларининг ҳудудлари, халқаро бўғозлар, очик денгиз ва Антарктида билан биргаликда геостратегик ҳудудлардан иборат бўлган жаҳон геосиёсий маконини ташкил этади.

Геостратегик ҳудуд – бу халқаро сиёсатда ҳал қилувчи рол ўйнайдиган улкан бўшлиқдаги давлатлар ёки давлатлар гуруҳидан

¹ Қаралсин: Политология. Учебник для вузов/ под ред. М.А.Василика, стр. 522.

² Уша ср.и. стр. 523-524

ташкил топади. Унинг назорат қилиш, таъсир кўрсатиш доираси худуд ташкил қилувчи мамлакатлардан ташқари бошқа худудларга ҳам ёйилади. Геостратегик худудлар катта бўшлиқлардан иборат бўлганлиги сабабли улар сон жиҳатдан жуда озчиликни ташкил қилади. Геостратегик худудлар ўз навбатида геосиёсий худудларга бўлинади.

Геосиёсий худуд ўзининг сиёсий, иктисодий, маданий соҳалардаги яқинлиги ва барқарорлиги билан бошқалардан фаркланиб турадиган геостратегик худуднинг бир қисмидир. Геосиёсий худуд геостратегик худудга нисбатан ихчам ва уюшганлиги билан характерланади.

Геосиёсий тадқиқотларда “чегара” тушунчаси алоҳида ўрин тутаяди. Юридик жиҳатдан чегара – бу давлат худудини белгиловчи чизик, сиёсатшуносликда миллий суверенитет амал қилувчи макон, доирадан иборатдир. Чегара шунчаки давлат худудини бир биридан ажратиб турадиган чизик эмас, балки у давлат ривожини, хавфсизлигини таъминлайдиган муҳим тўсиқ, миллий онг шаклландиган макон, ўзликни англаш, миллий бирлик, ўхшашликни ҳис этишга хизмат қиладиган омилдир. Давлат чегаралари хавфсизлигини таъминлаш унинг халқаро майдонда эришган ҳурмат-эътибор, куч-қудратидан далолат беради.

Чегаралар табиий ва нотабиий, сунъий қисмларга бўлинади. Табиий чегаралар – бу бир давлатни иккинчи давлатдан ёки очик денгиз, океандан ажратиб турувчи табиат яратган гов, тўсиқлар, денгиз ва океанлар, тоғ тизмаларидан иборат бўлади. Сунъий чегаралар одамлар томонидан махсус инженерлик иншоотлари йўли билан ташкил қилинади.

Ф.Ратцельдан мерос бўлиб қолган анъаналарга кўра геосиёсатда афзаллик, устунлик сунъий чегараларга эмас табиий чегараларга берилади. Табиий чегаралар куруқликдаги ва денгизлардаги чегараларга ажратилади. Айни бир пайтда кўрсатиб ўтиш керакки куруқликдаги чегараларнинг қулайлиги уларнинг узунлигига мутаносиб (пропорционал) равишда ифодаланади. Денгиз чегараси бевосита ана шу иккала параметр билан боғлиқ бўлади.

Кўришиб турганидек, Ф.Ратцель денгиз қирғоқларини сиёсий чегараларнинг энг юқори даража, чўққиси деб баҳолайди. Унингча “Қирғоқ бизга қўшни қилиб табиатни беради ва бу қўшни ҳар

қандай қирғоққа урилиб турадиган тўлқин, туфонларга қарамасдан чегарадаги дўстона муносабатларда бўлган давлатга нисбатан қулайроқдир. Бундай чегара денгиздаги беҳисоб бойликлар билан бир қаторда кадр-қиммати, узунлиги билан ўлчанадиган, бутун дунё билан алоқа-муносабатларда бўлиш имконини берадиган яккаю ягона чегарадир. ...Давлат чегараси материкка қанча киришиб борса унинг чегараси шунчалик ёмонлашиб боради”¹.

Чегаралар муҳим геосиёсий аҳамиятга эга бўлиб, улар миллий суверенитет амал қилувчи, давлатнинг олдинги мудофаа қалқони вазифасини бажаради, кишилар миграциясини назорат қилиб турувчи нуқталар сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам ҳудуд олди чегаралари нафақат ҳуқуқий, балки геосиёсий мақомга эга бўлади. Бу ерда турли давлатларнинг манфаат ва кучлари жамланади. Чегара олди ҳудудларда йирик давлатлар ёки улар иттифоқчилари тўпланиб, йиғилиб қолган тақдирда ҳудуд олди зоналарни геосиёсатда буфер зона деб аталмиш кўпчилик давлатлар ташкил этади. Буфер давлатлар – бу икки ва ундан ортиқ, нисбатан, катта давлатлар ҳудудида жойлашган бўлади.

Геосиёсий таҳлилда давлатнинг куч-қудратига катта эътибор берилади. Бир томондан куч-қудрат – бу давлат ташки сиевати олдига қўйилган мақсад вазифани амалга оширишда бошқа давлатнинг сиеватига турли восита, йўллар билан босим, тазийк ўткази олиш қобилиятини билдирса, иккинчи томондан куч-қудрат давлат қай даражада ўзининг сиесий-иқтисодий тараққиёти билан боғлиқ ҳаётий муҳим вазифаларни мустақил равишда ҳал қилаолиши мумкинлигини билдиради.

Давлат куч-қудрати омилининг тадқиқ қилишда Г.Моргентаунинг хизмати катта. У давлат куч-қудратини шакллантирувчи бир қатор омилларни кўрсатиб ўтади. Булар: давлатнинг географик жойлашуви, унинг табиий ресурслари, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш салоҳияти, ҳарбий кучларининг сони ва қуролларининг сифати, кишилиқ ресурси, миллий ахлоқ ва характер, дипломатик сифати, давлат бошқарувидан иборат бўлади.

¹ Политология. Учебник для вузов/ под ред. М.А. Василюка стр. 526.

3. Жаҳон геосиёсатида мустақил Ўзбекистоннинг тутган ўрни ва роли.

Ўзбекистон жаҳон геосиёсий харитасида ўзининг тутган ўрни ва мавқеи билан ажралиб туради. У авваллари қайтариб ўтилганидек, Евроосиёнинг Ғарбини Шарқ билан, Жанубини-Шимол билан боғлаб турувчи йўллар маркази Буюк ипак йўли, қолаверса “Хартлендда” жойлашган бўлиб улкан табиий энергия ресурслари – газ, нефть, кўмир, кўнғир кўмир; кимматбаҳо ва нодир металллар – олтин, кумуш, уран, мис, молибден, қўрғошин, умуман олганда, Менделеев жадвалининг барча элементларига, қулай шарт-шароитларга эга, ресурсларга бой мамлакатлардан бири ҳисобланади.

Республика ўзининг демографик ҳолати билан ҳам ажралиб туради. Аҳолининг йиллик ўсиши даражаси 1,5 фоизни ва барча аҳоли сонининг салкам 70 фоизини 15 – 29 ёшгача бўлган ўспирин-ёшлар ташкил этиши, мамлакатда 130 ортиқ миллат ва элатлар истикомат қилиши¹ фикримизнинг далил-исботидир.

Марказий Осиё ва мамлакатимизнинг геосиёсий ҳолатини ҳеч ким Президент И.А.Каримовчалик ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиб, вазифаларини аниқ белгилаб бера олмаса керак. Унинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” номли асарида таъкидлаб ўтилганидек Ўзбекистон ўзининг географик-сиёсий ҳолати жиҳатидан коллектив хавфсизлик тизими изчил йўлга қўйилмаган, турли сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, транспорт ва экологияга оид муаммолар тўпланиб қолган минтақада жойлашган. Уни этник, демографик, иқтисодий ва бошқа муаммолар юки остида қолган мамлакатлар қуршаб турибди². “...республикамиз теварагида вақти-вақти билан кескинлик кучайиб турибди. Уруш ҳаракатлари олиб борилмоқда. ...Ўзбекистон амалда фронт яқинидаги давлатга айланиб қолди”³.

Бундан ўн беш йил муқаддам юртбошимиз томонидан келтирилган бу далил-ашёлар ҳозирги кунда ҳам ўз актуаллигини йўқотмаган. Худуд ва чегаралари назорат қилиб бўлмайдиган даражада қурол-яроғлар марказига айланиб бораётган Афғонистондаги нотинчлик, қўшни Қирғизистондаги беқарорлик, минтақамиз,

¹ Қаралсин: Независимый Узбекистан. Научно популярный словарь. Стр. 187-188.

² Қаралсин: Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. 424,422,430 б.

³ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. 430 б.

жахон миқёсида борган сари кескин тус олаётган сиёсий, диний экстремизм, диний фундаментализм, халқаро терроризм ва зўравонлик ҳамма, ҳаммани жиддий ташвишга солмоқда.

Давлат ташки сиёсатининг таркибий қисми бўлган геосиёсатга оид ана шу масала-муаммоларни олдини олиш ва бартараф этишга қаратилган давлатимизнинг чора-тадбирлари мазкур рисоланинг “халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлар” га бағишланган қисмида баҳоли қудрат ёритилганлиги сабабли ўқувчи диққат-эътиборини геосиёсатнинг кенг миқёсдаги яна бир долзарб муаммоси-экологик, миллий-этник муаммоларга жалб этамиз.

XX аср давомида фан-техниканинг ривожини, халқ хўжалигини ва кундалик турмушни кимёлаштириш, ер юзида аҳоли сонининг ўсиб бориши, табиат муҳофазасига бўлган эътиборсизлик оқибатида табиат билан инсон ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, ер, сув ва ҳавонинг инсон ҳаётига зарарли даражада ифлосланиши ҳозирги экологик фожиаларга олиб келди. Бу жараёнлар Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади.

Яқин ўтмишда ҳукумронлик қилган пахта якка ҳокимлиги, кишлоқ хўжалигида ҳаддан ташқари кўп миқдорда ноорганик минерал ўғитлар-гербицид ва пестицидларни кўлланилиши, кўрик ва бўз ерлар – Мирзачўл ва Қарши чўллариини ўзлаштириш нафақат туپроқ таркибини ўзгартиш, балки Марказий Осиё, қолаверса, бутун дунё миқёсидаги экологик фожа-Орол денгизи фожиасига олиб келди. Ўз ҳажми, катталиги билан жаҳонда тўртинчи ўринда турган Орол денгизига илгарилари бир йилда ўртача ҳисобда 60 куб километр сув келиб қуйилган бўлса ҳозирги кунда унга атиги тўрт куб. километрга етмаган сув оқиб келади холос¹. Натижада денгизнинг атрофи чўл-сахроларга айлана бошлади, унинг сохиллари 60 – 80 километрга чекинди. Денгизнинг сув қочган туби 4 миллион гектардан ортиқроқ майдонда кўриниб қолди. Шамол унинг қуриб қолган тубидан туз ва чанг-тўзонни узунлиги 400 километр ва эни 40 километр майдонга учуриб кетмоқда².

Орол муаммоси давлатимиз ташки сиёсатининг энг долзарб, ташвишли йўналишларидан бири бўлиб қолди. Президент И.А.Каримовни БМТ Бош Ассамблеясининг 48 сессиясида қилган

¹ Каралсин: Мустақиллик. Илоҳий илмий-оммабоп лугат 181 б.

² Каралсин: Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари 516 б.

маърузасида жаҳон ҳамжамиятига Орол муаммоси ўзининг экологик ва ижтимоий-иқтисодий оқибатлари жиҳатидан XX асрнинг энг катта офатларидан бири бўлиб қолганлигини етказди ва уларни Оролни, Оролбўйини барча чоралар билан кутқаришга чақирди¹. 1995 йилнинг март ойида Данияда бўлиб ўтган халқаро конференцияда юртбошимиз глобал муаммоларни самарали худудий механизмлар орқали ҳал этиш ташаббуси билан чиқди.

Ўзбекистон Орол денгизи муаммоларига бағишланган бир неча халқаро миқёсдаги ҳужжатлар, жумладан, Олмота ва Нукус Декларацияларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишда фаоллик кўрсатди. 1993 йилнинг январь ойида Тошкент шаҳрида Ўзбекистон Республикаси, Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси, Тожикистон Республикаси ва Туркменистон Республикаси Президентларининг учрашувида Оролни кутқариш халқаро жамғармаси (ОКХЖ)ни ташкил қилиш тўғрисидаги қарор қабул қилинди.

Республикамиз ташаббуси билан 2008 йилнинг март ойида Тошкент шаҳрида Орол денгизи бўйича халқаро конференциянинг ўтказилиши бу муаммони халқаро миқёсда ечимини топиш учун жиддий тўртки бўлди. Унинг ишида 90 дан ортиқ халқаро ташкилотлар, Германия, хитой, Япония, араб мамлакатларининг давлат молиявий институтларининг ва кўзга кўринган илмий тадқиқот марказлари вакиллари иштирок этишлари конференциянинг нақадар катта аҳамиятга эга бўлганлигининг исботи бўлиб хизмат қилади. Форумда умумий миқдори 1,5 млрд. АҚШ долларига яқин бўлган ишларни амалга оширишни кўзда тутган дастур қабул қилинди².

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки, Глобал экология жамғармаси ва турли халқаро ташкилотларнинг ёрдамида Орол денгизининг қуриган қисмида делта сув захиралари инфраструктурасини кенгайтириш, зовур сувларини қайтариш, сув захираларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, саҳронинг кенгайиб бориши, чанг ва тузлар учиш даражасини камайтириш мақсадида экинзорлар майдонини кенгайтириш каби бир қатор аниқ ишларни олиб бормоқда.

¹ Каралсин Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. 148 б.

² Каралсин Туленова Г. Геоэкология. Маърузалар матни. Т. 2008. 96

Марказий Осиё ва унинг атрофида кечаётган геосиёсий жараёнлар тизимида этно-сиёсий муносабатлар билан боғлиқ муаммолар ҳам минтақадаги кескинликни кучайиб кетишига сабаб бўлмоқда. Аслида этномаданий ва ижтимоий-диний жиҳатдан бир-бирига яқин минтақа халқлари азалдан ёнма-ён, иттифокда яшаб, бир ариқ, дарёдан сув ичиб, куда-андачилик қилиб келганлар. Бас, шундай экан этник масалалар бу қадар жиддий тус олмаслиги керак эди.

Лекин баъзи бир қора ниятли ички ва ташқи кучлар мустақиллик ва миллий ўзликни англаш ҳисси ошиб бораётганлиги никоби остида ҳар хил уйдирма, важ-баҳоналар ёрдамида ана шу асрлар мобайнида шаклланган ва давом этаётган минтақа халқлари ўртасидаги алоқа-муносабатларга раҳна солишга, минтақадаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни бузишга ҳаракат қилмоқдалар. Жаҳондаги етакчи давлатларнинг бундан кўзлаган мақсад-вазифалари табиий ресурсларга бой, сиёсий-географик жиҳатдан қулай Марказий Осиё минтақасида мустаҳкам ўрнашиб олиш, хом ашё ва бошқа бойликларидан имкон даражасида кўпроқ фойдаланишдан иборатдир.

“Бундай уринишлар, – деб уқтириб ўтади И.А.Каримов, – қандай баҳоналар билан никобланмасин, улар фақат минтақадаги фуқаролар тинчлигини ва минтақалараро тотувликни жиддий бузишгагина хизмат қилади, холос. Бу ҳол нималарга олиб келиши мумкинлигини собиқ Югославия, Тоғли Қорабоғ ва бошқа кўп миллатли мамлакатлардаги фожиали воқеалар кўрсатиб турибди”¹. Бундан келиб чиқадики, миллатлар, элатлараро тотувликни асраб авайлаш Марказий Осиёдаги барқарорлик, хавфсизлик, тараққиётни таъминлашнинг асосий шартидир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки геосиёсатнинг назарий асослари антик дунёда вужудга келиб, Шарқ ва Ғарб Уйғониш даврлари мутафаккирлари ва Янги давр илмий доиралари томонидан географик детерминизм шаклида давом эттирилди. XX асрда геосиёсат ҳақидаги ғоя ва тасавурлар давлатларнинг миллий ва глобал муаммолари, шунингдек, сиёсий географик омилларга асосланган ташқи сиёсатларини акс эттирувчи фан даражасига кўтарилди.

Геосиёсатда давлатнинг ташқи сиёсати унинг ҳудудлари таркиби, қўлами, чегараларини жойлашуви, атроф-муҳит ҳолати

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари 477 б.

билан боғлиқ макон ва замонда амалга оширилади. Ушбу омиллар давлатни сиёсий, ижтимоий демографик ва ҳарбий салоҳияти, куч-қудратидан далолат беради ва халқаро муносабатларда кўзланган мақсадларга эришишга хизмат қилади.

Такрорлаш учун саволлар

- 1. Геосиёсат тушунчасининг тарихий келиб чиқиши, шаклларини тушунтириб беринг.*
- 2. Географик детерменизмнинг моҳият-мазмунини изоҳланг.*
- 3. Геосиёсат тўғрисидаги илмий тадқиқотлардаги умумийлик ва ўзига хослик нималардан иборат?*
- 4. геосиёсатда ҳудуд ва чегараларни ўрни ва ролини шарҳлаб беринг.*
- 5. Жаҳон геосиёсатида мустақил Ўзбекистон.*
- 6. Марказий Осиё ва Ўзбекистондаги геосиёсий муаммолар ва уларнинг ечимини таърифланг.*

**Фойдаланилган ва фойдаланиш учун тавсия қилинадиган
адабиётлар рўйхати
Раҳбарий адабиётлар**

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т. “Ўзбекистон” – 2011.
2. Ислом Каримов. Истиклол йўли: муаммолар ва режалар. Асарлар. 1-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 1996.
3. Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Асарлар. 1-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 1996.
4. Ислом Каримов. Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Асарлар. 1-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 1996.
5. Ислом Каримов. Биздан озод ва обод Ватан колсин. Асарлар. 2-жилд. Т. “Ўзбекистон”. 1996.
6. Ислом Каримов. БМТ Бош Ассамблеясининг 48-Сессиясидаги сўзланган маъруза. Асарлар. 2-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 1996.
7. Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Асарлар. 3-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 1996.
8. Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Асарлар. 3-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 1996.
9. Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Асарлар. 3-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 1996.
10. Ислом Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Асарлар. 5-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 1997.
11. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Асарлар. 6-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 1998.
12. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Асарлар. 9-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 2001.
13. Ислом Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Асарлар. 11-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 2003.

14. Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Асарлар. 13-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 2005.
15. Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Асарлар. 16-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 2009.
16. Ислом Каримов. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом этириш-давр талаби. Асарлар. 17-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 2009.
17. Ислом Каримов. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Асарлар. 19-жилд. Т. – “Ўзбекистон”. 2011.
18. Ислом Каримов. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т. “Маънавият”. 2008.
19. Ислом Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т. “Ўзбекистон”. 2011.

Дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Эргашев И ва бошқалар. Политология. Ўқув қўлланма. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.
2. Пугачёв В.А., Соловьёв А.И. Сиёсатшуносликка кириш. – Т.: Янги аср авлоди, 2004.
3. Политология. С.Жураев муҳаррирлигида. – Т.: ТДЮИ, 2006.
4. Одилқориев Т., Раззоқов Д. Сиёсатшунослик. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2011.
5. Назаров Қ., Холбеков А, Умарова Н. Сиёсий бошқарув. Бошқарув социологияси, психологияси ва акмеология асослари. – Т. Академия, 2007.
6. Холбеков А., Жумаев Р., Умарова Н. ва бошқалар. “Бошқарувнинг ижтимоий-сиёсий йўналишлари” – Т.: Ғ.Ғулом, 2008.
7. Политология. Олий ўқув юртлари талабалари учун қўлланма (С.Отамуротов, И.Эргашев, Ш.Акрамов ва бошқалар) Масъул муҳаррир: Р.З.Жумаев – Т.: “Ўзбекистон” 1998.

8. Рамазонов И.Р., Мўминов Э.М. Политология. – Т.: Адолат. 1997.
9. Политология. Маърузалар матни. Т. 2000.
10. Асмус В.Ф. Античная философия. Учебное пособие. Изд. доп. М., “Высшая школа” 1976.
11. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. Учебн. заведений. – 3-е изд., перераб и доп. – М.: Аспект Пресс, 2000.
12. Политология: Учебник для вузов/под ред. М.А.Василика. М.: – Юристь, 2002.
13. Каменская Е.Н. Политология: Курс лекций. Изд. 2-е доп. И перераб. Ростов н /Д: Феникс, 2004.
14. Санистебан Л. Основы политической науки. М.: М, П. «Владан» 1992.
15. Хейвуд, Эндрю. Политология: Учебник для студентов вузов/пер. с англ. Под ред. Г.Г.Водолазова, В.Ю. Бельского. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
16. Политологический словарь. В двух частях. М.: «Луч». 1994.
17. Политология: Уч. Пособие/Под общ.ред.Ю.А.Северова. – 2-е. изд.,перераб и доп. – Тула: Изд-во «Рарус» 1994.
18. Поздняков Э.А. Геополитика. М., 1995.
19. Туленова Г. Геосиёсат. Маърузалар матни. Т.: 2008.
20. Основы философии: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Т. «Узбекистон» 1998.
21. Макиавелли Н. Государь. Пер. С-ит. – М.: “Планета”, 1990.
22. Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII – XIX вв). Алма-Ата. Изд. “Казахстан”, 1965.

Қўшимча адабиётлар

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Т. Халк мероси, 1993.
2. Низомулмулк. Сиёматнома ёки Сияр ул-мулк. Т.: “Адолат”, 1997.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: Фан, 1971.
4. Темур тузуклари. – Т.: Фафур Ғулом, 2011.

5. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма//Тузувчилар: М.Хайруллаев, Х.Алиқулов, М.М.Хайруллаев таҳририда/ – Т.: Ўзбекистон, 1995.
6. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар) // Масъул муҳаррир: Б.Ахмедов. – Т.: “Шарқ”, 2000.
7. Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.: “Шарқ”, 2004.
8. Мустақиллик: Изоҳли илмий-оммабоп луғат – Т.: “Шарқ”, 1998.
9. Левитин Леонид., Дональд Карлайл. Ислоҳ Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. – Т.: Ўзбекистон. 1966.
10. Независимый Узбекистан. Научно-популярный словарь. – Т.: “Шарқ” 2007.
11. Отамуротов С. Миллий ривожланиш фалсафаси. Т. Академия. 2005.
12. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: Генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
13. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти институтлари. Т.: Академия. 2006.
14. Исмоилов З.И. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. Т.: Адолат, 2005.
15. Сафоев С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. – Т.: ЖИДУ. 2005.
16. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2007.
17. Жумаев Р.З. ва бошқалар. Сиёсий ислохотлар стратегияси. – Т.: Академия. 2010.
18. Ўзбекистон ва халқаро ташкилотлар. – Т.: Академия. 2005.
19. Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан / Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим Вазирлиги, “Маҳалла” жамғармаси: масъул ижодий гуруҳ. А.Ш.Бекмуродов (ва бошқалар)– Т.: “O`qituvchi” НМИУ, 2011.
20. Комилов Н. ва б. Жамият қурилиши ва ижтимоий бошқарув. Т. Академия. 2007.
21. Одилқориев Х.Т. Икки палатали парламент шароитида қонун. Т.: 2005.

22. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”ни ўрганишга бағишланган Республика илмий-амалий концепция материаллари. (2011 йил 16 март). Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўзбекистон Миллий университети “Сиёсатшунослик” кафедраси, Республика “Камолот” Ёшлар ижтимоий ҳаракати, – Т.: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. 2011.

23. Парламент сайлови: Миллий қонунчилик ва хорижий тажриба. Илмий-амалий қўлланма. Т. 2009.

24. Жаҳон мамлакатлари: Қисқа маълумотнома / Масъул муҳаррир. А. Ҳазратқулов. – Т.: “Шарқ”, 2006.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I бўлим. СИЁСАТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ МЕТОДО- ЛОГИК ВА ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	
1-мавзу. Сиёсатшунослик мустақил фан ва ўқув курси сифатида	6
2-мавзу. Сиёсатшунослик фанининг ғоявий асослари	17
3-мавзу. Марказий Осиё алломаларининг сиёсий қарашлари ва таълимотлари	29
II бўлим. СИЁСИЙ ИНСТИТУТЛАР ВА СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР	
4-мавзу. Сиёсий жараёнлар	40
5-мавзу. Жамиятнинг сиёсий тизими	48
6-мавзу. Сиёсий ҳокимият	57
7-мавзу. Сиёсий элита	68
8-мавзу. Сиёсий етакчи	76
9-мавзу. Сайловлар	83
10-мавзу. Демократия: тушунча, тараққиёт босқичлари ва асосий концепциялари	98
11-мавзу. Давлат ва фуқаролик жамияти институтлари	113
12-мавзу. Сиёсий ривожланиш ва модернизация	127
13-мавзу. Сиёсий ихтилофлар	137
III бўлим. СИЁСИЙ ОНГ, СИЁСИЙ МАДАНИЯТ, СИЁСИЙ МАФКУРА	
14-мавзу. Сиёсий онг	146
15-мавзу. Сиёсий маданият	154
16-мавзу. Сиёсий мафкуралар	165
17-мавзу. Сиёсий коммуникациялар	173
IV бўлим. ЖАҲОН СИЁСАТИ ВА ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР	
18-мавзу. Халқаро сиёсат ва халқаро муносабатлар	184
19-мавзу. Геосиёсат	198
Фойдаланилган ва фойдаланиш учун тавсия қилинадиган адабиётлар рўйхати	214

М.Хожимирзаев

СИЁСАТШУНОСЛИК

*Олий ўқув юртлари талабалари учун
уқув-услубий қўлланма*

Дизайнер: Н. Тихонов

5.10.2012 йилда теришга берилди. 26.11.2012 йилда босишга рухсат этилди. Бичими 60×84. Шрифт гарнитураси Times. Ҳажми 13,75 босма тобок. Адади 200 нусха. Буюртма № 1388. Баҳоси келишилган нарҳда.

“Ибрат номли босмаҳона”

МЧЖда чоп этилди.

(Наманган шаҳри, Навоий кўчаси, 36)

